

Кніжныя
цэнтры
Беларусі

Ю. М. Лаўрык

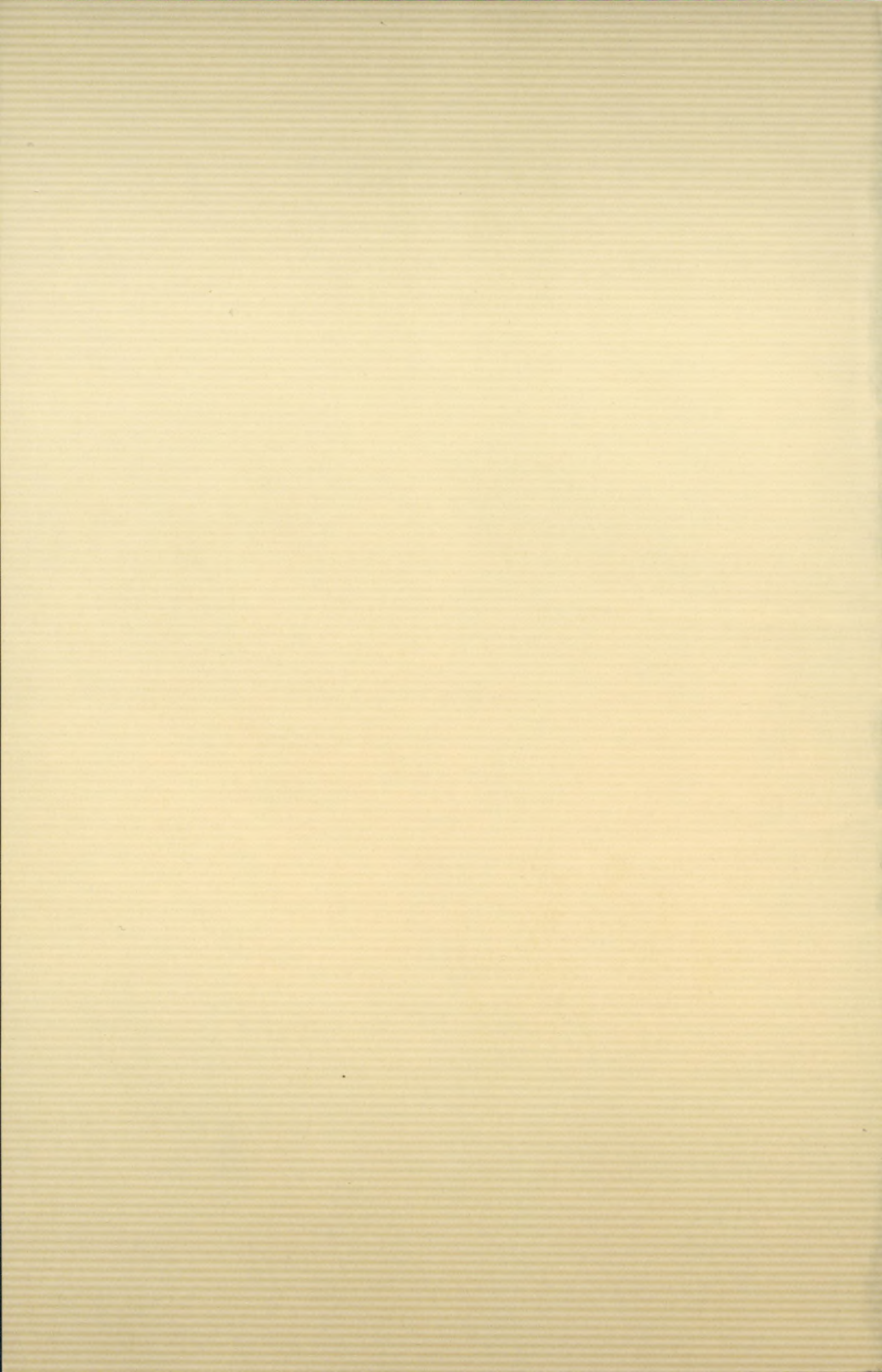
Кнігі і кнігазборы

куцеінскага
Богаяўленскага манастыра
ў сярэдзіне XVII ст.

*Кніжныя
цэнтры
Беларусі*

Серыя заснаваная ў 2012 годзе

Нацыянальны гістарычны музей
Рэспублікі Беларусь

Ю. М. Л а ў р ы к

Кнігі і кнігазборы

куцеінскага

Богаяўленскага манастыра

ў сярэдзіне XVII ст.

Мінск
«Тэхналогія»
2012

УДК 94(476)“16”:002.2(476)(091)“16”

ББК 63.3(4Бел)

Л28

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук *Г. Я. Галенчанка*,
галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі;
кандыдат гістарычных навук *А. І. Груша*, загадчык аддзела
Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі;
Т. І. Рошчына, бібліёграф Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

У кнізе выкарыстаныя фотаздымкі
В. Брусінскага, А. Крапіўкі, У. Суцягіна і В. Карбоўскага

Выдаецца паводле пастановы Навукова-метадычнай рады
Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь
(пракол № 1 ад 13.01.2012)

Выпуск выдання ажыццёўлены
пры фінансавай падтрымцы
ЗТАА “Джапан Табака Інтэрнэшнл Эс Энд Дзі”

Лаўрык, Ю. М.

Л28 Кнігі і кнігазборы куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст. / Ю. М. Лаўрык. — Мінск: Тэхналогія, 2012. — с. 255: іл. — (Кніжныя цэнтры Беларусі).

ISBN 978-985-458-234-4.

Манаграфія прысвечана выдавецкай і кнігазбіральніцкай дзейнасці браціі праваслаўнага Богаяўленскага манастыра ў Кудэйне ў найбольш яскравы перыяд яго гісторыі – у сярэдзіне XVII ст. Падрабязна разглядаюцца характэрныя асаблівасці куцеінскіх друкаў і манускрыптаў, а таксама ажыццяўляецца спроба акрэсліць склад кнігазбораў, што існавалі ў самім манастыры або захоўваліся пры манастырскіх цэрквах.

Кніга будзе карысная гісторыкам, кнігазнаўцам, супрацоўнікам музеяў і аддзелаў рэдкай кнігі навуковых бібліятэк, студэнтам гуманітарных спецыяльнасцяў, а таксама ўсім, хто цікавіцца айчыннай гісторыяй.

УДК [002.2+655.1]:27(476)(091)“16”

ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-458-234-4

© Лаўрык, Ю. М., 2012

© Афармленне. НВК «Тэхналогія», 2012

Да чытача

Манаграфія вядучага навуковага супрацоўніка аддзела пісьмовых і выяўленчых крыніц Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь Ю. М. Лаўрыка “Кнігі і кнігазборы куцеінскага Богаўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст.” прысвечана старадаўняй кнізе — тым манускрыптам і старадрукам, якія чыталі, збіралі, перапісвалі і выпускалі ў свет куцеінскія манахі.

Гэты манастыр у сярэдзіне XVII ст. упісаў яскравую старонку ў гісторыю беларускага кнігадруку. Аскепкі яго культурнай спадчыны сёння раскіданыя па шматлікіх музейных і бібліятэчных зборах, прычым не толькі ў Беларусі. Тым не менш калі казаць пра колькасць і разнастайнасць прадметаў, звязаных з мінуўшчынай куцеінскіх праваслаўных манастыроў, то зборы Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь даволі багатыя. У сваіх фондах музей захоўвае кнігі, актавыя дакументы і рэчавыя помнікі з Богаўленскага і Успенскага куцеінскіх манастыроў. І хоць на сённяшні дзень наш музей валодае толькі чацвёртай паводле велічыні калекцыяй старадрукаў і манускрыптаў у краіне, аднак куцеінская кніга пададзена тут як ні ў адным іншым айчынным зборы. Гэта выданні, што ўбачылі свет у манастырскай друкарні, рукапісы з-пад пяра перапісчыкаў, літаратура, якую выкарыстоўвалі манахі-куцеінцы для адпраўлення літургіі і пры малітве або для пабожнага чытання.

З гэтай прычыны ў межах даследаванняў супрацоўнікаў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь важнае месца займае вывучэнне прадметаў, звязаных з мінуўшчынай Куцейны і перадусім — навуковым пошукам у галіне манастырскай кніжнай культуры. Прапанаваная манаграфія Ю. М. Лаўрыка з’яўляецца першым плёнам гэтай працы.

Як іншыя музейныя выданні — такія, як “Брылёўскі скарб” і “Рарытэты Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь”, — гэты праект адбыўся дзякуючы падтрымцы генеральнага партнёра Музея кампаніі *Japan Tobacco International* у Рэспубліцы Беларусь.

Ніна Кальмага
намеснік дырэктара
Нацыянальнага гістарычнага музея
Рэспублікі Беларусь

Некалькі слоў ад аўтара

Кніжная гісторыя куцеінскага Богаяўленскага манастыра зацікавіла мяне яшчэ на пачатку 1990-х гадоў, калі, працуючы навуковым супрацоўнікам у Беларускам навукова-даследчым інстытуце адукацыі, я займаўся даследаваннямі ў галіне асветы і педагогічнай думкі ў Беларусі XVI–XVIII стст. Пад час вывучэння айчыннай кніжнасці ў межах гэтай тэмы нельга было не звярнуць увагу на кароткі, але надзвычай плённы перыяд росквіту куцеінскага кнігавыдання. Ад таго часу я зацікавіўся мінуўшчынай Богаяўленскага манастыра і працягваў назапашваць матэрыял пра яго нават пасля таго, як пакінуў Інстытут адукацыі. Маё даследаванне гісторыі кнігі ў Куцейне ад таго часу хоць і не перапынялася, але прасоўвалася вельмі марудна.

Сітуацыя кардынальна змянілася ў 2005 г., калі я прыйшоў працаваць у Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі (сённяшняя назва — Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь), у фондах якога захоўваюцца, бадай, найбагацейшыя ў Беларусі зборы прадметаў (а сярод апошніх і кнігі), звязаныя з дзейнасцю куцеінскіх манастыроў. Менавіта пад час працы ў Гістарычным музеі мне ўдалося не толькі падагуліць ранейшыя напрацоўкі, але і распачаць вывучэнне некаторых раней не даследаваных аспектаў. Таму я шчыра ўдзячны кіраўніцтву Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь у асобах былога дырэктара С. Вечара і намесніка дырэктара па навуковай працы Н. Калымагі. Яны не толькі не абмяжоўвалі маёй навуковай дзейнасці вывучэннем прадметаў з фондаў Музея, а наадварот, зацвердзіўшы тэму “Гісторыя кнігі і бібліятэк у Беларусі” ў якасці планавай, усялякім чынам спрыялі і заахвочвалі праводзіць больш шырокія гістарычныя даследзіны. Менавіта ў межах гэтай тэмы і была падрыхтавана манатрафія, прапанаваная ўвазе чытачоў.

За дапамогу пад час напісання гэтай кнігі і пры падрыхтоўцы яе да друку я хачу выказаць шчырую падзяку супрацоўнікам Нацыянальнага гістарычнага музея: галоўнаму захавальніку фондаў З. Кур’янавай, загадчыку аддзела пісьмовых і выяўленчых крыніцаў Н. Саўчанцы, навуковаму супрацоўніку Л. Талкачовай, рэстаўратару і фатографу

А. Крапіўку, а таксама ўсім маім калегам, хто тым ці іншым чынам спрычыніўся да выхаду гэтай кнігі ў свет.

За надзвычай каштоўныя парады і заўвагі я вельмі ўдзячны маім рэцэнзентам: доктару гістарычных навук Г. Галенчанку, кандыдату гістарычных навук А. Грушу і былой загадчыцы аддзела рукапісаў, рэдкай і старадрукаванай кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Т. Рошчынай.

Асабліваю падзяку я хачу адрасаваць супрацоўнікам Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі: загадчыку аддзела даўніх актаў В. Бабковай і загадчыку аддзела навуковага выкарыстання дакументаў і інфармацыі Дз. Лісейчыкаву, а таксама загадчыку аддзела рэдкай кнігі Прэзідэнцкай бібліятэкі В. Герасімаву і бібліёграфу аддзела рукапіснай, старадрукаванай і рэдкай кнігі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі І. Сынкавай, якія неаднаразова дапамагалі мне ў пошуках і ахвотна кансультавалі па пытаннях, звязаных з акрэсленай тэмай.

Асобныя словы ўдзячнасці хачу сказаць фатографам В. Брусінскаму, А. Крапіўку, Ул. Суцягіну і В. Карбоўскаму за здымкі — дзякуючы іх працы чытач зможа ўбачыць тыя кнігі, рэчы і будынкі, пра якія я пішу ў манаграфіі.

І нарэшце вельмі шчырая падзяка належыць кампаніі Japan Tobacco International, якая выступіла з прапановай прафінансаваць гэтае выданне, дзякуючы чаму манаграфія змагла ўбачыць свет.

Уводзіны

радыцыйна манастыры мелі цесную павязь з кніжнасцю і кніжнай культурай: манахі карысталіся кнігамі пры набажэнстве і малітве, чыталі творы айцоў царквы для духоўнага самаўдасканалення, перапісвалі рэдкія манускрыпты для ўласнага карыстання ці на замову іншых асобаў, урэшце, стваралі ўласныя тэксты і ажыццяўлялі пераклады — усім гэтым фармуючы айчынную кніжную прастору. Больш за тое, брація некаторых манастыроў асвойвала друкарскую справу, дзякуючы чаму іх удзел у стварэнні і пашырэнні кнігі набываў большую значнасць.

Пры такім актыўным кніжна-літаратурным жыцці манастырскага клеру яно як комплекс пералічаных працэсаў і сувязяў паміж імі ў айчыннай навуцы дагэтуль фактычна не разглядалася. У поле зроку даследнікаў звычайна трапляюць толькі асобныя аспекты бытавання кнігі ў манастыры — напрыклад, вывучаецца склад бібліятэкі або апісваюцца створаныя манахамі манускрыпты. Бадай, менавіта з увагі на такую вузкую накіраванасць публікацый ніводзін з беларускіх манастыроў дагэтуль не прыцягнуў увагі навукоўцаў у якасці кніжнага цэнтра — г.зн. асяродка, які спалучае ў сваёй дзейнасці розныя формы кантактавання асобы з кнігай і ажыццяўляе трансляванне кніжнай культуры навонкi.

Менавіта як кніжны цэнтр выступае ў сярэдзіне XVII ст. куцеінскі Богаяўленскі манастыр, у мурах якога на той час адбывалася не толькі збіранне бібліятэкі, рэгулярнае чытанне ды літургічна-малітоўнае выкарыстанне богаслужбовых і духоўна-аскетычных тэкстаў. Тут актыўна перапісвалі манускрыпты, вялі літаратурна-перакладніцкую працу і нават выдавалі кнігі друкам. Пры канцы свайго існавання куцеінская друкарня заняла выключнае месца ў вытворчасці кірылічнай кніжнай прадукцыі ў Беларусі, паспяхова канкуруючы ў выпуску праваслаўнай літаратуры нават з віленскай Свята-Духаўскай, якая належала сталічнаму праваслаўнаму брацтву — бадай, найбольш моцнаму і ўплывоваму на айчынных землях.

Нельга сказаць, што значэнне куцеінскага Богаяўленскага манастыра раней недаацэньвалася навукоўцамі. Тым не менш хоць ён і згадваец-

ца досыць часта ў гістарычных працах ды фігуруе ў бібліяграфічных даведніках (галоўным чынам у сувязі з выданнямі сваёй друкарні), аднак дагэтуль не праводзілася даследавання, у якім дэтальна разглядаліся б розныя аспекты кніжна-літаратурнага жыцця гэтага асяродка, а тым больш — ва ўзаема сувязі паміж імі.

Прапанаваная манаграфія мае на мэце даць спробу разгляду формаў і дачыненняў, праз якія Богаяўленскі манастыр праяўляў сябе ў айчынай кніжнай прасторы ў разглядаемы перыяд. Не менш важна таксама разгледзець ўмовы, у якіх адбывалася заснаванне манастыра і стварэнне пры ім друкарні ды скрыпторыума, што фактычна і азначала ператварэнне яго ў буйны кніжны цэнтр.

Такім чынам, мэтай даследавання з'яўляецца вывучэнне як акалічнасцяў заснавання куцеінскага Богаяўленскага манастыра, так і праяваў яго літаратурна-кніжнай ды выдавецкай дзейнасці ў кантэксце рэлігійна-палітычнай сітуацыі, якая склалася ў канцы XVI — першай палове XVII ст. у Вялікім Княстве Літоўскім.

Аб'ектам даследавання з'яўляецца звязаная з стварэннем і бытаваннем кнігі дзейнасць куцеінскага Богаяўленскага манастыра, якая ўвабодзілася ў камплектаванні бібліятэкі, чытанні тых ці іншых тэкстаў і нарэшце ў публікаванні кніг як манускрыптаў або друкаваных выданняў. Лёс і пачынанні першага куцеінскага друкара Спірыдона Собаля прыцягвалі ўжо да сябе ўвагу навукоўцаў, таму мы будзем закранаць іх у меншай ступені, скіроўваючы свае пагляды на амаль не даследаваную працу ўласна манастырской друкарні. Да асобы ж Собаля і яго кніг будзем звяртацца галоўным чынам або ў сувязі з малавывучанымі аспектамі яго дзейнасці, або каб прасачыць вытокі той ці іншай з'явы, прысутнай у манастырскім кнігавыданні. Прадметам даследавання з'яўляюцца кніжныя помнікі, якія былі створаныя ці бытавалі ў Куцейне.

Ніжняю храналагічнаю мяжу працы вызначае само стварэнне манастыра ў 1623 г., бо нават элементарная дзейнасць па адпраўленні рэлігійных абрадаў у хрысціянскай царкве прадугледжвае ўжыванне кніг і звязаная з іх чытаннем.

Але з тае прычыны, што Богаяўленскі манастыр разглядаецца намі ў якасці кніжнага цэнтра, увага даследніка мусіць факусавацца перадусім на часе, калі назіраецца найбольшая праяўленасць гэтага асяродка ў айчынай кніжнай прасторы — а менавіта на перыядзе яго заангажаванасці ў кнігавыдавецкай дзейнасці. Такім чынам, ніжняя часавая мяжа *sensu stricto* вызначаецца годам выхаду ў свет першай друкаванай у Куцейне кнігі — гэта 1631 год.

Пытанне вызначэння верхняй храналагічнай мяжы таксама неадзначнае. На першы погляд, лагічным было б абмежавацца 1654—

1655 гг., г. зн. часам, калі збіранне і прадукаванне кніг з прычыны ваеннай небяспекі былі перапыненыя, а брація мусіла пакінуць Куцеюну, забраўшы з сабой друкарню і ў значнай ступені кнігзаборы.

З другога боку, мы знаходзім шэраг сведчанняў пра актыўнае кніжнае жыццё куцеінскай браціі як на айчыне, так і за мяжой у 1660-х (у меншай ступені 1670-х і 1680-х) гадах. Яшчэ дзесяцігоддзе пасля перавозу на Валдай дзейнічала і манастырская друкарня, даючы свой — хай і небагаты — плён. Таму было б няслушным пакінуць без увагі гэты перыяд згасання куцеінскай кніжнасці, у сувязі з чым аўтар пастанавіў акрэсліць верхнюю мяжу даследавання 1680-м годам.

Такім чынам, за часавыя межы нашага даследавання мы прымаем 1623–1680 гг., агаворваючыся, што асноўная ўвага будзе сканцэнтраваная менавіта на 1631–1655 гг.

Літаратура па тэме даследавання. Масіў літаратуры, у якой з-кранаюцца звязаныя з нашай тэмай пытанні, з аднаго боку, складаецца з абагульняльных даследаванняў гісторыі хрысціянства ва Усходняй Еўропе ўвогуле і ў Беларусі ў прыватнасці. З другога боку, ён улучае шэраг больш ці менш вузкіх даследаванняў, якія ўваходзяць у сферу нашых інтарэсаў (напрыклад, наконт заснавання і дзейнасці беларускіх праваслаўных манастыроў у першай палове XVII ст. або тых ці іншых аспектаў айчыннай кніжнай культуры гэтага часу).

Вывучэнне тэмы пачынаем з апісання рэлігійна-палітычнай сітуацыі. Таму найперш звернемся да прац, у якіх паказаная гісторыя хрысціянства, а перадусім праваслаўнай царквы ў Беларусі азначанага перыяду.

Класічнымі даследаваннямі гісторыі праваслаўнай царквы (якая атаясамліваецца іх аўтарамі з памеснай рускай праваслаўнай царквой) ва ўсходнеславянскім рэгіёне з'яўляюцца грунтоўныя працы расійскіх навукоўцаў мітрапаліта Макарыя (Булгакава)¹, Е. Галубінскага², А. Карташова³. Першыя два аўтары належалі да іерархіі праваслаўнай царквы; апошні быў з ёй глыбока звязаны і з'яўляўся прафесарам Парыжскага Багаслоўскага Інстытута, а затым — Рэлігійна-Духоўнай Акадэміі. Такая глыбокая павязь мае і станоўчыя, і адмоўныя моманты. З аднаго боку, набытая названымі гісторыкамі спецыяльная адукацыя і актыўны ўдзел у жыцці царквы дапамагалі глыбей пранікнуць у абраную для вывучэння тэму, закрануць тыя аспекты, на якія свецкі даследнік мог бы і не звярнуць сваёй увагі, а таму вывучыць іх з максімальнай дбайнасцю і дэталізацыяй. З другога боку, яскрава выражаная канфесійная ментальнасць царкоўных аўтараў часам прыводзіць да пэўнай аднабаковасці ў асвятленні тых ці іншых падзеяў і праблем, таму іх ацэнкі і меркаванні належыць прымаць з пэўнай асцярогай.

Традыцыйна значнае зацікаўленне гісторыяй хрысціянства ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе праяўляюць польскія даследнікі. І хоць іх увага найчасцей скіроўваецца да мінуўшчыны лацінскай царквы, гэтыя даследаванні могуць быць карыснымі для лепшага разумення і больш аб'ектыўнага бачання ходу падзей. З абагульняльных працаў польскіх навукоўцаў варта назваць шматтамовае выданне “Гісторыя царквы” ксяндза Баляслава Кумара (у першую чаргу яе 5-ю і 6-ю часткі)⁴, ажноцёўленае пад рэдакцыяй Ежы Клачоўскага калектыўнае выданне “Хрысціянства ў Польшчы”⁵.

Сярод першых спробаў асвятлення лёсу ўсходняй царквы менавіта на беларускіх землях можна назваць даследаванні І. Чыстовіча⁶, М. Бантыш-Каменскага⁷ і М. Каяловіча⁸. Аднак ярка выражаны ідэалагічны падыход у працах гэтых даследнікаў у шэрагу выпадкаў прыводзіў да залішняй катэгарычнасці і аднабаковасці высноваў, што вымагае крытычнага стаўлення да іх навуковай спадчыны.

Складванню рэлігійна-палітычнай сітуацыі канца XVI — першай паловы XVII ст., а таксама ўплывам тагачасных рэфармацыйных рухаў на праваслаўную царкву ў Рэчы Паспалітай прысвечаныя даследаванні: “Праваслаўе і рэфармацыя” расійскага навукоўца М. Дзмітрыева⁹, “Ад Лютара да Магілы: Польшча пад час крызісу хрысціянства (1517–1548)” французскага А. Жабэра¹⁰ ды “Крызіс і рэформа” амерыканскага гісторыка ўкраінскага паходжання Б. Гудзьяка¹¹, а таксама шмат іншых публікацый, тым ці іншым чынам звязаных з нашай тэмай.

У прыватнасці, цікавымі для нас з'яўляюцца працы Г. Васюка (у тым ліку напісаныя ў суаўтарстве з Дз. Каравым), прысвечаныя мінуўшчыне ўсходняе царквы на беларускіх землях менавіта ў акрэсленыя намі перыяды¹². Асобныя пытанні гэтае тэматыкі з розных пазіцый разглядалі таксама А. Вернікоўская¹³, С. Марозава¹⁴ (якая таксама выступала ў друку як С. Палуцкая¹⁵), С. Марозаў¹⁶, Г. Сагановіч¹⁷ і шэраг іншых даследнікаў, артыкулы якіх былі карыснымі для разумення рэлігійна-палітычнай сітуацыі, у якой адбываліся заснаванні і кнігавыдавецкая дзейнасць куцеінскага Богаяўленскага манастыра.

Манастыр паўстаў у кантэксце дзейнасці праваслаўных брацтваў Беларусі і Украіны, таму нельга не закрануць адпаведных публікацый. Гэтая літаратура з'яўляецца надзвычай багатай, таму згадаем толькі некаторыя з прац, найбольш блізкіх да тэмы нашай манаграфіі. Так, гісторыю віленскага Свята-Духаўскага брацтва даследавалі Дз. Сцяпура¹⁸ і П. Хомік¹⁹, а дзейнасці магілёўскага праваслаўнага брацтва, якое было ініцыятарам заснавання Богаяўленскага манастыра ў Куцейне, у сваіх публікацыях шмат увагі аддаваў гісторык Ф. Жудро²⁰. Пазней, калі згаданы навуковец прыняў манаскі сан і пачаў публікавацца пад імем

іераманаха Васілія ці крыптонімам І. В., ён падрыхтаваў яшчэ некалькі даследаванняў, у тым ліку прысвечанае непасрэдна куцеінскаму манастыру, пра якое мы скажам ніжэй.

Пытанні брацкай асветы і адукацыі разглядаюцца, між іншага, у грунтоўнай працы выдатнага беларускага дарэвалюцыйнага гісторыка К. Харламповіча “Западнарускіе праваславныя школы XVI и начала XVII века”²¹. У савецкі час школы і асветна-адукацыйная праца сталіся ці не галоўным прадметам зацікаўлення аўтараў, якія звярталіся да тэмы брацтваў: гэта асвятляецца ў кнігах Я. Медынскага²², Я. Ісаевіча²³, У. Мешчаракова²⁴. З сучасных публікацый назавём даследаванні М. Капраля²⁵, П. Хоміка²⁶, Т. Чыншэўскай-Генэль²⁷, А. Мірановіча²⁸ па тэмах, звязаных з асветным, кнігавыдавецкім і іншымі аспектамі існавання і дзейнасці брацтваў. Згадаўшы тут вельмі важны для нас кнігавыдавецкі аспект дзейнасці брацтваў і праваслаўнае царквы ўвогуле, адзначым, што да разгляду гісторыі ўсходнеславянскай кірылічнай кнігі і літаратуры звярталася даволі шмат замежных і айчынных навукоўцаў, напрыклад С. Маслаў²⁹, Я. Ісаевіч³⁰, Г. Каляда³¹.

У сувязі з абранай тэмай адмысловую ўвагу мы мусім аддаць манастырам. Тыпалогія праваслаўных манастыроў на ўсходніх землях Рэчы Паспалітай і іх падзел на групы ў залежнасці ад месцазнаходжання і падпарадкавання найлепей пададзеныя ў ананімным уступным артыкуле да 1-й часткі 1-га тома выдання “Помнікі праваслаўя і рускай народнасці ў Заходняй Расіі ў XVII–XVIII стст.”³²

Уласна куцеінскі Богаўленскі манастыр досыць часта згадваецца на старонках даследаванняў, прысвечаных царкоўнай і культурнай гісторыі як Беларусі, так і суседніх краін у XVII ст. Ці не першым айчынным даследнікам, які звярнуў на яго ўвагу, быў працаерэй Іван Грыгаровіч³³. Да вывучэння розных пытанняў, звязаных з дзейнасцю куцеінскага манастыра і яго браціі (у тым ліку пасля перасялення манахаў на Валдай) звярталіся архімандрыт Леанід (Кавелін)³⁴, Л. Абэцдарскі³⁵, В. Беланенка³⁶. Архітэктурна манастырскіх і царкоўных будынкаў даследавалі Ул. Дзянісаў і В. Гліннік³⁷. Пад кіраўніцтвам В. Ляўко ў Воршы праводзіліся археалагічныя раскопкі, вынікі якіх даследніца выкарыстоўвала пры падрыхтоўцы шэрагу публікацый³⁸. У 2005 г. у Воршы адбылася навукова-практычная канферэнцыя “Куцеінскія чытанні”, на якой асвятляліся розныя пытанні, звязаныя з мінуўшчынай манастыра³⁹.

Першая спроба агульнага агляду куцеінскай даўніны была прапанаваная ў выдадзенай яшчэ на пачатку мінулага стагоддзя брашуры аўтарства іераманаха Васілія (Жудро) “Аршанскі Богаўленскі Куцеінскі манастыр, або старажытная Беларуская вялікая Лаўра”⁴⁰. Праца ўяўляе пэўную цікавасць у сувязі з тым, што аўтар выкарыстаў некаторыя

датуль невядомыя звесткі з гісторыі заснавання манастыра ў Куцейне, але ў цэлым гэта толькі абагульненне фактаў, прысутных у літаратуры.

Адзінай сучаснай працай, у якой увасобілася імкненне ахапіць гісторыю асяродка цалкам, з'яўляецца абароненая ў 2006 г. у Маскоўскай духоўнай акадэміі дыпломная работа іераманаха згаданага манастыра Ніла (Падабеда) пад загалоўкам “Богаяўленскі Куцеінскі мужчынскі манастыр Віцебскай епархіі: Гісторыя, архітэктура, святыні”⁴¹. Апошняе даследаванне, згодна са сваім характарам студэнцкай працы, мае ў асноўным кампіляцыйны характар. Разам з тым нельга не адзначыць заслугу аўтара ў расшуканні шэрагу матэрыялаў, якія захоўваюцца ў архіўных і бібліятэчных зборах Масквы ды Пецярбурга.

Навуковыя публікацыі, выкарыстаныя намі пры вывучэнні кніжнай гісторыі Богаяўленскага манастыра ў Куцейне, можна падзяліць на дзве групы згодна з асноўнымі кірункамі: навукова-тэарэтычным і навукова-практычным (бібліяграфічным). Першы фармуюць даследаванні, звязаныя з мінулым кнігі ўвогуле і ў Богаяўленскім манастыры ў прыватнасці. Другі кірунак — гэта каталогі і паказальнікі (як апублікаваныя друкам, так і бібліятэчныя — карткавыя ды электронныя), што апісваюць куцеінскія кнігі.

Найперш варта сказаць некалькі слоў пра літаратуру, якая была карыснай пры вывучэнні кніжных помнікаў. Вялікі пласт складаюць разнастайныя альбомы па філігранях, прысутных на паперы ўсходнеславянскіх кніг. Сярод найбольш важных працаў, якія мы выкарыстоўвалі ў сваім даследаванні, назавём альбомы вадзяных знакаў Э. Лаўцвічуса⁴² і М. Ліхачова⁴³, а таксама серыю альбомаў, падрыхтаваных расійскім Дзяржаўным гістарычным музеем у Маскве⁴⁴. У згаданай серыі варта асобна адзначыць працу Т. Дыянавай “Філіграні XVII ст. паводле старадрукаў Украіны і Літвы”, дзе сярод іншых выданняў XVII–XVIII стст. прааналізаваныя і куцеінскія выданні⁴⁵.

Для некаторых аспектаў нашага даследавання не менш важнай за паперазнаўчую (як, зрэшты, і не менш аб'ёмнай за яе) з'яўляецца літаратура па кірылічнай палеаграфіі. Не будзем пералічваць тут усе публікацыі, што выйшлі ў свет за апошнія стагоддзе і якія нам даводзілася, прынамсі, праглядаць. Адзначым толькі, што пры вывучэнні куцеінскіх рукапісаў мы найчасцей карысталіся дапаможнікамі, створанымі Я. Карскім⁴⁶ і А. Грушам⁴⁷.

З гледзішча вывучэння друкаваных выданняў вельмі карыснымі былі рэкамендацыі па апісанні старадрукаў, распрацаваныя яшчэ ў савецкі час аддзелам рэдкіх кніг Дзяржаўнай бібліятэкі СССР (сёння Расійская дзяржаўная бібліятэка ў Маскве)⁴⁸, а таксама “Правілы складання бібліяграфічнага апісання старадрукаваных выданняў” (у версіі другога,

найноўшага, выдання⁴⁹), падрыхтаваныя той самай бібліятэкай на базе міжнароднага стандарту ISBD (A).

Спецыялізаваных прац, прысвечаных непасрэдна друкаванню кніг у Куцейне, на цяперашні момант фактычна няма, хоць гэтае пытанне закраналі розныя аўтары. Першым на яго звярнуў увагу архімандрыт Леанід (Кавелін), які зацікавіўся мінуўшчынай друкарні і склаў амаль поўны рэпертуар яе выданняў⁵⁰. Кратка гісторыя куцейскага кнігадруку выкладзеная ў публікацыі аршанскага краязнаўцы Д. Васілеўскага “3 гісторыі Аршанскага друку”⁵¹ і адпаведным артыкуле ў даведніку “Друкары даўняй Польшчы”⁵², а таксама ў абагульняльных працах па гісторыі беларускага кнігадрукавання Ул. Пічэты⁵³, А. Зёрнавай і Т. Гарбунова⁵⁴, Г. Галенчанкі⁵⁵, З. Ярашэвіч-Пераслаўцаў⁵⁶, М. Нікалаева⁵⁷.

Мастацкае аздабленне куцейскіх выданняў у кантэксце беларускіх старадрукаў даследавалі В. Шматаў⁵⁸ і В. Малюшына⁵⁹. Аднак калі В. Малюшына імкнулася падаць прысутныя ў аздабленні айчынных кнігі мастацкія з’явы і тэндэнцыі ў агульных рысах, без вылучэння спецыфікі асобных друкарняў, дык В. Шматаў больш дэтальна разглядаў прадукцыю кожнага варштата (у тым ліку куцейскіх — Собалевага і манастырскага). Разам з тым яго працы напісаныя з гледзішча мастацтвазнаўства і з выкарыстаннем уласцівага для гэтай навукі інструменту, а таму пакідаюць гісторыку шмат прасторы для дзеяння.

Дзейнасць друкарні Богаўленскага манастыра ў большай ці меншай ступені закранаецца ў шэрагу публікацый. Але іх аўтары найчасцей не засяроджваюць сваёй увагі наўпрост на куцейскіх друках, а звяртаюцца да іх вывучэння пры даследаванні розных пытанняў гісторыі айчынных кніжнай культуры і асветы (як Г. Галенчанка⁶⁰, М. Батвіннік⁶¹, З. Ярашэвіч-Пераслаўцаў⁶²), пры апрацоўцы той ці іншай калекцыі кірылічных выданняў (Дж. С. Г. Сіманс⁶³, Г. Білевіч⁶⁴, А. Цітавец⁶⁵, Г. Кірэева⁶⁶) і г.д.

Рукапісныя кнігі куцейскага паходжання параўнальна з друкаванымі нячаста цікавілі даследнікаў. Да вывучэння асобных манускрыптаў звярталіся Дз. Разумоўскі⁶⁷, С. Некрашэвіч⁶⁸ і Ю. Анхілюк⁶⁹. Апрача таго, некаторыя рукапісныя кнігі, што ствараліся або бытавалі ў Богаўленскім манастыры, згадваюцца ў вядомай працы Ф. Дабранскага, прысвечанай апісанню рукапісаў Віленскай Публічнай бібліятэкі⁷⁰, і публікацыях Ю. Ясіноўскага пра беларуска-ўкраінскія ірмалогі⁷¹, а таксама абагульняльнай працы па гісторыі айчынных рукапіснай кнігі М. Нікалаева⁷².

Звернем увагу на бібліяграфічныя паказальнікі і каталогі. Спецыяльнага паказальніка, прысвечанага прадукцыі друкарні Богаўленскага манастыра, на цяперашні момант няма, аднак куцейскія выданні досыць поўна адлюстраваныя ў бібліяграфіях з тэматычна больш шы-

рокім ахопам літаратуры. Бібліяграфічныя дапаможнікі, звязаныя з вывучэннем куцеінскіх выданняў, можна падзяліць на дзве групы: 1) рэтраспектыўныя паказальнікі, якія апісваюць кірылічныя старадрукі, групуючы іх паводле той ці іншай прыкметы (кірылічныя выданні ў цэлым, беларускія старадрукі і да т. п.); 2) каталогі бібліятэчных ды музейных калекцый, прыватных збораў ды інш.

Працы па бібліяграфічным апісанні кірылічных старадрукаў распачаліся яшчэ ў дарэвалюцыйны час. Куцеінскія выданні ўлічвалі ў сваіх даведніках пачынальнікі расійскай ды ўкраінскай (а па сутнасці і беларускай) бібліяграфіі — В. Сопікаў⁷³, І. Каратаеў⁷⁴, В. Ундольскі⁷⁵, Я. Галавацкі⁷⁶, І. Свянціцкі⁷⁷, П. Гільдэбрант⁷⁸, А. Мілавідаў⁷⁹. Згадваюцца манастырскія старадрукі і ў “Храналагічным паказальніку славяна-рускіх кніг”⁸⁰, што быў выдадзены Публічным і Румянцаўскім музеямі ў Маскве. Дарэвалюцыйныя бібліёграфы найчасцей апісвалі старадрукі дастаткова каратка, аднак створаныя імі дапаможнікі былі карыснымі пры ўдакладненні рэпертуару прадукцыі куцеінскай друкарні.

На XIX ст. прыпадае і стварэнне першых каталогаў музейных, бібліятэчных ды прыватных збораў, у якіх сустракаюцца, між іншага, і куцеінскія кнігі⁸¹. Тыя з выданняў, дзе пададзена больш падрабязнае апісанне (працы П. Строева⁸²), нярэдка змяшчаюць і іншыя карысныя дадатковыя звесткі (напрыклад, пра паходжанне таго ці іншага паасобніка), што дае матэрыял для рэканструкцыі колішняй куцеінскай бібліятэкі.

Уласна беларуская бібліяграфія кірылічных кніг (калі не браць пад увагу гістарыяграфічныя агляды айчынных манускрыптаў у “Беларусах” Карскага) была запачаткаваная падрыхтаваным Р. Зямкевічам спісам-пералікам у «Календары “Нашай Нівы” на 1910 год»⁸³ — зрэшты для нас мала карысным з увагі на амаль поўную адсутнасць у ім куцеінскіх выданняў. Затое ў міжваенны час у Коўне (1926 г.) была апублікаваная грунтоўная праца В. Ластоўскага “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі”, якая мела на мэце рэпрэзентаваць помнікі старабеларускага пісьменства — як рукапісы, так і друкаваныя выданні⁸⁴. Праца ўяўляла сабой спробу зводнага каталога, у якім бібліяграфічны запіс нярэдка дапоўнены выпісамі з тэксту, а таксама звесткамі пра аўтара ці пра акалічнасці з’яўлення пэўнага выдання. “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” і дагэтуль уяўляе значную цікавасць для кнігазнаўца.

У другой палове XX ст. вялікую ўвагу аддавалі распрацоўцы навуковага апісання старадрукаў і бібліяграфічная навука ўзнялася на недасяжную раней вышыню: ад таго часу рэтраспектыўныя паказальнікі дазваляюць даследніку праводзіць істотную частку вывучэння старадрукаў, нават не пакідаючы працоўнага кабінета. У звязку з гэтым

варта назваць падрыхтаваны Г.Галенчанкам спіс “Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII стст.”, які быў апублікаваны ў 1986 г. у складзе зводнага каталога “Кніга Беларусі”⁸⁵. Ён улучае ўсе вядомыя на момант публікацыі айчынныя кірылічныя выданні (спіс якіх і на сёння фактычна не змяніўся) з дэталева праведзенай бібліяметрыяй кожнага з іх. Апублікаванымі ў каталогу вымярэннямі мы карысталіся ў тых выпадках, калі фізічны паасобнік таго ці іншага выдання быў з пэўных прычын недаступны, а вывучэнне кнігі праводзілася паводле электронных копіяў ці мікрафільмаў.

Разам з тым рэтраспектыўныя бібліяграфічныя паказальнікі звычайна апісваюць кнігу на ўзроўні выдання, г.зн. без уліку характарыстык канкрэтнага паасобніка (уладальніцкія і іншыя запісы, звесткі пра аправу і г.д.), якія таксама могуць быць для нас надзвычай карыснымі. Такого кшталту інфармацыя, аднак, даволі часта прысутнічае ў каталогах і апісаннях кніжных калекцый. Сёння навукова-практычную працу па апрацоўцы старадрукаў і манускрыптаў праводзяць установы, якія ажыццяўляюць іх захаванне. Перадусім гэта бібліятэкі, музеі і, у меншай ступені, архівы. Складзеныя імі бібліяграфічныя дапаможнікі, з аднаго боку, дазваляюць даведацца, якія кнігі захоўваюцца ў іх фондах; з другога — даюць інфармацыю пра гэтыя кнігі ў форме спецыялізаванага навукова-бібліяграфічнага апісання.

Шэраг такіх дапаможнікаў надрукаваны, і яны з поспехам могуць быць выкарыстаныя пры навукова-даследчай працы. Беларускім зборам прысвечаны толькі два каталогі такога роду: “Рукапісы бібліятэкі Маскоўскага ўніверсітэта, самарскіх бібліятэкі і музея і мінскіх збораў” В.Перацца⁸⁶ і “Старадрукаваныя кнігі кірылаўскага друку ў музеях Беларусі” Л.Клока⁸⁷.

Досыць вялікая колькасць куцейскіх друкаў (значна большая, чым на Радзіме) прысутнічае ў зборах замежных краін: перадусім Расіі, Украіны ды Польшчы. Па-за тым цікавасць для нас уяўляюць і каталогі ўкраінскіх старадрукаў, бо яны часта згадваюцца ў звязаных з Куцейнай дакументах. Такім чынам, сярод найбольш важных для даследавання прац такога кшталту можна вылучыць наступныя: “Славянскія кнігі кірылаўскага друку XV–XVIII стст.”⁸⁸, падрыхтаваны А.Гарфункелем “Каталог кніг кірылаўскага друку XVI–XVII стст.”⁸⁹, “Каталог беларускіх выданняў кірылаўскага шрыфту XVI–XVII стст.” В.Лук’яненкі⁹⁰, першы выпуск паказальніка “Украінскія кнігі кірылаўскага друку XVI–XVIII стст.” Т.Каменевай і А.Гусевай⁹¹, складзены польскімі даследцамі З.Журавінскай і З.Ярашэвіч-Пераслаўцаў “Каталог кірылічных друкаў XVI–XVIII стст. у зборах Нацыянальнай бібліятэкі [Польшчы]”⁹², выдадзены Брытанскай бібліятэкай каталог “Кірылічныя кнігі, друкаваныя да 1701 г., у бры-

танскіх і ірландскіх зборах⁹³ і інш. Пералічаныя паказальнікі наўпрост падводзяць нас да адной з асноўных груп крыніцаў па нашай тэме — а менавіта да кніг, што выйшлі ў Куцейне.

Крыніцы. Куцейна цікавіць нас галоўным чынам як кніжны цэнтр, таму адным з асноўных відаў крыніц па яго гісторыі з’яўляюцца рукапісныя і друкаваныя кнігі, якія там ствараліся або бытавалі. Аўтарам цяперашняга даследавання быў праведзены пошук у беларускіх і, у меншай ступені, замежных бібліятэках ды музеях, які дазволіў вывучыць *de visu* большасць створаных у Куцейне рукапісных кніг і старадрукаў. У некалькіх выпадках праца па даследаванні рэдкіх паасобнікаў вялася на падставе навуковых публікацый, электронных копіі ці мікрафільмаў.

Манускрыпты і старадрукі, з аднаго боку, самі з’яўляюцца помнікамі кніжнага жыцця і літаратурна-выдавецкай дзейнасці манахаў. З другога — яны нярэдка маюць надпісы, якія раскрываюць моманты, звязаныя з функцыянаваннем гэтага асяродка і яго гісторыяй. Важнае месца сярод апошніх займаюць нататкі пісальнікаў манускрыптаў — сведчанні таго, што кніга выйшла з-пад пяра мясцовых скрыптароў. Не менш цікавымі ўяўляюцца таксама ўладальніцкія, укладныя і іншага кшталту правененцыйныя надпісы: яны паказваюць, што пэўная кніга належала браціі ці аднаму з манахаў, была ўкладзеная ў манастырскую царкву і да т. п. Такія пазнакі, як і згадкі ў літаратуры пра куцейскую прыналежнасць канкрэтных кніг, мы будзем агаворваць кожны раз асобна, бо звесткі пра іх раскіданыя па самых розных працах. І хоць кніг з куцейскімі правененцыймі захавалася не вельмі шмат, такія запісы нярэдка з’яўляюцца незаменнай крыніцай для даследніка.

Іншыя выкарыстаныя намі крыніцы традыцыйная сістэматызацыя падзяляе на два асноўныя тыпы: пісьмовыя і матэрыяльныя. *Пісьмовыя крыніцы*, у якіх закранаецца гісторыя куцейскага Богаяўленскага манастыра разглядаюцца пераважна, у сваю чаргу падзяляюцца на нарацыйныя (апавадальныя) і дакументальныя. Сярод нарацыйных назавём творы гістарычна-мемуарнага характару (такія, як “Дыярыюш” Афанасія Філіповіча ды “Хроніка горада Магілёва” Сурты і Трубніцкага⁹⁴) і палемічнага (як выдадзены ў 1644 г. у Кіеве “Ліфас”⁹⁵). Інфармацыі непасрэдна пра кніжную культуру Богаяўленскага манастыра гэтыя тэксты не змяшчаюць і могуць быць нам карысныя толькі для разумення гістарычнага кантэксту, у якім з’явіўся і функцыянаваў Богаяўленскі манастыр, або ў сувязі з публікацыяй у іх некаторых канкрэтных фактаў (напрыклад, інфармацыя пра колькасць куцейскіх манахаў, якую мы знаходзім у “Ліфасе”⁹⁶).

Вельмі важнымі з’яўляюцца крыніцы дакументальнага характару, якія могуць дапамагчы высветліць шэраг пытанняў. Большая частка

куцеінскіх актаў па нашым перыядзе загінула ў XVII ст. пад час ваенна-га ліхалецця ў Беларусі ды пазнейшых пажараў у Іверскім манастыры, куды брація была пераселеная патрыярхам Ніканам і куды меліся быць перавезеныя друкарня ды бібліятэка, а разам з апошняй, відаць, і архіў. Праз сваю значную ролю ў міжканфесійнай ідэалагічнай барацьбе Куцейна заўсёды звяртала на сябе ўвагу як дарэвалюцыйных, так і савецкіх археографіў, таму шмат якія з ацалелых на той час дакументаў былі апублікаваныя. Гэта палягчае працу даследніка з архівалямі, якія на цяперашні момант захоўваюцца за мяжой, і робіць магчымым доступ да тэкстаў тых актаў, што загінулі за апошнія стагоддзе пад час войнаў, пажараў ці сацыяльных катаклізмаў. Прыгледзімся ў сувязі з гэтым больш уважліва да публікацый даўніх актаў, якія асвятляюць гісторыю заснавання ды функцыянавання манастыроў у Куцейне.

Фундацыйны акт на заснаванне Богаяўленскага манастыра ў Куцейне не захаваўся, аднак кароткую інфармацыю пра гэты дакумент дае Георгі Каніскі ў запісцы пра падначаленыя яму манастыры, што была пазней апублікаваная Ф.Цітовым у 3-й частцы 1-га тома зборніка дакументаў “Помнікі праваслаўя і рускай народнасці ў Заходняй Расіі ў XVII–XVIII стст.”⁹⁷ З гэтай запіскі мы даведваемся не толькі пра тое, што фундатарам манастыра быў Багдан Сцяцкевіч* з жонкай Аленай з Саламярэцкіх, але таксама пра дату запісу першага фондушавага ліста, якой з таго часу ў літаратуры датуецца заснаванне манастыра — 19 верасня 1623 г.

Дэталі першага надання (але без указання даты) згадваюцца і ў пазнейшым, датаваным 1629 г. фондушавым лісце манастыру на маёнтак Белкаўшчына, выдадзеным Ганнай Сцяцкевічавай з Агінскіх і Янам Сцяцкевічам-Заверскім. Тэкст названага дакумента публікаваўся ў 2-м томе “Археаграфічнага зборніка”⁹⁸ і ў 1-м томе “Помнікаў праваслаўя”⁹⁹. Таксама ў “Археаграфічным зборніку” прысутнічаюць публікацыі некаторых іншых сведчанняў з гісторыі Куцейны, напрыклад насценнага надпісу ў Богаяўленскай царкве, зробленага ў гонар яе асвячэння¹⁰⁰, або актаў, што датычаць іншых манастыроў, але могуць быць карысныя і для нашай тэмы¹⁰¹.

* Прозвішча асобаў з гэтага роду прысутнічае ў літаратуры ў розных формах (Статкевіч, Стэцкевіч і інш.), таму мы адразу мусім накіравацца выказацца. Пачынальнікам роду быў “дваранін гаспадарскі”, войт магілёўскі і случкі Сцяцко (Стешко) Пятровіч. Ягоныя нашчадкі запісваліся ў актах паводле нормаў царкоўна-славянскага правапісу “Стеткевичами” або “Стецкевичами”, што не ўлічвала асаблівасцяў беларускага маўлення. Больш за тое, праз далейшую польска- і рускамоўную транслітарачыю гэта прывяло да ўтварэння цэлага шэрагу розных формаў напісання згаданага прозвішча, якія ў выніку мы і сустракаем у актывым матэрыяле і ў літаратуры. На нашу думку, найбольш удалай формай з’яўляецца менавіта “Сцяцкевіч”, бо яна ў большай ступені адпавядае арыгінальнаму вымаўленню імя заснавальніка роду.

Дакументы, што дапамагаюць высветліць гісторыю куцеінскіх манастыроў, прысутнічаюць таксама ў 4-м і 5-м тамах “Актаў, што датычаць гісторыі Заходняй Расіі”¹⁰². У прыватнасці, у 4-м томе апублікавана грамата Ганны Сцяцкевічавай на заснаванне ў Куцейне дзязвочага манастыра і забеспячэнне яго фундушам¹⁰³, дзе сустракаюцца пэўныя звесткі і пра мужчынскі Богаяўленскі манастыр, а ў 5-м томе змешчана падобная грамата баркалабаўскаму Узнясенскаму манастыру¹⁰⁴.

Некаторыя дакументы, наўпрост прысвечаныя мінуламу Куцейны, можна знайсці ў “Гісторыка-юрыдычных матэрыялах”¹⁰⁵ — напрыклад, найдаўнейшы з вядомых сёння дакументаў з гісторыі Богаяўленскага манастыра, які сведчыць, што праваслаўная багаслужба на яго тэрыторыі адбывалася ўжо ў 1627 г.¹⁰⁶

Беларускі святар і археограф І. Грыгаровіч апублікаваў некалькі куцеінскіх дакументаў у 1-й частцы “Беларускага архіва старажытных грамаг”¹⁰⁷ і 4-м томе выдаваных пецяярбургскай Імператарскай археографічнай камісіі “Актаў гістарычных”¹⁰⁸. У прыватнасці, гэта прысутная ў абодвух выданнях царская ахоўная грамата, выдадзеная ў 1654 г. куцеінскім манастырам¹⁰⁹, а таксама матэрыялы, што датычаць лёсу браціі Богаяўленскага манастыра пасля дэпартацыі і нават закранаюць пытанне працягу куцеінцамі кнігавыдавецкай справы на Валдаі¹¹⁰.

Падкрэслім, што ўласна пытанне кніжнай справы ў Куцейне забяспечана архіўнымі матэрыяламі вельмі слаба. Упершыню гаворка пра друкаванне кніг (пакуль яшчэ толькі патэнцыйнае) ідзе ў згаданым вышэй дакуменце, прысвечаным наданню манастыру часткі маёнтка Белкаўшчына: у ім гаворыцца, што даходы з фундушу могуць быць выкарыстаныя, між іншага, і для ажыццяўлення друкарскай справы. Таксама ў зборніку “Руска-беларускія повязі” апублікаваны дакумент, які дае інфармацыю пра формы распаўсюду манастырскай друкарняй сваёй кнігавыдавецкай прадукцыі (у прыватнасці, “Новага Запавету з Псалтыром”) у Маскоўшчыне¹¹¹.

Аднак большасць дакументаў у гэтым плане (у тым ліку акт, які змяшчае апісанне куцеінскага друкарскага варштата) маюць пазнейшае паходжанне. Яны былі апублікаваныя расійскім археографам і гісторыкам, настаяцелем Уаскрэсенскага манастыра, гэтак званага “Новага Ерусаліма”, архімандрытам Леанідам (Кавеліным) у 5-м томе “Рускай гістарычнай бібліятэкі”¹¹². Гэтыя акты паказваюць нам жыццё і дзейнасць куцеінскай браціі пасля перасялення яе ў 1654–1655 гг. у Іверскі манастыр на Валдаіскім возеры і нярэдка распавядаюць пра звычаі, што мелі месца яшчэ ў Богаяўленскім манастыры, а таксама апісваюць прадметы, якія адтуль паходзяць.

У названым зборніку прысутнічае і шэраг дакументаў, якія асвятляюць пытанне пра гісторыю кнігі і бібліятэк у Куцейне. У звязку з тым,

што вопісы кніжніцы Богаяўленскага манастыра або іншыя крыніцы падобнага роду да нашых дзён не захаваліся, іверскія акты з'яўляюцца надзвычай каштоўнымі: у іх сустракаюцца разнастайныя матэрыялы, якія дазваляюць хоць збольшага скласці ўяўленне пра манастырскія кніжныя зборы. Бібліятэка Богаяўленскага манастыра, трапіўшы ў 1654–1655 гг. у Іверскі манастыр, пад час некалькіх пажараў амаль цалкам згарэла. Але паасобныя старадрукі і рукапісы з яе фонду (у тым ліку з куцеінскімі ўладальніцкімі надпісамі) нават яшчэ ў XIX ст. захоўваліся ў рызніцы манастырскае царквы. Больш за тое, згадкі пра кнігі, што сустракаюцца ў актах Іверскага манастыра, даюць нам магчымасць з вялікай доляй упэўненасці разважаць пра склад куцеінскага збору.

Частка іверскага кнігазбору, а разам з тым і куцеінскай бібліятэкі, якая складала яго аснову, трапіла ў іншыя заснаваныя патрыярхам Ніканам манастыры. Патрыярх не раз загадаваў іверскім манастырскім вярхам прысылаць яму як тыя прадметы, што сам раней укладаў у іверскую царкву, так і рэчы (у тым ліку кнігі), прывезеныя манахамі з Беларусі. Некаторыя з гэтых старадрукаў ды рукапісаў засталіся ў рэзідыйным манастыры Нікана — Увакрэсенскім; іншыя перайшлі ў Патрыяршую (пазней Сінадальную) бібліятэку ў Маскве, а потым — у расійскі Дзяржаўны гістарычны музей.

З'яўляючыся ўласна новаерусалімскай архімандрытам, архімандрыт Леанід у працы па гісторыі гэтага манастыра апісаў і бібліятэку¹¹³. Ёй жа прысвяціў сваё даследаванне яшчэ адзін увакрэсенскі архімандрыт — Амфілохі¹¹⁴. Непасрэдным вывучэннем інскрыпцыяў на рукапісах з гэтага збору займалася Л. Касцюхіна, але яе артыкул не змяшчае патрэбных для асвятлення нашай тэмы матэрыялаў¹¹⁵.

Працу, звязаную з публікаваннем каталога манускрыптаў маскоўскага Патрыяршага кнігазбору, распачалі А. Горскі і К. Неваструеў¹¹⁶, а працягнула Т. Пратасьева¹¹⁷. В. Ундольскі ў 5-м выпуску “Чтений в Обществе Истории и Древностей Российских” за 1847 г. апублікаваў вопісы манускрыптаў і друкаваных кніг, узятых у Патрыяршую казну і Патрыяршы разрад з Увакрэсенскага манастыра¹¹⁸. Апрача гэтага, кнігі XVI–XVIII стст., якія каля 1817 г. яшчэ перахоўваліся ў самой Куцейне, былі пералічаныя архімандрытам Іванам Грыгаровічам¹¹⁹. Гэты спіс таксама паказвае на гіпатэтычную прысутнасць тых ці іншых тытулаў у даўняй манастырскай бібліятэцы.

Падкрэслім, што Куцейна цікавіць нас галоўным чынам як кніжны цэнтр, таму адным з асноўных відаў крыніц па яго гісторыі з'яўляюцца рукапісныя і друкаваныя кнігі, якія там ствараліся або бытавалі. З аднаго боку, гэтыя манускрыпты і старадрукі самі з'яўляюцца помнікамі кніжнага жыцця і літаратурна-выдавецкай дзейнасці манахаў. Разам

з тым такія кнігі нярэдка маюць надпісы, якія раскрываюць тые ці іншыя моманты, звязаныя з функцыянаваннем гэтага асяродка і яго гісторыяй.

Матэрыяльныя, або рэчавыя, крыніцы, якія могуць быць выкарыстаныя ў нашай манаграфіі, даволі нешматлікія. Гэта прадметы, знойдзеныя пры археалагічных раскопках у Куцейне ў адпаведных пластах. Сярод іх можна назваць накладку напрастольнага Евангелля, што дае нам магчымасць уявіць аздабленне ўжываных у манастырскіх цэрквах кніг¹²⁰, або кахлю з гербам Сцяцкевічаў¹²¹, якая пацвярджае нашу выснову пра тое, што прадстаўнікі гэтага роду былі рэальнымі, а не фікцыйнымі фундатарамі манастыра.

Раздзел I

Заснаванне Богаяўленскага манастыра і пачатак кнігавыдання

Рэлігійна-палітычная сітуацыя ў Беларусі ў канцы XVI – першай палове XVII ст.

Аёс прываслаўнае царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст. быў цесна звязаны з падзеямі, што адбываліся на міжнароднай арэне на пачатку Новага часу. У Еўропе гэта час Рэфармацыі — эпоха карэнных зменаў у рэлігійнай і культурнай свядомасці народаў. На мяжы XV і XVI стст. каталіцкая царква перажывала крызіс, рэакцыяй на што стаўся рэфармацыйны рух, які вырваў вялізныя тэрыторыі з-пад духоўнай улады Рыма. Гэтыя змены звязаныя з пачаткам экспансіі заходнееўрапейскай культуры, у прыватнасці пратэстантызму, на землі Вялікага Княства. Новыя ідэі, народжаныя ў пратэстанцкіх асяродках, прыходзяць на Беларусь і пачынаюць паспяхова саборнічаць як з каталіцтвам, так і з прываслаўем. У змаганні з пратэстантызмам лацінская царква вымушана распачаць самарэфармаванне, названае ў процівагу пратэстанцкай Рэфармацыі — Контррэфармацыяй. У выніку гэтай канкурэнцыі між вызнаннямі парушаецца пэўны баланс, які некалькі стагоддзяў існаваў паміж заходняй і ўсходняй царквымі ў Княстве.

Праваслаўе, аслабленае мусульманскімі заваёвамі, засталася далёка ззаду як у палітычным, так і ў культурным плане: век росквіту грэцкае кніжнасці прамінуў, а новых талентаў маштабу Дамаскіна, Хрызастома ці Паламы ані ў захопленай туркамі Візантыі, ані тым больш на славянскіх землях не з’явілася. Больш за тое, арыгінальнае ўсходнеславянскае пісьменства і кніжная вучонасць, якія пачалі развівацца пасля прыняцця хрысціянства, перажываюць заняпад у выніку знішчэння мангола-татарамі найбуйнейшых кніжных цэнтраў — перадусім Кіева. У Маскоўшчыне ўзровень адукаванасці духавенства панізіўся да такой ступені, што святары нават не рызыкавалі самастойна рыхтаваць казанні, чытаючы замест іх на набажэнстве “словы” Яна Залатавуснага ды іншых духоўных аўтараў са зборнікаў кшталту “Навучальнага Евангелля” або “Залатавуста”. Пра гэта нам

ВІСНІКЪ ЯНА ЗАЛАТАВУСНАГО

Веліко оўхрыненіе вжэственнаго писанія .
 истолковано стымъ велікимъ ісанномъ
 златоустомъ , и стыми о҃цы . Псал
 а . въ нѣже чѣтєся притча е҃вальская
 о мытарѣ и фарисей , истолкована стымъ
 велікимъ ісанномъ златоустомъ .

Прѣдѣте оубо братіе , послыша
 те хр҃това гласа , да водружиши
 ездємъ на послышаніе . сїи бо прѣ
 тчѣ сїєчь рече нашегю рѣди ста
 сеніа , не снїде бо праведныхъ
 рѣди , но грѣшныхъ рѣди да спсѣдѣа .
 Така рече два вѣдѣста в цр҃ковѣ помолити
 са . е҃динъ фарисей , а другїи мытарѣ .
 Соначѣтка слова познѣемъ , кождо бо насъ
 въ себѣ о҃ба имамы . цр҃ковѣ раздѣлемъ

а
 О҃бна

Першая старонка зборніка казанняў Яна Залатавуснага аднаго з маскоўскіх выданняў

паведамляюць замежныя падарожнікі яшчэ ў XVI ст. (гл., напрыклад, апісанні падарожжаў С. Гербештэйна¹²² і Р. Гейдэнштэйна¹²³).

Не заставалася ўбаку ад гэтых працэсаў і праваслаўная царква Вялікага Княства. Таму хоць і ў XIV ст., і пазней на чале Літоўскай мітраполіі неаднойчы знаходзіліся адукаваныя іерархі, якія пакінулі па сабе шэраг казанняў (як, напрыклад, Рыгор Цамблак), аднак, трэба думаць, агульны ўзровень адукаванасці праваслаўнага духавенства і ў нас быў не надта высокі. Пра гэта, у прыватнасці, сведчыць параўнальна малы лік створаных у той час і ацалелых да сённяшняга дня арыгінальных гамілетычных ды іншых духоўных тэкстаў, а таксама вялікая папулярнасць згаданых вышэй зборнікаў казанняў даўніх грэцкіх аўтараў.

Да таго ж такія з’явы, як секулярызацыя праваслаўнага клеру, продаж епіскапскіх ды ігуменскіх пасадаў, захоп царкоўных маёнткаў свецкімі асобамі пасля смерці іерархаў¹²⁴, спробы свецкіх “ураднікаў” накінуць сваю ўладу духавенству¹²⁵, а таксама некаторыя іншыя тэндэнцыі, прысутныя ў жыцці царквы ў нашай краіне (напрыклад, паўторны шлюб святара па смерці жонкі), пасля наведванняў усходнімі патрыярхамі ў XVI ст. Вялікага Княства і выдання імі некалькіх “небласлаўляльных” грамаг¹²⁶ пачалі ўспрымацца як адыход ад нормаў маральнасці праваслаўя. Таму не дзіўна, што сучаснікі трактуюць гэтую сітуацыю як заняпад усходняй царквы.

Тады, калі крызіс пачаў досыць выразна праяўляцца на ўсходнеславянскіх землях, Заходняя Еўропа яго ўжо ў большай ці меншай ступені пераадолела; асабліва добра кантраст заўважаецца на памежных тэрыторыях — там, дзе “грэцкая вера старажытная” сутыкаецца з каталіцызмам і пратэстантызмам. Якраз таму ў XVI ст. адной з галоўных арэнаў ідэалагічнага змагання між гэтымі канфесіямі зрабіліся Беларусь ды Украіна, і якраз таму на гэтых землях з’яўляюцца разнастайныя праекты, накіраваныя на аднаўленне статусу ўсходняе царквы: ад (рэ-)арганізацыі праваслаўнага асветніцтва (патрыярх антыяхійскі Якім, мітрапаліт кіеўскі Міхал Рагоза)¹²⁷ і да падпісання вуніі з лаціннікамі (епіскап уладзімірскі і берасцейскі Іпат Пацей)¹²⁸.

Гэтыя працэсы адбываліся на фоне сацыяльна-палітычных зменаў, адным з асноўных чыннікаў якіх паслужыла падпісанне ў 1569 г. у Любліне вуніі, што аб’ядноўвала Польскае Каралеўства і Вялікае Княства Літоўскае ў Рэч Паспалітую Абодвух Народаў. Нельга не пагадзіцца з расійскім гісторыкам Б. М. Флорам, што, паколькі гэтае злучэнне адбывалася на базе пашырэння на ліцьвінскую шляхту правоў і прывілеяў шляхты кароннай, а тыя не мелі аналагаў ні ў воднай з суседніх краін, польская шляхта становілася ўзорам для пераймання і ў справе гра-

мадскага ўладкавання, і ў галіне звычайў, мовы, рэлігіі¹²⁹. Гэты фактар адчыніў браму для пранікнення на беларускія землі польскай культуры і каталіцызму ў больш значным за ранейшы маштабе.

Разам з тым калі пэўная частка насельніцтва Вялікага Княства лёгка паддавалася заходнім уплывам, у асяроддзі іншай расло процідзеянне ім. Рэакцыя супраць паланізацыі і пашырэння каталіцызму ўзрасла да такой ступені, што пад час бескаралеўя пасля смерці Жыгімонта Аўгуста ў якасці адной з найбольш верагодных кандыдатур для запрашэння на вялікакняскі пасад разглядалася асоба маскоўскага цара Івана IV, з якім нават вяліся перамовы ў гэтай справе¹³⁰.

Яшчэ адным важным чыннікам, што ўплываў на рэлігійна-палітычную сітуацыю, было ўвядзенне месцкага (пераважна магдэбургскага) права, якое таксама спрычынілася да развіцця пэўных унутраных працэсаў у грамадстве. Месцкае права з'явілася ў Вялікім Княстве Літоўскім яшчэ пры канцы XIV ст., але пачаткова яго пашырэнне адбывалася досыць марудна¹³¹. Наданне гарадам магдэбургскага права пачаткова мела на мэце прывабіць нямецкіх каланістаў і гэтым паспрыяць эканамічнаму развіццю. Пазней, калі гарады пераканаліся, наколькі гэтак званае “нямецкае права” паляпшае іх дабрабыт і павышае юрыдычную абароненасць, яны сталі самі яго дамагацца (у якасці прыкладу можна прывесці прывілей Сцяпаны Батуры г. Магілёву, у тэксце якога выкладзены акалічнасці, што падштурхнулі мяшчанаў папрасіць аб наданні гораду гэтага права¹³²).

Такая палітыка сапраўды дала свой плён, а нованабытая эканамічная і прававая незалежнасць стымулявала памкненне месцічаў да самастойнасці ва ўсіх сферах дзейнасці — тым больш, што прыклад каланістаў даваў мясцовым жыхарам яскравы ўзор змагання за свае правы. Адзначаная тэндэнцыя, між іншага, праявілася і ў сферы рэлігійнай, калі даўнія праваслаўныя брацтвы ў беларускіх і ўкраінскіх гарадах пачалі, з аднаго боку, выступаць супраць пашырэння польскай культуры і звязанага з ёй каталіцызму, а з другога — выяўляць жаданне выбіцца з-пад кіравання царкоўнай іерархіі і самім распараджацца справамі сваёй царквы.

Апісаная вышэй сітуацыя крызісу праваслаўнае царквы прывяла да зараджэння ў яе ўлонні рэфармісцкага руху (успрыманага яго ўдзельнікамі як вяртанне да ідэалаў першахрысціянства), а пералічаныя сацыяльна-культурныя чыннікі ўплывалі на афармленне яго кірунку і праяваў. Праваслаўны рэфармісцкі рух ахапіў і вышэйшыя станы, і пасольства (мяшчанаў); з'яўляючыся неаднародным паводле свайго складу, ён пачаткова не мог мець і канкрэтнай праграмы. Людзі розных станаў нярэдка дзейнічалі супольна, але кожны ў сваёй сферы: мяшча-

не ажыццяўлялі дабрачынную працу ў межах брацкай узаемадапамогі, адчынялі школы і друкарні, выдавалі духоўную і навучальную літаратуру; шляхта ажыццяўляла іх падтрымку — як матэрыяльную (праз фінансаванне тых ці іншых пачынанняў), так і палітычную (шляхам змагання за палітычныя правы праваслаўных вернікаў на соймаках ды соймах).

З развіццём падзеяў пачала, аднак, адбывацца пэўная крышталізацыя мэтаў і формаў дзейнасці ў розных станах і групоўках, што прывяло ў сярэдзіне 1590-х гадоў да раздзялення сацыяльна-актыўных праваслаўных вернікаў на два процілеглыя лагеры — прыхільнікаў і праціўнікаў царкоўнай вуніі. Пасля Берасцейскага сабору 1596 г. дачыненні гэтых лагераў сталі варожымі, і тая частка праваслаўнай царквы, што вунію не прыняла, існавала на паўлегальным становішчы. Хоць на соймах рэгулярна ўздымалася пытанне аб правах “дызунітаў” ды іх хаўруснікаў-пратэстантаў і прымаліся адпаведныя канстытуцыі (як, напрыклад, у 1609 і 1620 гг.), аднак толькі падпісанне Уладзіславам IV “Артыкулаў па супакаенні дзяржавы” дазволіла праваслаўнай царкве набыць афіцыйны статус і юрыдычна аформіць свае структуры паралельна з грэка-каталіцкай царквою.

Такім чынам, у развіцці апісанага вышэй руху за рэфармаванне праваслаўнай царквы можна вылучыць тры этапы: 1) сярэдзіна 1580-х — першая палова 1590-х гадоў; 2) 1596–1632 гг.; 3) 1633–1654 гг. Гэтае размежаванне ў пэўнай ступені з’яўляецца ўмоўным, але ў агульных рысах абмалёўвае тагачасную сітуацыю.

На першым этапе сітуацыя характарызуецца ператварэннем традыцыйных царкоўных брацтваў (галоўным чынам у буйных гарадах) у структуры з выразна выяўленымі грамадска-палітычнымі і асветнымі мэтамі, а таксама падтрымкай дзейнасці гэтых структураў шляхтай. У гэты час набірае сілы змаганне брацтваў за незалежнасць ад царкоўнай іерархіі і асветная праца, якая выражаецца ў прапаведніцтве, заснаванні школаў і выданні кніг. У ажыццяўленні дзейнасці брацтваў бяруць удзел і некаторыя з тых асобаў, што пазней, пераканаўшыся ў перавазе іншага шляху, стануць прыхільнікамі вуніі. Напрыклад, берасцейскі кашталян Адам Пацей у 1591 г. актыўна спрыяе заснаванню брацкай школы ў Берасці. Пазней жа, высвечаны на епіскапа берасцейскага ды ўладзімірскага і прыняўшы пры пастрыжэнні імя Іпат, ён выступіць у 1595 г. як удзельнік пасольства беларуска-ўкраінскіх епіскапаў у Рым ды адзін з арганізатараў Берасцейскага сіноду, а фактычна і як заснавальнік вуніацкай сістэмы адукацыі.

Ідэя вуніі з каталіцкай царквой набірае вагу ў беларуска-ўкраінскім праваслаўным асяроддзі да сярэдзіны 1590-х гадоў. Менавіта пры канцы

гэтага этапа пачынаюць выразна акрэслівацца тры дзве асноўныя ідэалагічныя плыні, якія можна абазначыць як *via antiqua* і *via moderna*.

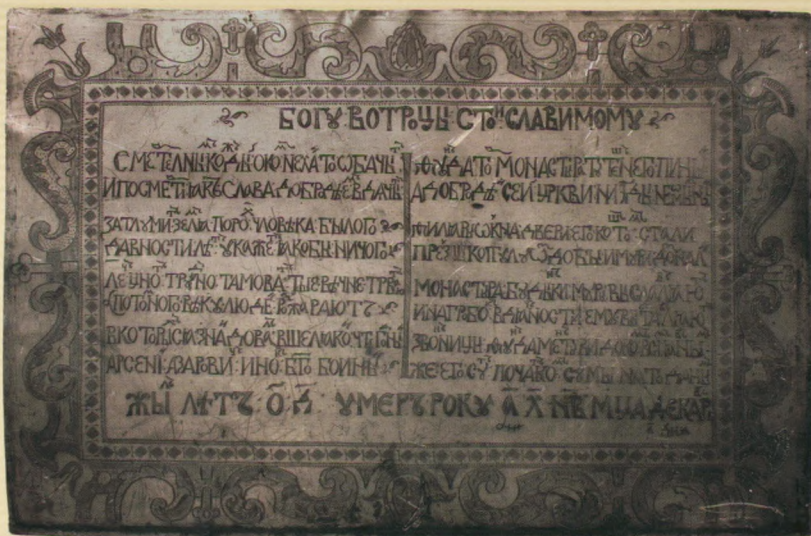
Першая з іх, *via antiqua*, характарызуецца, умоўна кажучы, імкненнем вонкава захаваць ранейшыя асновы і адбудоўваць праваслаўную царкву на традыцыйным падмурку, хоць і карыстаючыся пры гэтым тымі ці іншымі дасягненнямі еўрапейскай думкі ды ўзяўшы на ўзбраенне некаторыя вынаходкі заходняй цывілізацыі — у прыватнасці, кнігадрукаванне рухомымі шрыфтамі і гуманістычную сістэму адукацыі.

Другая ж — *via moderna* — імкнецца да рэфармавання праз вяртанне да колішняй еднасці з Захадам шляхам вунійнага злучэння цэркваў, а разам з тым і прыняцце вынікаў Контррэфармацыі. У гэты час у абмеркаванні вунійных планаў бяруць удзел і арыстакраты, якія пазней вунію ў яе берасцейскай версіі не падтрымалі і ўзначалілі змаганне супраць злучэння Цэркваў (напрыклад, князь Канстанцін Астрожскі і ягонае кола).

Пачатак другога этапа можна звязаць з правядзеннем у 1596 г. Берасцейскага сіноду, калі большасць беларускіх і ўкраінскіх праваслаўных іерархаў падтрымала прапанову пра злучэнне праваслаўнай царквы з каталіцкай пры захаванні ўласнага абраду ды структураў. Такім чынам, царква на беларускіх землях стала грэка-каталіцкай, вуніяцкай. Але частка духавенства і свецкіх вернікаў такога стану рэчаў не прыняла і распачала змаганне — як палітычнае, так і ідэалагічнае, найперш праз літаратурную палеміку ды выданне твораў, так бы мовіць, “праваслаўнай класікі”.

Пераважная большасць прыходаў і манастыроў, а адпаведна і іх бенефіцыі засталіся пад уладаю іерархаў, што прынялі вунію. Таму нязгоднае з зменамі чорнае і белае духавенства гуртавалася вакол аднадумных з ім асобаў ды асяродкаў, якія мелі крыніцы даходу, незалежныя ад царкоўных, і былі гатовыя ўжыць іх для забеспячэння сваіх рэлігійных патрэбаў. Сярод вышэйшых станаў грамадства такія рэсурсы валодалі перадусім прадстаўнікі заможнай шляхты ды магнатэры, сярод ніжэйшых — брацтвы. Людзі розных станаў шукалі спосабы аб’яднаць свае намаганні і ўзаемадзейнічаць на карысць супольнай мэты. У супрацоўніцтве шляхта, брацтвы і духавенства засноўвалі манастыры, будавалі цэрквы, адчынялі школы, стваралі новыя або перакладалі даўнія тэксты, друкавалі кнігі.

Тут належыць падкрэсліць удзел усіх трох вышэйназваных чыннікаў у складванні антывунійнага лагера і арганізацыі ягонай дзейнасці. У ранейшай літаратуры асветная і рэлігійная праца брацтваў асвятлялася непараўнальна шырэй, чым уклад шляхты і духавенства, — тым часам як без апошніх гэтая дзейнасць ніколі не дасягнула б таго маштабу: каб выдаць кнігу, мала мець друкарню — патрэбны тэкст і сродкі на выданне;

Надмагільная пліта аднаго з дзеячоў магілёўскага праваслаўнага брацтва інака Арсена Азаровіча

каб заснаваць манастыр, мала яго збудаваць — трэба засяліць манахамі і забяспечыць іх фондушам на пакрыццё выдаткаў харчавання ды іншых патрэбаў. Менавіта вынікам такой супрацы Багдана Сцяцкевіча з праваслаўным брацтвам Магілёва ды звязаным з ім духавенствам стала заснаванне ва ўрочышчы Куцейна Богаяўленскага манастыра.

Трэці этап распачынаецца ў першай траціне 1630-х гадоў, калі ў Вялікім Княстве Літоўскім паралельна да структуры грэка-каталіцкай царквы нанова была створана афіцыйная структура праваслаўнай царквы. Закладаецца шэраг манастыроў, актывізуецца літаратурная і кнігавыдавецкая праца раней існых асяродкаў, што і з’яўляецца асноўнай рысай гэтага перыяду. Менавіта тады найбольшага росквіту дасягнулі перапісанне і друкаванне кніг у куцейнскіх манастырах. Закончваецца гэты этап у 1654–1655 гг. з прыходам на тэрыторыю ўсходняй Беларусі войскаў маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча, калі мясцовая брація імкнецца пакінуць манастыры, размешчаныя ў зоне ваенных дзеянняў, і ў выніку кніжнае жыццё ў гэтых асяродках замірае.

Падсумаванне. Такім чынам, крызісны стан праваслаўнае царквы ў Рэчы Паспалітай у 2-й палове XVI ст. змусіў сацыяльна-актыўную частку вернікаў распачаць пошук шляхоў выхаду з тагачаснай сітуацыі, у выніку чаго пазначыліся два асноўныя кірункі рэфармавання аджылых формаў царкоўнага жыцця: *via antiqua* і *via moderna*. Падтрыманне

апошняга кірунку большай часткай іерархаў памеснай царквы і заключэнне вуні з Рымам не развязала праблем, а яшчэ болей паглыбіла канфрантацыю ў грамадстве паміж рознымі лагерамі. Прыхільнікі кірунку *via antiqua* не спынілі барацьбы і распачалі актыўную працу па заснаванні манастыроў, стварэнні школ і выданні літаратуры. Менавіта ў кантэксце гэтай працы ў 1623 г. быў фундаваны, а неўзабаве і збудаваны Богаяўленскі манастыр у Куцейне, кніжнай і выдавецкай дзейнасці якога прысвечана нашае даследаванне.

Заснаванне куцеінскага Богаяўленскага манастыра і першы перыяд яго функцыянавання

Праблемы, звязаныя з назвай “Куцейна”. Назва ўрочышча Куцейна сустракаецца ў літаратуры ў некалькіх формах: на беларускай мове — “Куцейна” (жаночага і ніякага роду), “Куцеін” (мужчынскага роду); на рускай мове — “Кутейно” (ніякага роду), “Кутеин” (мужчынскага роду); на польскай мове — “Kuteino” (ніякага роду), “Kutein” (мужчынскага роду).

Варыянты ніякага і мужчынскага роду бяруць пачатак з расійскіх бібліяграфій старадрукаў, створаных у XIX ст. Складальнікі гэтых даведнікаў былі слаба знаёмыя з геаграфіяй Беларусі і пры ўтварэнні назоўнага склону прысутных на тытульных аркушах геаграфічных назваў русіфікавалі іх. У прыватнасці, ад пазначанага на куцеінскіх выданнях месца выхаду ў месным склоне “в Кутейне” яны ўтварылі формы “Кутейно” і “Кутеин”, якія і пачалі ўжываць у паказальніках. Абедзве гэтыя формы нагэтулькі трывала замацаваліся ў расійскай навуковай літаратуры, што пазней іх пачалі запазычваць іншамоўныя, у тым ліку беларускія, даследнікі, — адсюль такая разнастайнасць варыянтаў назвы ўрочышча нават у айчынных публікацыях.

Дакументы XVII ст., як мы пабачым ніжэй у цытатах, найчасцей падаюць найменне згаданага ўрочышча ў жаночым родзе (напрыклад, у вінавальным склоне: “село Куцейню”). Працягваючы гэтую традыцыю, і мы ў сваёй працы будзем ужываць назву “Куцейна” менавіта ў жаночым родзе.

Акалічнасці заснавання манастыра і друкарні. Як мы ўжо адзначалі вышэй, дату фундацыйнага акта, 19 верасня 1623 г., падае Георгі Каніскі ў запісцы пра падначалення яму манастыры, апублікаванай у зборніку дакументаў “Помнікі праваслаўя і рускай народнасці ў Заходняй Расіі ў XVII–XVIII стет.”¹³³ Дарэвалюцыйны даследнік

іераманах Васіль (Жудро) адзначае, што будаўніцтва распачалося ў 1623 г.¹³⁴, а з акта, апублікаванага ў 8-м томе “Гісторыка-юрыдычных матэрыялаў”, відаць, што ў сакавіку 1627 г. манастыр і царква пры ім ужо дзейнічалі¹³⁵. У апошнім дакуменце кароль Жыгімонт III, спасылаючыся на словы грэка-каталіцкага архіепіскапа полацкага, віцебскага і мсціслаўскага Антонія Сялявы, сцвярджае, што маёнтак Куцейна з сяльцом Паддубцы былі купленыя мяшчанами магілёўскімі ды аршанскімі на ўласныя грошы, а на імя Багдана і Алены Сцяцкевічаў гэтыя валоданні былі аформленыя фіктыўна — для таго каб надаць манастыру выгляд легальна заснаванага. Звяртаючыся да магілёўцаў, кароль піша: “Маем того ведомость от велебного в Бозе отца Анътоного Сялявы, архиепископа полоцкого, о том, што ... згодне порозумевшысе з мещаны нашими оршанскими, также з урожоным Богданом Стецкевичом и з малжонкою его, кнежною Геленою Соломерецкою, власне за свои могилевские и оршанские грошы, на имя того Стецкевича и малжонки его, купивши вечностью имения, названное, Кутейна и село Поддубцов у потомков небощыка Каспера Швейковского, над рекою Днепром, — вы дей, могилевцы, поспол з оршаны и з урожоным Стецкевичом и з малжонкою его, без ведомости и позволения нашего и без благословенства пастыра своего архиепископа, там, в Кутейне, монастыр и церков своволную, менечы заложеня Светого Духа, ... заложывши, ... з некоторых церквей оршанских звоны, операты, начыня церковные, серебряные крижы, келихи и ризы, лихтары, свечы повыбиравши, до того (имения, названого) Кутейна отпроводили”¹³⁶. Да гэтай версіі і пазней звярталіся некаторыя даследнікі, у тым ліку сучасныя (напрыклад, В. Гліннік)¹³⁷.

На нашу думку, такое меркаванне не адпавядае рэчаіснасці. Папершае, нягледзячы на абвінавачанне ў незаконным заснаванні, манастыр у Куцейне так сваёй дзейнасці і не перапыніў — значыць, аргументы процілеглага боку не былі дастаткова важкія. Па-другое, названыя асобы і пазней не раз згадваюцца ў якасці фундатараў куцейнскага манастыра як у актавых дакументах, так і ў іншых сведчаннях, блізкіх па часе да моманту заснавання. Напрыклад, у запісе на сцяне Богаўленскай царквы, зробленым з прычыны яе асвячэння ў 1635 г., у якасці ктыгтыраў манастыра паказаныя падкаморына браслаўская Сцяцкевічова, а таксама яе сын, падкаморы мсціслаўскі (Багдан-) Фёдар Сцяцкевіч*, з жонкай Аленай з Саламярэцкіх¹³⁸. Звернем увагу на дату — гэта адбывалася пасля 1633 г., г. зн. тады, калі ўжо не было патрэбы прыкрываць заснаванне

* Сын Вільгельма Сцяцкевіча і Ганны з Агінскіх мсціслаўскі падкаморы Багдан-Фёдар Сцяцкевіч († 1651 г.), які пабраўся з княгіняй Аленай з Саламярэцкіх, меў падвойнае імя; як бачым, у крыніцах ён выступае то пад першым, то пад другім.

Від куцеінскай Святадухаўскай царквы і часткі манастырскага будынка. Здымак 1995 г.

манастыра фіктыўнай шляхецкай юрысдыкцыяй. Яшчэ адным аргументам з’ўляецца кахля з выявай герба Сцяцкевічаў, знойдзеная В. Ляўко пры раскопках у Куцеіне¹³⁹. Таму, з нашага гледзішча, згаданы вышэй заклад належыць разглядаць выключна як спробу вярхоў грэка-каталіцкай царквы выкарыстаць уладу манарха ў барацьбе з “дызунітамі”.

Крыху святла на акалічнасці заснавання куцеінскага Богаяўленскага манастыра пралівае акт, прысвечаны наданню яму часткі маёнтка Белкаўшчына. У ім падкаморына браслаўская Ганна з Агінскіх Сцяцкевічава і яе сын, харужы аршанскі Ян Сцяцкевіч-Заверскі*, ахвяруючы куцеінскаму Богаяўленскаму манастыру мясцовасць Белкавічы, згадваюць і першае наданне манастыру, здзейсненае Багданам Сцяцкевічам і ягонай жонкай Аленай з Саламярэцкіх. Фундатары адзначаюць, што яны “самі по доброй воли своей наследующи прикладов своих святоблывых, благочестивых и побожних князей панов роду Руского, хотячи самим себе, родичом милым и потомком нашим в помноженню хвалы Божие памятку несмертельную оставить, а не мней и на то взгляд маючи, иж син милый мене Анны Стеткевичевие а брат мой роженный мене Яна Стеткевича Заверского его милость пан Богдан Стеткевич з малжонкою своею княжною Еленою Богдановною Соломерецкою, старостянкою кричевскою и олуцешкою, набивши и купивши правом вечистым у потомков небожчика Каспра Швайковского, подкоморего витебского, име-

* Прыдомак паходзіць ад назвы яго родавага гнязда — маёнтка Заверцы на Ашмяншчыне.

нем прозываемое здавна село Кутейню с приселком под Дубцами в повете Оршанском, межи грунтов имения Кописского лежачих, тие селка, а особливе часть того ж имени земли Белковское на церковь Божию вечными часи надавши в нем монастырь заложенна Рождества Христова иноческих людей законных с певными кондициями фундовали, вечным правом надали и с записами своими, на врьд признаними ствердили, яко то ширей на фундушу в записях их милостей есть описано”¹⁴⁰.

Такім чынам, з тэксту гэтага дакумента мы бачым, што манастыр у Куцейне і першая царква пры ім — пад пакліканнем Нараджэння Гасподняга — былі заснаваныя мсціслаўскім падкаморым (Багданам-) Фёдарам Сцяцкевічам ды ягонай жонкай князёўнай Аленай з Саламярэцкіх на землях, купленых у нашчадкаў колішняга віцебскага падкаморыя Каспара Швайкоўскага. Фундуш манастыру ўключаў у сябе маёнтак Куцейну і сяльцо Паддубцы, а таксама частку маёнтка Белкаўшчына. Гэтыя ўладанні ляжалі на поўдзень ад Воршы; з захаду яны межавалі з “грунтамі”, што належалі да Копысі¹⁴¹. Сёння мясцовасць Куцейна ўваходзіць у межы Воршы, а тапонім Паддубцы ў нарматыўным даведніку “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь” падаецца сярод страчаных назваў Аршанскага раёна¹⁴².

Сёння мясцовасць Куцейна ўжо ўваходзіць ў межы Воршы...: Святадухаўская царква на фоне гарадской забудовы. Здымак 1995 г.

Пазней іншыя фундатары таксама надавалі куцеінскаму манастыру маёнткі ці пэўныя сумы грошай, на чым мы, аднак, адмыслова спыняцца не будзем. Адзначым толькі, што цытаваным вышэй дакументам пад уладу Яіля Труцэвіча, у дадатак да першапачатковага надання, перадавалася астатняя частка “Белкаўскай зямлі” з слабадой Белкаўшчына і рознымі ўгоддзямі. Фундатары пішуць: “Тогди и мы, взявши форму и приклад з фундушу его милости пана Богдана Стеткевича и малжонки его, аби тот монастырь в люди законныя и порядное одправованне хвали Божия, ведлуг порядку Святия Соборния Апостольския Церкви Православной, в благочестеи под послушенством и благословеннем трону Патриархи константинопольского помножался и разширял, чога мы, яко благочестивые дети чыноположение Церкви Святой Восточной прагнучи, аби кромь всякие трудности снадне и беспечней чин общежительный того монастыра Кутеенского церкви Рождества Христова так в преложенстве, яко в послушании в нем братии иноков нынешних и напотим будущих по нас сукцесоров в неодменности во вечные годы трвал, всмотривши в том побожного мужа господина отца Иоиля Труцевича, игумена того ж монастыря Кутеенского, под послушенством и благословением Святейшого Патриархи константинопольского, сим листом добровольним записом нашим, аби ся тот монастыр за ласку Божию разширял и размножал, тую виш меневаную землю и з людми, Белковскую слободу з грунтом, до ней служачим, на тую церковь Божию Рождества Христова на монастыр Кутеенский з певними нижей описаными кондициями надаем на тот монастыр общежительный, вечно фундуем, записуем и в моц на все господину отцю Иоиллю Труцевичу, игумену Кутеенскому, братии иноком и их сукцесором общежитие вравдвоне через енерала тую ж слободу Белковщизну за разом подаем, поступуем и з нее зрекаемся...”¹⁴³

Дзякуючы гэтаму ды іншым наданням, а таксама аўтарытэту і асабістым якасцям игумена Яіля Труцэвіча, куцеінскі асяродак нагэтулькі ўзмацняецца ды “в люди законныя помножаеця”, што набывае вядучае становішча сярод праваслаўных манастыроў усходняй Беларусі, якія пасля 1633 г. пачынаюць тут масава засноўвацца. Куцеінскі игумен ажыццяўляе нагляд за будаўніцтвам і развіццём наваствораных манастыроў, а найбольш дасведчаныя і паважаныя манахі рассылаюцца па іх для фармавання ядра будучай браціі. Сведчанні пра тое неаднойчы сустракаюцца у розных актах, напрыклад: “А ... монастыр Кутеенский ... маючи монастырей в розных поветех под своею владою и юрисдикциею не мало подданных, братию свою разсылает”¹⁴⁴. Такім чынам, Богаяўленскі манастыр становіцца ў сваім рэгіёне тым, чым была Кіева-Пячорская лаўра для паўднёвай Беларусі ці віленскі Свята-Духаўскі ма-

Галерэйная частка
манастырскага будынка,
дзе знаходзіліся келлі
браціі. Здымак 1995 г.

настыр для паўночна-заходняй і цэнтральнай, і таксама нярэдка называецца ў тагачасных дакументах лаўрай.

Мусім яшчэ спыніцца на разглядзе фундушу Ганны Сцяцкевічавай і Яна Сцяцкевіча-Заверскага куцеінскаму Богаяўленскаму манастыру на мясцовасць Белкавічы. Для нас дакумент вельмі важны і тым, што ён закладае магчымасці выкарыстання даходаў з гэтага надання на асветныя мэты — у прыватнасці, на заснаванне школы або друкарні (пра што, відаць, папярэдне вяліся перамовы з Яілем Труцэвічам): “(...) а похочут ли [куцеінскія манахі] школу наук писма языком Еллено-словенского, Латенского, Польского и Русского, также и друкарню ведлуг можности мети, волни будучи пожитков всяких з подданных, з грунтов, з ловля рыбных и з язами не реце Днепре, з корчми на той слободце заживати, пожитки, якие теперь есть и напотом винайтисе и названи быти могут, до монастыря привлащати всякое зверхности над поданими водлуг воле и уподобанья своего уживати...”¹⁴⁵

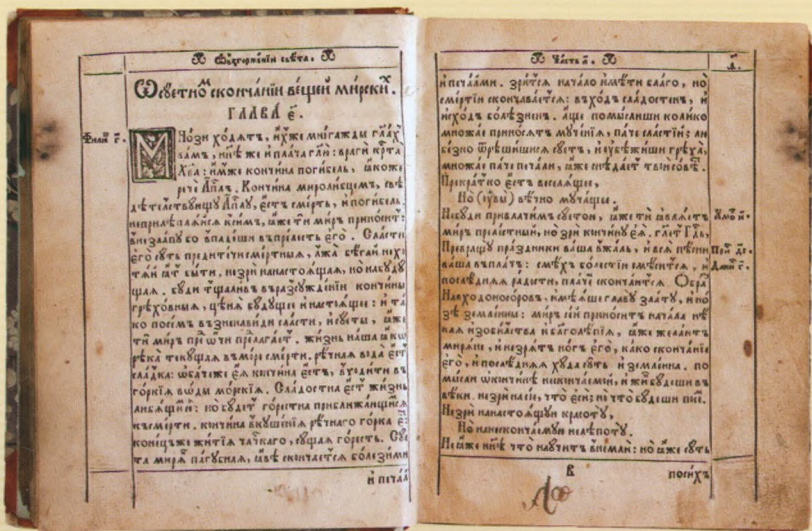
Заснаванне школы было праблематычным з юрыдычнага гледзішча, бо езуіты для сваёй калегіі ў Воршы здабылі прывілей, што касаваў магчымасць стварэння іншых навучальных устаноў як у самім месце, так і ў яго ваколіцах¹⁴⁶. Мяркуем, гэтая акалічнасць, як і ўсведамленне патрэбы ў незалежным выдавецтве праваслаўнай літаратуры, схілілі Яіля Труцэвіча да таго, каб даходы ад нованададзеных земляў былі ўжытыя менавіта на заснаванне друкарні.

Відаць, ужо ў 1630 г. на запрашэнне куцеінскага ігумена з Кіева прыезджае дасведчаны друкар, беларус з паходжання Спірыдон Собаль, які распачынае тут выпуск праваслаўнай літаратуры. Працуючы пад яго кіраўніцтвам, манахі навучаюцца выдавецкай справе і выраб-

ляюць уласнае друкарскае абсталяванне. Таму калі друкар праз нейкі час — у 1634 або 1635 г. — пакідае Богаяўленскі манастыр і пераязджае ў Буйнічы пад Магілёвам, брація працягвае кнігавыдавецкую працу ўжо сваімі сіламі. Гэта дае нам падставы падзяляць гісторыю куцеінскага кнігадруку на два перыяды і гаварыць пра дзейнасць у Куцеіне дзвюх друкарняў: Собалевай і ўласна манастырскай.

Перапыненне дзейнасці куцеінскіх манастыроў. Пачатак вайны з Маскоўшчынай ды ўступленне варожых войскаў на землі ўсходняй Беларусі паклалі канец мірнаму існаванню манастыра і адпаведна прывялі да перапынення выдавецкай дзейнасці ў ім. Напалоханыя жахамі вайны, куцеінскія манахі і манахіні накіравалі да цара Аляксея Міхайлавіча дэлегацыю, якая складаецца з намесніка мужчынскага манастыра Дзяніса і “саборных старыц” Мітрадоры ды Таіфы: брація прасіла выдаць ахоўную граматы для абодвух манастыроў улучна з усімі служэбнікамі і сялянамі, а таксама — на вольны выезд у мясцовасці, аддалення ад зоны ваенных дзеянняў. У выніку 10 жніўня 1654 г. куцеінцы атрымалі граматы, паводле якой цар узяў іх пад абарону і дазволіў “ездити в Дорогобужской уезд в Бизюковской манастыр и в иные наши города и места”¹⁴⁷.

Пасля гэтага брація (ці, прынамсі, большая яе частка) пакінула Куцеіну. Ёсць сведчанні знаходжання куцеінскіх манахаў у Бізюкоўскім манастыры (а магчыма, і ў суседнім з ім Болдзінскім — прынамсі,

Разгорт апошняй надрукаванай у Куцеіне кнігі — другога выдання “Дыётры” 1654 г.

Талеркі, што
выкарыстоўваліся
ў Куцейне

паводле даследнікаў, менавіта там памёр Яіль Труцэвіч¹⁴⁸). Неўзабаве патрыярх Нікан зрабіў захады наконт пераводу браціі ўглыб маскоўскіх земляў — у нядаўна закладзены Іверскі манастыр на Валдаіскім возеры, які на той момант яшчэ знаходзіўся на стадыі будавання. Там урэшце і апынулася значная частка куцейнскіх інакаў разам з бібліятэкай і каштоўнай маёмасцю, а таксама друкарскім варштатам, які пазней Нікан забраў у сваё непасрэднае ўладанне¹⁴⁹. “Старыц” жа патрыярх размясціў у маскоўскім Новадзвявочым манастыры, дзе яны, карыстаючыся з свайго “сталічнага” становішча, заступаліся за суродзічаў на Валдаі пад час праблем з мясцовай царкоўнай адміністрацыяй, а таксама пасылалі ў Беларусь кнігі, накіроўваючы іх у аічынныя манастыры*.

Частка манахаў пры канцы 1660-х гадоў ужо вярнулася ў Куцейну, пра што сведчыць надпіс на перададзеных у Віленскую публічную бібліятэку Чэціх Мінеях: “Сія кніга монастыря Кутей(н)скаго списана за игумена

* У Магілёўскім гістарычна-археалагічным музеі да рэвалюцыі захоўвалася выданне “Гісторыя пра Варлаама і Ясафа” (Масква, 1681), якое “...благочестивый царь и великий князь Федор Алексеевич пожаловал старицам, переведенным из Кутейнского в Новодевич монастырь”, а тыя — у асабе ігуменні Меланні ды намесніцы Антаніды — ахвяравалі яго Баркалабаўскаму манастыру (гл.: Записки Северо-Западного отд. Рус. Географ. Общ-ва. Вильна, 1910. Кн. 1. С. 227). У аддзеле рэдкай кнігі Прэзідэнцкай бібліятэкі Беларусі пад шыфрам 25370 РФ захоўваецца “Трыёдзь посная” (Львоў, 1664) з надпісам: “посылаеть г(ос)п(о)жа игуменія антоніда данілковичевна ... въ кутейнскі д(е)в(и)ч(ь) м(о)н(а)стырь вновую ц(е)рковь по племяннице своей по парасковті...” Яшчэ, прынамсі, адна укладзеная намесніцай Антанідай кніга (а калі меркаваць, сыходзячы з падабенства аправаў і часу выхаду, такіх кніг некалькі) знаходзіцца і ў бібліятэцы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі пад шыфрам 15728.

Иова Молочки року 1669¹⁵⁰. Літургічная ж дзейнасць ва ўмовах пасляваеннай разрухі пачынае аднаўляцца ў куцеінскім Богаяўленскім манастыры, відаць, не адразу — толькі на пачатку 1670-х гадоў быў вернуты з Валдая камплект-мінімум богаслужбовых прадметаў¹⁵¹. Для пакрыцця стратаў ад забранага манастырскага начыння цар прызначыў “жалаванне” (зрэшты, неўзабаве адмененае), пра што мы даведваемся з пазнейшых дакументаў. Так, у 1718 г. куцеінскі ігумен Мялет Чайкоўскі пісаў да Пятра I з просьбаю аднавіць яго выплату: “В прошлом, государь, ꙗко АХНД (1654 г.) году, по указу блаженныя памяти отца твоего государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича... взято из-за рубежа польского, из монастыря богоявленского кутеенского, что в Орше, из церкви святыя иконы со всеми иконостасы, также сосуды церковныя, ризы, книги и всякие церковныя утвари, также друкарню со все ея орудием, что книги печатают, по оценке на тридцать тысяч рублев, в монастырь иверской, что на валдаех.... И до ныне, государь, та вышеписанная церковная утварь в монастыре иверском, а вместо той церковной утвари, по указу вашему государеву давано с Москвы в монастырь Кутеенской ваше государево жалованье денежное погодно. А в прошлых же, государь, годех, тому лет с сорок пять или шесть того вашего государева жалованья в монастырь Кутеенской не дают. Всемилостивейший государь, просим вашего величества... вели, государь, по прежнему давать нам, богомолцем твоим твое государево жалованье и о том дать нам свою государеву грамоту”¹⁵².

Мы не ведаем сёння, ці былі гэтыя выплаты адноўлены, але так ці інакш каштоўныя мастацкія вырабы, рэдкія рукапісы і старадрукі ў Беларусь ужо не вярнуліся, як не вярнулася большасць тых манахаў і манахінь, што былі пераселеныя ў Маскоўшчыну.

Падсумаванне. Такім чынам, мы пабачылі, што Богаяўленскі манастыр у Куцейне быў заснаваны Багданам-Фёдарам Вільгельмавічам Сцяцкевічам і яго жонкай Аленай з Саламярэцкіх у 1623 г., а фондушавы ліст, які забяспечваў функцыянаванне друкарні матэрыяльнымі сродкамі, быў выдадзены манастыру Ганнай Вільгельмавай Сцяцкевічавай і яе сынам Янам Вільгельмавічам Сцяцкевічам-Заверскім у 1629 г. Выдавецкая дзейнасць у Куцейне адбывалася ад 1631 да 1654 г. — г. зн. да пачатку вайны з Маскоўскай дзяржавай, калі манахі перад абліччам ваеннай небяспекі мусілі выехаць на Смаленшчыну ў Бізюкоўскі манастыр. Пазней паводле загаду патрыярха Нікана большасць куцеінскай браціі разам з маёмасцю (у тым ліку бібліятэкай і друкарскім варштатам) была перавезеная ў Іверскі манастыр на Валдаіскім возеры. Пасля заключэння міру з Маскоўскай у 1668 г. частка былых манахаў Богаяўленскага манастыра вярнулася з Смаленшчыны ў Куцейну.

Кнігавыдавецкая дзейнасць Спірыдона Собаля ў Куцейне

Кнігавыдавецкая справа ў Куцейне была распачатая Спірыдо-
нам Собалем, што змушае звярнуць асаблівую ўвагу на жыццё
і дзейнасць магілёўскага друкара. Асноватворчае даследаванне
па тэме было падрыхтавана прадстаўніцай расійскага кнігазнаўства
А. Зёрнавай: дзякуючы багаццю фондаў Дзяржаўнай бібліятэкі СССР
(сёння Расійская дзяржаўная бібліятэка) яна змагла вывучыць усе вядомыя
на той час Собалевы друкі¹⁵³. Заслуга даследніцы перш за ўсё ў тым, што
яна правяла аналіз шрыфтоў і аздаблення гэтых кніг, а таксама выявіла
выданні з несапраўднымі выходнымі дадзенымі і ажыццявіла пераканаў-
чую (хоць і не заўсёды бясспрэчную) спробу вызначэння іх храналогіі.

Для высвятлення тых ці іншых акалічнасцяў біяграфіі друкара
спрычыніліся матэрыялы, выяўленыя дзякуючы росшукам украінскіх
гісторыкаў Я. Ісаевіча¹⁵⁴ ды А. Мацюка¹⁵⁵ і польскага даследніка Э. Ру-
жыцкага¹⁵⁶, а таксама зробленыя на падставе гэтых дакументаў публі-
кацыі. У артыкуле Г. Кірэвай аглядаюцца прысутныя ў зборах мінскіх
бібліятэк Собалевы выданні¹⁵⁷, а яго “Буквару” прысвечаны раздзел пра-
цы М. Батвінніка¹⁵⁸ і даследаванне І. Яршова¹⁵⁹.

Калі казаць пра дакументы, звязаныя з жыццём і дзейнасцю Спіры-
дона Собаля, то пэўная іх частка была надрукаваная ў зборніках
“Русско-белорусские связи”¹⁶⁰ і “Першодрукар Иван Федоров та його
послідовники на Україні”¹⁶¹; іншыя ж не публікаваліся зусім¹⁶². Непас-
рэдна куцейнскага перыяду жыцця друкара гэтыя матэрыялы ў сва-
ёй большасці не датычаць, але могуць быць карысныя для нас пры
вывучэнні тых ці іншых аспектаў праблемы.

Бег жыцця Спірыдона Собаля. Вядомыя на сёння архіўныя матэ-
рыялы, дапоўненыя як прысутнымі ў Собалевых выданнях звесткамі,
так і інфармацыяй, што вынікае з самога факта публікацыі гэтых
кніг, дазваляюць акрэсліць у агульных рысах біяграфію друкара.
У магілёўскіх дакументах канца XVI — першай паловы XVII ст. су-
стракаецца даволі шмат згадак пра яго сваякоў, аднак найранейшыя
звесткі пра самога Спірыдона Собаля з’яўляюцца толькі ў 1624 г.,
калі ён згадваецца ў актавых кнігах Магілёўскага магістрата як рэктар
магілёўскай школы¹⁶³. Собаль пазычыў у магілёўскага райцы Фёдара
Іванавіча Чарнаўска пэўную суму грошай (відаць, менавіта на ства-
рэнне друкарні) і, не маючы сродкаў на вяртанне пазыкі, мусіў пера-
даць крэдытору зямельны пляц у Магілёве, ля Бліжняй сцяны.

Наступныя паводле храналогіі звесткі пра друкара даюць нам яго першыя выданні, датаваныя 1628 г.: “Актоіх”, “Ліманар” і “Мінея агульная”, якія сведчаць, што ў гэты час Собаль працаваў ужо ў Кіеве. Першыя дзве выпушчаныя друкаром кнігі, як мяркуем, уяўлялі сабой “пілотныя праекты”, пакліканыя правесці вывучэнне рынку. Меркаванне наконт спробнага характару гэтых выданняў дае тлумачэнне факта, які выклікаў здзіўленне А. Зёрнавай¹⁶⁵: на працягу першага года працы свайго варштата Спірыдон Собаль здолеў выпусціць у свет ажно тры кнігі.

Сапраўды, можна пагадзіцца з расійскай даследніцай: публікацыя друкаром-пачаткоўцам такой колькасці выданняў цягам даволі кароткага перыяду — з’ява не зусім звычайная. Аднак калі ўзяць пад увагу, што “Актоіх” быў надрукаваны ў параўнальна невялікай колькасці паасобнікаў, то зразумела: яго выпуск запатрабаваў значна меней часу і пакінуў магчымасць для падрыхтоўкі іншых праектаў.

Ускосным пацверджаннем гэтай гіпотэзы з’яўляецца факт, што Собаль ужо ў наступным годзе зноў узяўся за выданне “Актоіха” (як, зрэшты, і “Ліманара”, што мы ўбачым ніжэй): калі б у 1628 г. быў выпушчаны дастаткова вялікі наклад, названыя кнігі так хутка не разышліся б і не ўзнікала б патрэба перавыдання. Такім чынам, у 1629 г. у Кіеве выходзіць новае выданне “Актоіха” з іншым тытульным аркушам, а ў 1630 г. з’яўляецца і “Апостал” (гэтак з’янае “першае выданне”).

З прычыны ад’езду Собаля ў Беларусь публікаванне кіеўскага “Апостала” перапынілася і ў распараджэнні выдаўца засталася значная колькасць няпоўных паасобнікаў. Таму да друкавання гэтай кнігі ён звяртаўся і ў пазнейшыя часы: каля 1632 г. з’явілася куцеінскае “другое выданне”, а ў 1638 г. — і “трэцяе”, магілёўскае. Тым не менш давесці да канца распачатую працу Спірыдон Собаль так і не паспеў: яшчэ ў 1645 г., незадоўга перад смерцю, у яго заставалася значная частка незавершанага друку, якую ён перадаў двум сваім сынам Яну і Лявонцію (“Ап(о)с(то)лов недрукованых по шестисот в заложеню сорок четири аркушов выдрукованных”)¹⁶⁶. Калі нават праз 15 гадоў пасля пачатку друкавання гэтай кнігі ў распараджэнні С. Собаля заставалася яшчэ 1200 няпоўных паасобнікаў (а мы памятаем і пра тыя, што неаднойчы дадрукоўваліся), то наклад усяго выдання не мог быць меншы за паўтары тысячы адзінак; гэта дае нам магчымасць ацэньваць размах кнігавыдавецкай дзейнасці друкара.

Даследнікі звычайна абмінаюць у сваіх працах пытанне колькасці варштатаў Собалевай друкарні, а таксама лік работнікаў, занятых у ёй. Гэта цалкам зразумела, бо такіх звестак не захавалася, а ў дакументах, звязаных з друкарняй, згадваецца імя толькі самога Спірыдона. Тым не менш мы мусім гэтую праблему прынамсі закрануць.

На цяперашні момант звесткі, якія дазвалялі б меркаваць, што Собаль меў больш за адзін варштат, адсутнічаюць, а выпадкі варыянт-

насці набору ў яго выданнях тлумачацца або ажыццяўленнем новага выдання (“Актоіх”, “Ліманар”), або пазнейшым дадрукоўваннем часткі накладу (“Апостал”, “Часаслоў”). Больш за тое, на пачатку дзейнасці Собаля выразна заўважаецца яго абмежаванасць у сродках, якая выражалася ў выкарыстанні рознастылёвага і нярэдка зношанага друкарскага матэрыялу (перадусім ксілагафічных элементаў аздаблення; некаторыя з іх яшчэ да яго выкарыстоўваліся на працягу некалькіх дзясяткаў гадоў — напрыклад, дошка застаўкі Івана Фёдарова¹⁶⁷). Друкар не заўсёды нават мог набыць патрэбны дрэварыт і мусіў яго пазычаць, як гэта было з гравюрай святога Лукі, якую ён узяў у Кіева-Пячорскай лаўры для выпуску гэтак званага “першага выдання” “Апостала” і якая ў пазнейшых выпусках кнігі ўжо не сустракаецца¹⁶⁸. У такой сітуацыі цяжка дапусціць думку пра тое, што ў валоданні Собаля знаходзілася больш за адзін варштат.

Разам з тым даволі вялікія аб’ёмы выхаду кніжнай прадукцыі паказваюць, што друкарня павінна была працаваць у напружаным рэжыме і мець цалкам укамплектаваны спецыялістамі штат — не менш за 3–5 чалавек толькі для абслугоўвання варштата*. Пачатак росквіту кнігадрукавання ў Кіеве прыпадае менавіта на першую траціну XVII ст., таму, трэба думаць, Собаль не меў праблем з падборам ды найманнем кваліфікаваных супрацоўнікаў пад час сваёй працы ў гэтым горадзе.

З звестак на тытульных аркушах першых кніг мы даведваемся, што яго варштат пачаткова месціўся “в дому” (паводле “Актоіха”), ці, іначай, “в дворе митрополита киевского Юва Борецкого” (паводле “Ліманара”). Вяўленны Я. Ісаевічам у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве УССР у Кіеве дакументы паказваюць, што друкарня Собаля “в... митрополитанском дворе по найму оного двора находилась”, а з тым “с того митрополичого двора в скором времени в собственный его Соболев тогда устроенный двор переведена”¹⁶⁹. І сапраўды ў яго пазнейшых кіеўскіх выданнях спасылкі на знаходжанне друкарні “в митрополитанском дворе” адсутнічаюць.

Зрэшты, надоўга Собаль у Кіеве не затрымаўся. Неўзабаве, у 1630 ці 1631 г., пераехаў у Куцейну і распачаў выдавецкую працу ўжо там. Дарэвалюцыйны ўкраінскі гісторык Ф. Цітоў тлумачыў ад’езд Собаля праблемнымі дачыненнямі з кіева-пячорскім архімандрытам Пятром Магілам, які не цягнуў канкурэнцыі¹⁷⁰; гэтае меркаванне пацвярджаецца і архіўнымі дакументамі, з якіх вынікае, што друкарня была “старательством Киевопечерския Лавры истреблена”¹⁷¹.

* Гэтулькі работнікаў, у прыватнасці, выкарыстоўвалася для абслугі аднаго варштата ў друкарнях Кіева-Пячорскай лаўры (3 чалавекі) і львоўскага брацтва (4–5 чалавек) — параўн.: Ісаевич Я. Д. Преемники первопечатника, с. 123, 94.

Характэрны для Спірыдона Собаля прыём — павелічэнне памеру і ўпрыгожанне элемента набору з дапамогай рамкі з літога арнаменту:
а – ініцыял; *б* – ламбарда

а

б

Сёння бібліяграфам вядомыя два куцеінскія друкі Собаля 1631 г. — “Буквар” ды “Малітвы штодзённыя”; яшчэ адно куцеінскае выданне, “Часаслоў”, пазначана 1632 г. (хоць частка накладу была дадрукаваная пазней). Разам з тым да кніжнай прадукцыі Куцейны раней таксама нярэдка залічвалася адно з надрукаваных Собалевымі шрыфтамі магілёўскіх выданняў — апісаны А. Зёрнавай дэфектны паасобнік (без тытульнага аркуша), які дакладней палічыла фрагментам “Псалтыра з паследаваннем”, або, дакладней, “Брашна духоўнага”. На аснове “ключча пасхалійнага” яна спрабавала датаваць яго пачаткам 1630-х гадоў, залічваючы да куцеінскіх друкаў¹⁷².

Бібліяграф Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына (сёння Расійская нацыянальная бібліятэка) Я. Лук’яненка выявіла яшчэ адзін падобны паасобнік. Яна згадзілася з В. Зёрнавай наконт жанра, але на падставе аналізу друкарскага матэрыялу давяла, што выданне ўбачыла свет у Магілёве ў 1640-х гадах¹⁷³. З увагі на ўжытыя шрыфты Я. Лук’яненка прыпісвала гэтае выданне “Брашна духоўнага” Спірыдону Собаля, аднак Г. Галенчанка ўдакладніў, што яно было ажыццёўлена магілёўскім брацтвам, якому перайшла частка абсталявання Собалевай друкарні¹⁷⁴. Таму сёння мы згаданае выданне да куцеінскай кніжнай прадукцыі не адносім.

Задакументаваных звестак пра тое, як і дзе праходзілі далейшыя некалькі гадоў з жыцця друкара (г. зн. 1633–1634 гг.), на сёння не выяўлена. Наступнае дакладна лакалізаванае і датаванае выданне, “Псалтыр” 1635 г., Собаль выпусціў ужо ў Буйнічах. Тым не менш рызыкаўна было б сцвярджаць, што пасля выпуску “Часаслова” ажно да выдання “Псалтыра” варштат прастойваў без працы. Назіранні Зёрнавай пад час вывучэння шрыфтоў і элементаў аздаблення Собалевых друкаў схілілі яе да высновы, што шэраг кніг з кіеўскімі выходнымі надзенымі насамрэч быў апублікаваны пазней.

Так, па некалькі выданняў вытрымалі “Ліманар” і “Актоіх”, двойчы дадрукоўваліся і адсутныя аркушы “Апостала”; прычым, паводле меркавання Зёрнавай, па адным з выданняў кожнай з гэтых кніг уба-

чылі свет каля 1632 г. У прыватнасці, другое выданне “Апостала” друкоўвалася прыкладна ў адзін час з выпускам першага выдруку “Часаслова”, г. зн. каля 1632 г., а другое выданне “Актоіха” — неўзабаве пасля гэтага. Выданне ж “Ліманара” з дробнымі ініцыяламі даследніца вызначае пачаткам 1630-х гадоў¹⁷⁵.

У літаратуры сустракаецца дзве гіпотэзы, якімі гісторыкі спрабуюць растлумачыць факт такога даволі рэгулярнага перавыдання Собалем кніг з захаваннем кіеўскіх звестак. Асноўнай версіяй прычыны пазначэння друкаром на сваіх выданнях несапраўдных выходных дадзеных, якая панавала ў савецкі час, была гіпотэза пра боязь Собаля патрапіць пад пераслед ва ўмовах тагачаснага палітычна-рэлігійнага ўціску. Гэтая версія не вытрымлівае крытыкі, бо ў 1632–1633 гг., калі такія выданні, паводле Зёрнавай, пачынаюць выходзіць з друку, міжканфесійная атмасфера ў Рэчы Паспалітай палагаднела — была нават створаная афіцыйная структура праваслаўнай царквы, паралельная грэка-каталіцкай. Таму ўяўляецца няслушным казаць пра боязь рэлігійнага ўціску менавіта ў гэты перыяд, асабліва з тае прычыны, што і ў больш неясных часы нішто не замянала друкару падаваць на тытульных аркушах сапраўдныя дадзеныя.

Другую версію прапанаваў Я. Ісаевіч, які, грунтуючыся на высновах Ф. Цітова, тлумачыць змяшчэнне Собалем несапраўдных дадзеных у выданнях гэтага часу нежаданнем уваходзіць у канфлікт з Пятром Магілам, які ў 1633 г. зрабіўся кіеўскім мітрапалітам¹⁷⁶. На думку даследніка, пазней (верагодна, пад час прыезду мітрапаліта ў Куцейну ў 1635 г.) дазвол на выдавецкую дзейнасць Собаль атрымаў і з гэтага часу пазначаў ужо у сваіх выданнях сапраўдныя выходныя дадзеныя. Слабым месцам гіпотэзы Ісаевіча з’яўляецца той факт, што кнігі з кіеўскімі дадзенымі працягваюць выходзіць і пазней. Гэта магілёўскія перавыданні “Апостала” (1638 г.) і “Актоіха” (пасля 1638 г.), выпушчаныя паралельна з друкамі, на якіх прысутнічаюць сапраўдныя звесткі; прыкладам апошніх з’яўляецца “Тэстамент цара грэчаскага Васіля” (Магілёў, 1638 г.).

На нашу думку, існаванне праблемы звязанае не столькі з вонкавымі абставінамі, колькі з адрозненнем ва ўспрыняцці намі і нашымі продкамі тых ці іншых падзей. Так, сёння мы лічым кожную перавыдадзеную ў іншы час і ў іншым месцы кнігу асобнай публікацыяй. Спірыдон Собаль жа, не ўводзячы ў сваіх перавыданнях аніякіх істотных зменаў, разглядаў іх адно як працяг накладу, як паўторны выдрук ранейшых кніг. Таму пакідаў на тытульных аркушах кіеўскія дадзеныя нават у тых выпадках, калі пазначаў прадмову іншым годам і месцам, як у “трэцім выданні” “Апостала”. Заўважым, што падобная практыка не была нечым незвы-

чайным у айчынным кірылічным кнігадрукаванні гэтага перыяду: напрыклад, Мамонічы неаднойчы перавыдавалі з тымі самымі выходнымі дадзенымі “Статут Вялікага Княства Літоўскага” (1588 г., 1592–1593 гг., каля 1594–1595 гг.) і “Апостал” (1591, каля 1592 г.)*. Калі ж мянялася нешта больш істотнае (інакш аздоблены тытульны аркуш у “Актоіху” 1629 г., іншы змест “Буквара” 1636 г.), друкар акцэнтаваў увагу на тым, што гэта новае выданне, і падаваў больш актуальныя — у сённяшнім разуменні “сапраўдныя” — выходныя дадзеныя.

У 1636 г. Спірыдон Собаль ужо працуе ў Магілёве, дзе ажыццяўляе новае выданне “Буквара”. Знаходзячыся там прынамсі да канца 1630-х гадоў, ён некалькі разоў перавыдаў “Псалтыр”, апублікаваў згаданы “Тэстамент цара грэцкага Васіля”, а таксама выпусціў у свет трэція выданні “Апостала” і “Актоіха”. Разам з тым Собаль не абмяжоўваўся выдавецкай дзейнасцю; ён імкнуўся пашырыць свае ўплывы і асвоіць новыя рынкі збыту прадукцыі, а таму з мэтай заснавання школы і продажу патрэбнага для кніжнай справы абсталявання ездзіў у Маскву¹⁷⁷ і ў Варшаву¹⁷⁸.

Пад час першага прыезду ў Маскоўшчыну, які адбыўся ў 1637 г., друкар, падаўшы ў Пасольскі прыказ свае кнігі, атрымаў дазвол маскоўскага цара і патрыярха на продаж іх у гэтым краі¹⁷⁹. Апрача гэтага, ён сустракаўся з “кніжнаго печатного дела мастером” Васілём Бурцовым, якому прадаў тры матрыцы друкарскіх шрыфтоў і, узяўшы грошы наперад, абяцаў даслаць формы для вырабу паперы. Відаць, Собаль зацягнуў з выкананнем свайго абяцання, таму што Бурцоў нават спрабаваў спагнаць грошы ці тавар (зрэшты, без выніку), выпраўляючы людзей да друкара, а ў наступным годзе вымушаны быў звярнуцца да цара, “чтоб государь пожаловал, позволил ему для бумажных снастей и для мастеровых людей послать за море”¹⁸⁰.

Таму, калі магілёўскі друкар прыехаў зноў у Маскоўшчыну ў 1639 г., Бурцоў адмовіўся ад супрацоўніцтва з ім ды яшчэ, жадаючы адпомсціцца, абвінаваціў у прыхільнасці да вуніі на падставе нібыта службы ў Петра Магілы (на тытульным аркушы магілёўскага “Псалтыра” 1637 г., які Спірыдон Собаль, відаць, прывозіў з сабой пад час першай паездкі, ён называе сябе слугой мітрапаліта). Праз гэта маскоўскія ўлады забаранілі прыезджаць друкару ў сталіцу, дзе той меўся адчыніць школу.

Пазней Спірыдон Собаль паstryгся пад імем Сільвестра ў манахі ў Кіеве. Пачынаючы з 1640 г. ён згадваецца як “інак пяхорскі” ў дакументах, звязаных з размеркаваннем спадчыны паміж чатырма яго

* Магчыма, да гэтага пераліку варта далучыць выпушчанае пасля 1595 г. трэцяе выданне мамоніцкага “Апостала”, якое мы не згадалі, бо на сёння бібліяграфам не вядомы ніводзін яго паасобнік з ацалелым тытульным аркушам (параўн.: Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII ст. / склад. Г. Я. Галенчанка // Кніга Беларусі (1517–1917). – № 39. – С. 72).

Першая старонка выдздзенага Мамонічамі “Апостала”

сынамі; гэтыя акты былі ўпісаныя ў кнігу спраў Магілёўскага магістрата, а ў наш час апублікаваныя ў зборніку “Першодрукар Іван Федоров та яго паслідовнікі на Украіні”¹⁷⁹.

Згаданыя матэрыялы паказваюць, што Собаль быў досыць заможным чалавекам, распараджаўся немалымі сумамі грошай і валодаў некалькімі зямельнымі надзеламі (як атрыманымі ў спадчыну, так і набытымі) у самім Магілёве і ў ваколіцах горада¹⁸². Таму акрэсленне яго як “неімушчага печатніка”, што “всю жизнь должен был искать себе покровителя”¹⁸³, не мае пад сабой падстаў і павінна ўспрымацца як даніна стэрэатыпам савецкай эпохі.

Пры канцы жыцця Спірыдон Собаль удзельнічаў у арганізацыі кнігавыдавецкай справы ў Валахія, дзе і памёр у 1645 г.¹⁸⁴ Пасля смерці Собаля быў усчаты працэс у справе яго рухомай маёмасці, адпісанай сокальскаму брацтву і пакінутай на захаванне настаяцелю царквы св. Міколы. Дакумент аб гэтым працэсе цікавы для нас тым, што сярод рэчаў, між іншым, згадваюцца “ksiąg czternastu, dwóch sztychowanych blach i żelaznych dwóch wałków”¹⁸⁵.

Украінскі гісторык Я. Ісаевіч выказаў меркаванне, што гравіраваныя бляхі і металічныя валікі выкарыстоўваліся для аздаблення тытульнага аркуша кіеўскага “Актоіха” 1628 г.¹⁸⁶ Згадка ж пра кнігі, якія Собаль трымаў пры сабе, а затым пакінуў у Сокале, можа сведчыць не аб рэштках прадукцыі друкарні, а аб прыватнай бібліятэцы друкара, якая насамрэч мусіла б складацца больш чым з 14 паасобнікаў (дакладная колькасць невядомая, бо частка рэчаў і кніг разышлася з прычыны нядобрадумленасці настаяцеля)¹⁸⁷. Назвы гэтых кніг у актах не пазначаныя.

Куцейскі перыяд дзейнасці Спірыдона Собаля. Паколькі ў кантэксце дадзенай працы дзейнасць Собаля нас цікавіць найперш у сувязі з знаходжаннем яго ў Куцейне, спынімся адмыслова на гэтым перыядзе жыцця друкара. Першае выданне кіеўскага “Апостала” прысвячалася Багдану Сцяцкевічу, які фінансаваў публікацыю гэтай кнігі. У прысвячэнні друкар між іншага звяртаецца да фундатара з пажаданнем “жебись Вм милостивыи Пан тьи працы моеи початки обачивши, зрозумети рачил яко snadне можеши в державе своей типографіи розширити”¹⁸⁸. Працытаваны фрагмент даў падставы Зёрнавай¹⁸⁹, а за ёй і шэрагу іншых даследнікаў выказваць думку, што Собаль нібыта прыехаў у Беларусь на запрашэнне Багдана Сцяцкевіча і распачаў кнігавыданне ў маёнтку апошняга ў Куцейне.

Такое меркаванне, аднак, нельга прыняць без засцярогаў, бо ўрочышча Куцейна ніколі не з’яўлялася вотчынай Сцяцкевічаў, а было набытае імі на пачатку 1620-х гадоў адмыслова дзеля заснавання там Богаяўленскага манастыра, якому адразу ж і было перададзенае. Мена-

віта таму ў ніводным з куцеінскіх друкаў Собаля мы не сустракаем абавязковага прысвячэння мецэнату. Так, прысвячэнне Багдану Сцяцкевічу, напрыклад, прысутнічае ў “першым” ды “трэцім” выданнях “Апостала”, уяўляючы з сябе выраз удзячнасці друкара і змяшчаючы пазначэнне, што “тая книга власным коштом и накладом Вмс: Пана... вельце милостивого на свет выходитъ”. Але нават у “другім” (куцеінскім) выданні “Апостала” падобнага прысвячэння няма¹⁹⁰, хоць большая частка кнігі была надрукавана яшчэ ў Кіеве (праўда, тытульны аркуш, які змяшчае аналагічную формулу і герб Сцяцкевіча, узноўлены без зменаў).

Не сустракаем мы ў куцеінскіх друках і такога пазначэння, якое прысутнічае на тытульным аркушы буйніцкага “Псалтыра” 1635 г. і паведамляе, што кніга выпушчаная “в маестности его милости пана Богдана Стеткевича, подкоморего мстиславского”, — а яно павінна было б быць, калі б Куцейна належала апошняму. Усё гэта сведчыць пра тое, што прыезд Спірыдона Собаля ў Куцейну нельга тлумачыць запрашэннем Багдана Сцяцкевіча.

Разам з тым вяртанне Собаля ў Беларусь і выданне ім кнігі у Куцейне зрабілася магчымым не без удзелу Сцяцкевічаў. Як ужо згадвалася, каля 1630 г. Ганна Сцяцкевічава з Агінскіх і Ян Сцяцкевіч-Заверскі купілі і падаравалі Богаўленскаму манастыру, — у дадатак да зробленых Багданам ахвяраванняў, — суседні з манастырскімі землямі маёнтак Белкаўшчыну. У пераліку справаў, на якія паводле свайго выбару брація магла скіроўваць даходы з гэтых падораных уладанняў, фундушавы акт называе збудаванне яшчэ аднаго манастыра, адкрыццё школы і заснаванне друкарні.

Мяркуем, што мэты, на дасягненне якіх мог быць выдаткаваны прыбытак з надання, папярэдне абмяркоўваліся паміж фундатаркай з аднаго боку і Яілем Труцэвічам ды манастырскімі вярамі з другога. Усе гэтыя мэты з часам меліся быць зрэалізаванымі, аднак найперш брація аддала перавагу менавіта справе выдання кніг: магчыма для таго, каб забяспечыць сябе малітоўнай літаратурай, а будучую школу — падручнікамі. Адрозна ж па атрыманні фундушу быў распачаты пошук шляхоў для рэалізацыі гэтага намеру.

Выбар кандыдатуры Спірыдона Собаля, як і яго згода на прыезд не былі выпадковымыя. Увага браціі скіроўвалася на асобу друкара ўжо з прычыны цесных повязяў Богаўленскага манастыра з праваслаўным асяродкам Магілёва, сярод дзейных сяброў якога былі сваякі і сябры Собаля. Дый сам ён, як мы бачылі вышэй, не мог заставацца ў Кіеве праз варожае стаўленне Пятра Магілы.

На момант, калі Спірыдон Собаль атрымаў запрашэнне пераехаць у Куцейну, быў завершаны друк толькі часткі накладу “Апостала”.

Але друкар адразу адгукнуўся на запрашэнне, і далейшыя працы былі згорнутыя. Менавіта раптоўнасцю ад'езду і належыць тлумачыць той факт, што ў шэрагу паасобнікаў “Апостала” з кіеўскімі выходнымі дадзенымі некаторыя сшыткі былі дадрукаваныя пазней — ужо ў Беларусі, а спамянутая ў духоўніцы частка накладу ўвогуле засталася незавершанай. Толькі праз пэўны час пасля прыезду ў Куцейну, не раней за 1632 г., Собаль змог узяцца за далейшы набор ненадрукаваных сшыткаў.

Адразу працягнуць працу з “Апосталам” выдавец не меў магчымасці, бо мусіў выконваць замову Труцэвіча, друкуючы навучальную і малітоўную літаратуру. Дарэчы, у гэтым выпадку паняцці “навучальная” і “малітоўная кніга” ў значнай ступені перакрываліся між сабой. За першыя гады свайго знаходжання ў Куцейне друкар выпусціў у свет “Буквар” — падручнік, які, аднак, змяшчаў значную колькасць тэкстаў малітоўнага і катэхітычнага характару, а таксама малітоўнік, “Часаслоў” і “Псалтыр з паследаваннем”. Апошнія дзве кнігі традыцыйна выкарыстоўваліся на ўсходнеславянскіх землях для практычнага навучання чытанню. Такім чынам, у гэтым шэрагу навучальнага прызначэння не меў хіба толькі малітоўнік (“Малітвы штодзённыя”), які тым не менш мог быць карысны кожнаму праваслаўнаму верніку.

Відаць, адразу па прыездзе ў Куцейну друкар атрымаў ад манастыра пэўную суму на пакрыццё выдаткаў: мы ведаем, што была набытая папера (філіграні ў першых куцейнскіх выданнях адрозніваюцца ад сустраканых у кіеўскіх друках Собаля)¹⁹¹ і адліты новы, драбнейшы шрыфт для друку “Малітваў штодзённых”¹⁹².

Да сённяшняга дня амаль не ацалела крыніц, што паказвалі б на тое, якія сумы і як часта выплочваліся друкару манастыром. Адзіны вынятак — гэта запісаны ў кнігах магілёўскага магістрата 1645 г. “квітанцыйны ліст” Яіля Труцэвіча. Ліст сведчыць, што Спірыдон Собаль сплаціў манастыру “трыста коп литовских”, якія быў вінаваты¹⁹³. З тэксту дакумента нельга зрабіць высновы, чаму і калі “зостал... был винен пан Спиридон Собол теперешнии Силвестер, інок печарский” грошы куцейнскай браціі. Можна адно зразумець, што справа адбывалася яшчэ да пастрыжэння друкара ў манахі — г. зн. да 1640 г. Яна зноў набыла актуальнасць у 1645 г. з прычыны падрыхтоўкі Собаля да ад'езду за мяжу (у Валахію) і падзелу ім сваёй маёмасці між дзецьмі. Баючыся, каб распіска, якую захоўваў, а пасля згубіў пан Міхал Пуцята, не сталася падставай для судовага працэсу супраць сыноў, інак Сільвестар дамогся ўпісання пацверджання пра сплату грошай у магістрацкія кнігі Магілёва.

Сума 300 коп на той час была даволі значнай. Напрыклад, іншы тагачасны друкар Цімафей Вярбіцкі “ўсяго” за 200 коп грошай купіў у 1624 г. у Кіеве цэлы “двор” з домам, дзе ўсталяваў варштат і пачаў

выдаваць кнігі¹⁹⁴. Можна думаць, што выплачаныя Собалю манастыром грошы былі прызначаны на пакрыццё выдавецкіх выдаткаў. Напэўна, гэта і была атрыманая Собалем па прыездзе (часткова ці цалкам) выплата, якая дазволіла яму адліць новы шрыфт для куцеінскага малітоўніка і закупіць паперу для далейшай працы.

Не зусім зразумела, на якіх падставах будаваліся эканамічныя ўзаемадачыненні друкара з куцеінскай браціяй. У выданнях гэтага перыяду ні манастыр, ні праца чарняцоў нідзе не згадваюцца; на тытульных аркушах адзначаецца толькі тое, што згаданыя кнігі выходзілі “в Кутейне з друкарні Спиридона Собаля”. Гэта схіляе думаць, што Собаль, хоць і працаваў на тэрыторыі манастыра, выступаў у Куцейне як незалежны прадпрымальнік з уласнымі сродкамі вытворчасці. Разам з тым калі брація пакрывала друкарскія выдаткі і хутчэй за ўсё давала з свайго асяроддзя рабочую сілу для друкарні, то яна павінна была прэтэндаваць калі не на ўвесь наклад, то, прынамсі, на значную частку прадукцыі.

Яшчэ адным пытаннем, якое ў літаратуры да канца не высветлена, з’яўляюцца матывы ад’езду Собаля ў Буйнічы. Зёрнава выказала здагадку, што пераезд Собаля бліжэй да Магілёва мог быць звязаны з ваеннымі дзеяннямі 1632–1634 гг.¹⁹⁵ Аднак версія пра перамяшчэнне друкарні Собаля з Куцейны з прычыны наступу маскоўскіх войскаў ці боязі такой небяспекі здаецца пераканаўчай. Падзеі гэтак званай “Смаленскай вайны” разглядаюцца ў кнізе А. Вайнштэйна “Расія і трыццацігадовая вайна (1618–1648 гг.)”¹⁹⁶. Яе аўтар паказвае, што ў той час маскоўскія войскі захапілі тэрыторыю Смаленшчыны прыкладна па лініі Дарагабуж–Рослаў–Старадуб. Калі правесці гэтую лінію на карце, то можна заўважыць наступнае: вораг прасоўваўся далей на захад, да Крычыва, а таму хутчэй пагражаў Магілёву, чым Воршы¹⁹⁷, якая знаходзілася на большай адлегласці ад тэатра ваенных дзянняў. Таму дзіўна было б думаць, што Собаль, уцякаючы ад вайны, пераехаў з Куцейны ў Буйнічы; хутчэй можна было б чакаць адваротнага. Гэта падказвае, што ад’езд друкара з Куцейны быў выкліканы іншымі прычынамі.

Вывучэнне Зёрнавай друкарскага матэрыялу паказала, што некаторыя з выпушчаных Собалем у Куцейне кніг былі паўтарэннем яго кіеўскіх выданняў з захаваннем старых выходных дадзеных. Таксама яна прыйшла да высновы, што не ўвесь наклад “Часаслова” з пазначэннем 1632 г. быў завершаны ў адзін час: некаторыя паасобнікі маюць перанабраныя чатыры апошнія шыткі, што сведчыць пра пазнейшае дадрукоўванне часткі накладу. (Аўтарам гэтых радкоў таксама разглядалася версія, што варыянтнасць набору згаданых шыткаў звязана з увядзеннем у працу новазбудаванага манастырскага варштата. Гэтая гіпотэза, аднак, не пацвердзілася, бо кіслаграфічныя аздобы ў дадрука-

ваных сшытках больш зношаныя, чым у першым выдруку¹⁹⁸. Калі б набор розных варыянтаў апошніх сшыткаў адбываўся адначасова, то і сустраканьня ў іх адбіткі дэманстравалі б аднолькавы стан дошак).

Магчыма, перавыданне кіеўскіх друкаў не было санкцыянаванае манастырскімі вярхамі або заўчаснае перапыненне працы над “Часасловам” парушала папярэдняю дамоўленасць Собаля з браціяй: кожная з гэтых прычын магла выклікаць канфлікт і прывесці да незапланаванага ад’езду друкара. З іншага боку, ад’езд мог быць запланаваны і звязаны з заканчэннем працы па вырабе манастыром уласнага варштата на ўзор Собалевага.

Улічваючы працаздольнасць Спірыдона Собаля, які, распачынаючы друкарскую дзейнасць на новым месцы, кожны раз паспяваў у першы ж год выдаць некалькі кніг (Кіеў: “Актоіх”, “Ліманар” і “Мінея агульная”; Куцейна: “Буквар” і “Малітвы штодзённыя”), ад’езд друкара з Куцейны мусіў адбыцца не раней як у 1634 г., бо ў Буйнічах той здолеў выдрукаваць толькі “Псалтыр”.

Гэтая думка падмацоўваецца і наступным меркаваннем: наўрад ці Собаль у часе ваенных дзеянняў выправіўся б з сваім варштатам, усім абсталяваннем і кнігамі, якія складалі аснову яго рухомай маёмасці, у больш небяспечны, як мы ўбачылі вышэй, раён, дзе пагражалі напады непрыяцеля і маглі абрабаваць свае ж войскі. Усялякі разумны чалавек (якім паспяховы друкар-прадпрымальнік Спірыдон Собаль, несумнеўна, быў) перад тым, як выправіцца ў падобнае падарожжа, дачакаўся б заканчэння ваенных дзеянняў. Такім чынам, ад’езд Собаля з Куцейны ў Буйнічы мог адбыцца не раней за сакавік–красавік 1634 г. (пагадненне Уладзіслава IV з маскоўскім ваяводам Шэніным аб замірэнні было падпісана 28 лютага гэтага года).

Выбар Собалем менавіта Буйнічаў мог быць абумоўлены тым, што гэта было новазакладзенае прыватнаўласніцкае места, жыхарам якога паводле тагачаснай традыцыі ўладальнік даваў пэўныя эканамічныя палёгкі з мэтай стымулявання хуткага прыросту насельніцтва. Не апошнім фактарам, відаць, была і тая акалічнасць, што гэтым самым уладальнікам быў вядомы праваслаўны мецэнат Багдан Сцяцкевіч, які ўжо фундаваў выдавецкую дзейнасць Собаля і чыёй фінансавай падтрымкай друкар ізноў імкнуўся заручыцца.

Праблема выданняў з неспраўднёмі выходнымі дадзенымі і іх сувязь з Куцейнай. Як мы ўжо адзначалі, праведзены Зёрнавай грунтоўны аналіз выпушчаных з аднолькавымі выходнымі дадзенымі “Ліманара”, “Актоіха” і “Апостала” дапамог ёй заўважыць, што кожная з гэтых кніг вытрымала па некалькі выданняў, адрозных паводле набору, ужытых шрыфтоў, а таксама іншых характарыстык. Больш за тое, вывучэнне

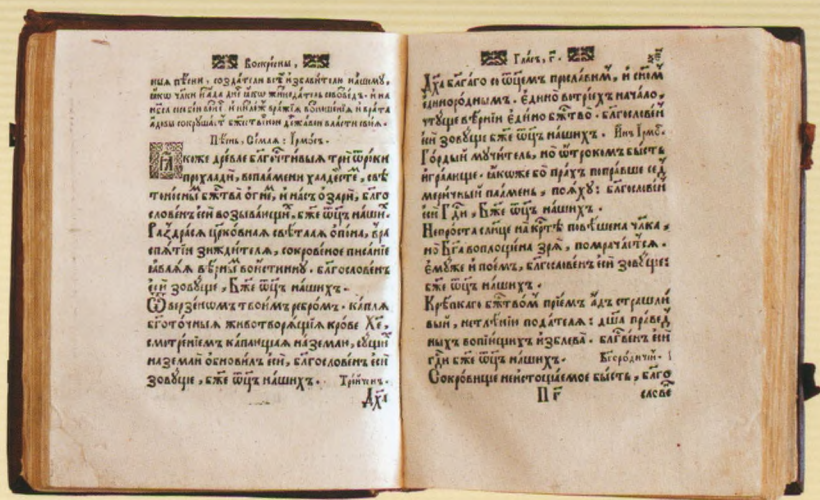
стану элементаў аздаблення — іначай кажучы, “гісторыі” развіцця дэфектаў ксілаграфічных дошак — дазволіла даследніцы скласці досыць пераканаўчую храналогію іх выхаду.

Апісваючы пашкоджанні і спробы іх наравы ў адной з Собалевых заставак (якая паходзіла з друкарні Івана Фёдарова), Зёрнава вылучыла восем станаў дошкі. Размясціўшы іх у храналагічным парадку, яна давяла, што паасобнікі “Апостала”, якія фігуруюць у літаратуры як “другое” выданне, дадрукоўваліся ў той час, калі выходзіў куцеінскі “Часаслоў”, г. зн. каля 1632 г. Сёння гісторыкі схільныя прымаць аргументацыю маскоўскай даследніцы без прычанняў і датаваць гэты дадрук названым часам, адносячы яго да прадукцыі Куцейны¹⁹⁹.

Аналіз стану згаданай застаўкі (як і некаторых іншых дошак) даў Зёрнавай падставы сцвярджаць, што і “другое” выданне “Актоіха” выйшла не раней за 1632 г., пасля першага выдруку “Часаслова”, але больш-менш адначасова з заканчэннем працы над названай кнігай. Ужытая методыка, аднак, не дазволіла маскоўскай даследніцы адназначна высветліць, выйшла яно перад дадрукаваннем часткі накладу “Часаслова” ці пасля. Таму, вагаючыся паміж Куцейнай і Буйнічамі, Зёрнава не рашылася зрабіць канчатковага выбару адносна месца выхаду “Актоіха”²⁰⁰; з яе артыкула гэтая няпэўнасць патрапіла і ў працы іншых даследнікаў.

Другое выданне “Актоіха” ўбачыла свет яшчэ ў Куцейне, і яго належыць залічваць менавіта да спісу куцеінскіх друкаў, пра што сведчыць факт адсутнасці на кнізе пазначэння, што яна выпушчана “в маестности его милости пана Богдана Стеткевича, подкоморего мстиславского”: калі б Собаль працаваў ужо ў Буйнічах, ён бы не мог праігнараваць гэтую акалічнасць.

Крыху інакшая справа з атрыбуцыяй “другога” выдання “Ліманара”, якое Зёрнава таксама адносіла да куцеінскага перыяду дзейнасці Собаля. Датаваць гэтую кнігу на падставе апісанай методыкі немагчыма, бо вялікія ксілаграфічныя дошкі тут не выкарыстоўваліся, а зыходзячы з дробных элементаў аздаблення (такіх, як ініцыялы) складана прасачыць развіццё дэфектаў. Таму Зёрнава пайшла іншым шляхам і скарысталася для развязання гэтай праблемы лагічнымі высновамі. Прааналізаваўшы ўжытыя элементы аздаблення, яна заўважыла, што ў адным з выданняў выкарыстоўваюцца ініцыялы вышынёй пераважна 14 мм, а ў другім — 10 мм. У кіеўскім “Актоіху” 1628 г. ужыты большыя паводле памеру ініцыялы, а дробныя сустракаюцца ў беларускіх выданнях Собаля, таму даследніца прыйшла да высновы, што выданне з параўнальна буйнымі (14 мм) ініцыяламі з’яўляецца першым і выйшла ў Кіеве ў 1628 г., а выданне з меншымі (10 мм) ініцыяламі ўбачыла свет на пачатку 1630-х гадоў і з’яўляецца другім.

Разгорт куцеінскага “Актоіха” 1646 г., які з’яўляецца перадрукам аднайменнага Собалевага выдання

У сувязі з тым, што перад аўтарам гэтых радкоў стаяла задача высветліць, ці было хоць адно з названых выданняў “Ліманара” апублікаванае ў Куцейне, належала правесці вывучэнне ўжытай для іх друкавання паперы і суаднесці выяўленыя філіграні з прысутнымі ў іншых выданнях Собаля і манастырскай друкарні. З гэтай мэтай былі прагледжаныя паасобнікі “Ліманара” са збораў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (094/2485, 094/4791, 094/4797) і Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (К 16-18/Нр 49, К 16-18/Нр 69); у іншых айчынных кнігасховішчах названая кніга не выяўлена.

Гэты прагляд даў нечаканыя вынікі. Так, у выданні з дробнымі ініцыяламі (НББ: 094/4791; ЦНБ НАНБ: К 16-18/Нр 49) былі выяўлены філіграні: 1) з гербам князя Гераніма Сангушкі і двухрадковым подпісам (вадзяны знак, падобны да паказанага Т. Дыянавай пад № 101); 2) з выявай рыбы ў коле (падобны да паказанай Т. Дыянавай пад № 688). Асноўнай філігранню ў абодвух прагледжаных паасобніках быў менавіта герб Сангушкі. Некалькі разоў таксама сустракалася філігрань, якую не ўдалося ідэнтыфікаваць з увагі на малы памер і знаходжанне яе на лініі згіну паперы (кніга мае фармат *in quarto*, і згін трапяе на сярэдзінку філіграні).

Паводле вынікаў, атрыманых Т. Дыянавай, кіеўскі “Актоіх” 1628 г. быў надрукаваны на паперы з філігранямі, змешчанымі ў яе альбоме пад

Собалева канцоўка, выкарыстаная ў Кіеве пры выпуску “Ліманара”, а таксама для друкавання кніг у Куцейне

№ 101, 413 і 688²⁰¹. Такім чынам, падабенства выяўленых намі філіграняў да дзвюх з трох, прысутных на паперы, ужытай для друку гэтай кнігі, дае падставы меркаваць, што «“Ліманар” з дробнымі ініцыяламі» выходзіў прыкладна ў адзін час з першым выданнем “Актоіха”, г. зн. у 1628 г., і, такім чынам, быў першым, а не другім выданнем.

У двух паасобніках «“Ліманара” з буйнымі ініцыяламі» (НББ: 094/2485; ЦНБ НАНБ: К 16-18/Нр 69) было выяўлена некалькі відаў філіграняў, якія рэгулярна паўтараюцца: 1) выява гарлачыка з ініцыяламі “BC” у некалькіх варыянтах (вельмі блізкія варыянты паказаны Т. Дыянавай пад № 370 і 376); 2) выява дзвюхчасткавага герба на картушы і ініцыялы “W” ды “I” абাপал картуша ў верхняй яго частцы (блізкі да паказанага Т. Дыянавай пад № 199); 3) выява радзівілаўскага арла ў вянку з гербам “Трубы” на грудзях (блізкі да паказанага Т. Дыянавай пад № 500 і 501*, а таксама Лаўцявічусам пад № 182); 4) выява картуша з кругам (?) усярэдзіне, увенчанага рыцарскім шлемам з двума шэрагамі пёраў і ініцыяламі “I” ды “A” абাপал (у альбомах філіграняў не выяўлены). Гэта асноўныя філіграні, якія сустракаюцца прыкладна ў роўнай прапорцыі (дакладную статыстыку правесці немагчыма з прычыны кепскага стану паасобнікаў і страты або рэстаўравання шэрагу старонак). Апрача таго, сустракаліся філіграні, якія не ўдалося ідэнтыфікаваць, а аднаго разу — у паасобніку Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (К 16-18/Нр 69) — мы знайшлі вадзяны знак з гербам Сангушкі.

У паасобніку гэтага выдання, які належыць Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі (094/4797), вадзяныя знакі з выявамі гарлачыка і герба з дзвюхчасткавым шчытом і ініцыяламі “W” ды “I” не былі выяўленыя. На паперы экзэмпляра сустракаюцца філіграні з выявай радзівілаўскага

* Філігрань трапляе на лінію згінку аркуша, а таму магчымы дэтальны разгляд або верхняй, або ніжняй яе часткі. З гэтай прычыны цяжка сказаць, маем мы ў нашай кнізе справу з абодвума названымі варыянтамі ці толькі з прамежкавым, які лучыць у сабе паасобныя дэталі і аднаго, і другога (больш верагодным падаецца менавіта другое меркаванне).

арла, аточанага вянком, а таксама герба з інцыяламі “Т” ды “А” і двума шэрагамі пёраў на шлеме. Аднак найбольш часта сустракаецца выява неабкружанага вянком арла без кароны і герба на грудзях, якую не ўдалося атаясаміць з пададзенымі ў альбомах вадзенымі знакамі.

Паводле Т. Дыянавай, папера з трыма філігранямі, змешчанымі ў яе альбоме пад № 199, 370 і 376, сустракаецца толькі ў кіеўскім “Літургіёне” 1629 г.²⁰² Крыху складанейшае пытанне з выявай радзівілаўскага арла ў вянку. Як адзначана вышэй, яе варыянты, найбольш блізкія да нашага, але адрозныя ў пэўных элементах, паказаны Т. Дыянавай пад № 500 ды 501 і Лаўцявічусам — пад № 182. Выкарыстанне выявы № 500 Дыянава таксама паказвае ў “Ліманары” з кіеўскімі выходнымі дадзенымі (без вылучэння паасобных выданняў)²⁰³, а філіграні пад № 501 — у куцеінскіх выданнях 1637 і 1651 гг.²⁰⁴ Лаўцявічус рэгіструе ўжыванне выявы, пазначанай у яго альбоме № 182, у 1625 г., у Вільні і ў 1629 г. у Гродне²⁰⁵.

Такім чынам, прысутнасць пераважнай часткі філіграняў «“Ліманара” з буйнымі ініцыяламі» ў розных друкаваных і рукапісных дакументах, пазначаных 1629 г. (а таксама адсутнасць іх у “Апостале” 1630 г. і куцеінскіх выданнях пачатку 1630-х гадоў), схіляе нас датаваць кнігу менавіта 1629 г. і атрыбутаваць яе як другое выданне. Адзначаная толькі аднойчы прысутнасць філіграні з гербам Сангушкі тлумачыцца, відаць, ужываннем леташніх рэштаў паперы. Такім чынам, можна меркаваць, што абодва выданні “Ліманара” выйшлі ў Кіеве (адно — у 1628 г., а другое — у 1629 г.) і да Куцейны ніякага дачынення не маюць.

Падсумоўваючы сказанае, адзначым, што Спірыдон Собаль прыехаў у Куцейну на запрашэнне Ялія Труцэвіча ды куцеінскіх вярхоў і заставаўся там прынамсі да вясны 1634 г. Мэтаю яго прыезду было друкаванне навучальных і малітоўных кніг, прызначаных для забеспячэння патрэбаў праваслаўных вернікаў усходняй Беларусі.

Апрача замоўленых браціяй кніг, менавіта ў Куцейне Собаль перадаў некалькі сваіх кіеўскіх друкаў з захаваннем старых выходных дадзеных (“Апостал” і “Актоіх”). Разам з тым «“Ліманар” з дробнымі ініцыяламі» (Кіеў, 1628 г.), які паводле прынятай у літаратуры думкі таксама выйшаў у Куцейне, насамрэч мае на тытульным аркушы сапраўдныя выходныя дадзеныя. Што да «“Ліманара” з буйнымі ініцыяламі» і тымі самымі дадзенымі, то ён таксама ўбачыў свет у Кіеве, але ў 1629 г., і з’яўляецца другім выданнем.

Стварэнне і дзейнасць манастырскай друкарні

Дкалічнасці стварэння манастырскай друкарні. Як мы пабачылі вышэй, выданне кніг у Куцейне распачаў Спірыдон Собаль, які прыехаў сюды на запрашэнне ігумена Яіля Труцэвіча і прывёз з сабой друкарскі варштат з неабходным абсталяваннем. У 1631 г. друкар апублікаваў тут першую кніжку, а ўжо ў 1635 г. працаваў у Буйнічах, дзе выдаў “Псалтыр”. Украінскі даследнік Я. Ісаевіч лічыў, што Собаль адначасова дапамагаў куцейнікім манахам у вырабе друкарскага абсталявання — у прыватнасці адліваў для іх з сваіх матрыцаў шрыфты²⁰⁶. Гісторык, трымаючыся канцэпцыі пра пераслед Пятром Магілам кіеўскіх друкароў-канкурэнтаў, пашырае яе на іншыя тэрыторыі і абгрунтоўвае пачатак працы манастырскай друкарні атрыманнем брацкай санкцыі на ажыццяўленне выдавецкай дзейнасці пад час прыезду мітрапаліта ў Куцейну ў 1635 г.

На нашу думку, такое меркаванне не адпавядае сапраўднасці з увагі на некалькі акалічнасцяў. Па-першае, хоць Магіла сапраўды не цярпеў канкурэнтаў у самім Кіеве, кніжны рынак якога імкнуўся манапалізаваць, але гэта не азначае, што ён перашкаджаў развіццю праваслаўнага кнігадруку на перыферыі і што на выданне манастыром кніг была патрэбна яго адмысловая санкцыя. Ажыццяўленне такой дзейнасці не залежала ад дазволу мітрапаліта, іначэй куцейніцы ўвогуле не наважыліся б запрасіць да сябе Собаля.

Па-другое, калі б манастырскую друкарню стварылі з санкцыі мітрапаліта, то ўжо на першым яе выданні было б адзначана, што кніга апублікавана “повеленіем... отца кир Петра Могилы” (як на тытульным аркушы Собалевага “Псалтыра” 1637 г.), ці была б ужыта іншая падобная формула. Мы, аднак, не знаходзім такой формулы ў куцейнікіх друках, а прысвячэнне Магілу сустракаем толькі ў трэцім выданні друкарні — “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” — ды і тое наперамен з прысвячэннем Сільвестру Косаву. Такім чынам, вышэйсказанае схіляе меркаваць, што пачатак дзейнасці манастырскай друкарні звязаны не з прыездам Магілы ва ўсходнюю Беларусь, а ў першую чаргу з ад’ездам Собаля з Куцейны ў Буйнічы.

Друкарскі варштат. Сістэмы масавага камерцыйнага вырабу друкарскіх станкоў у разгляданы перыяд не было; таму найбольш рэальным спосабам займаць уласны варштат пры наяўнасці доступу да арыгінала

Разгорт “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” 1637 г. — аднаго з першых выданняў, выпушчаных у свет манастырскай друкарняй у Куцеіне

было даручыць адпаведным майстрам збудаваць яго падабенства. Менавіта таму пазней, пад час побыту куцеінцаў на Валдаі, патрыярх Нікан, загадваючы ім даслаць свой варштат ва Уваскрэсенскі манастыр, абгрунтоўваў гэта жаданнем зрабіць дублікат для ўласнага карыстання: “Вам бы пріслаць к нам, великому господину, в Воскресенской монастырь... стан для образца; а как у нас снимут, и станы и тиски сделают, и мы к вам ваш и пришлем назад стан и тиски”²⁰⁷

Маючы на ўвазе цяжкадаступнасць друкарскага абсталявання, складана ўявіць, што куцеінскія манахі, плануючы пачаць уласную выдавецкую дзейнасць, не парупіліся ў часе знаходжання Собаля на тэрыторыі манастыра зрабіць з ягонага станка дзейную копію. Што ўяўляла з сябе абсталяванне манастырскай друкарні, можна ўбачыць з апісання, якое захавалася ў дакуменце па перадачы яго ва Уваскрэсенскі манастыр: “Станок с шурубом медным, и с доскою медною, и с тынглею медным и с крюком железным 4 шурубов железных, коловоротик медной с зубцами, доска с поддосками железными. Метрицес псалтырнаго писма, той три азбуки, начальная, строчная, верхняя. Метрицес швабахеровый, тож три азбуки, начальная, строчная и верхняя. Два станки медные: один псалтырной, а другой швабахеравый, винкеляк медный”²⁰⁸.

Апісанае тут абсталяванне можна падзяліць на тры часткі:

1) складовыя часткі варштата: уласна прэс з абмежавальнай буксай і націскаю плітой (“станок с шурубом медным, и с доскою медною, и с тынглею медным”), карэтка для падачы набранага тэксту пад прэс

Будынак у Куцейне, дзе, імаверна, размяшчаўся спачатку Собалеў варштат, а затым і манастырская друкарня. Здымак 1989 г.

з жалезнымі палосамі-рэйкамі ўнізе (“доска с поддосками железными”), барабан для вяртання карэтка ў зыходнае становішча (“коловротик медной с зубцами”);

2) абсталяванне, што ўжывалася для набору тэксту: вярстатка (“винклеяк медный”) з шыхтавальнымі дошкамі (гранкамі) пад розныя шрыфты (“два станки медные: один псалтырной, а другой швабахеравый”);

3) розныя шрыфты з пунсонамі* (“азбуки”) і матрыцамі для адлівання літараў (“метрицес”).

Як бачым, апісанне куцеінскага варштата ў агульных рысах супадае з традыцыйным складам гэтак званага “Гутэнбергавага” друкарскага станка, а пераважная большасць металічных дэталей, згодна з еўрапейскай практыкай, вырабленая з медзі²⁰⁹. Варыянтнасць набору ў выданнях манастырскай друкарні не выяўленая, а ў дакументах валдайскага перыяду фігуруе толькі адзін варштат, таму можна меркаваць, што і Богаўленскі манастыр у Куцейне валодаў толькі адным прэсам.

* Тое, што размова ідзе не толькі пра самі шрыфты, але і пра патрэбныя для іх вырабу пунсоны, становіцца зразумелым з пазнейшага дакумента, у якім іверская брація патрабуе вяртанні забраных патрыярхам рэчаў і дае іх пералік, у якім названы: “Печатной станок со всяким печатным заводом и пуңоны (вылучэнне маё. — Ю. Л.)” (РИБ, т. 5, сл. 791).

Канцоўка, складзеная з элементаў літога наборнага арнаменту

Персанал. Як мы ўжо казалі, малаімаверна, каб з Собалем у Куцейну прыбылі яго кіеўскія супрацоўнікі — шматлікая і пісьменная куцейнская брація мела дастаткова людзей для працы ў друкарні, што не вымагала дадатковых выдаткаў на аплату. Апроч таго, досыць хуткае пачынанне куцейнцамі пасля ад'езду Собаля ў Буйнічы ўласнае кнігавыдавецкае дзейнасці, а таксама выкарыстанне браціяй тэхнік і прыёмаў, характэрных для гэтага друкара (як, напрыклад, актыўнае ўжыванне наборнага арнаменту для заставак ды канцовак і для павелічэння памеру ксілаграфічных аздоб; адсутнасць уніфікацыі ініцыялаў, г.зн. рознапамернасць і рознасэрыйнасць клішэ, ужытых у адным выданні, і г.д.), сведчаць, што манахі не толькі ўдзельнічалі ў працы Собалевай друкарні, але якраз там набывалі свае выдавецкія ўменні і навыкі.

Даволі складана вызначыць колькасць супрацоўнікаў друкарні. Дакументальных звестак пра гэта не захавалася, і мы можам абапірацца толькі на параўнанне з іншымі тагачаснымі варштатамі. Так, у друкарні Кіева-Пячорскай лаўры адзін варштат абслугоўвалі тры чалавекі: наборшчык, батыршчык і ціскальшчык²¹⁰, а ў друкарні львоўскага брацтва — чатыры-пяць чалавек²¹¹.

Праца ў куцейнскай манастырскай друкарні арганізоўвалася на ўзор Собалевай, які, у сваю чаргу, мусіў у значнай ступені абапірацца на досвед Кіева-Пячорскай лаўры. Больш за тое, наяўнасць сярод друкарскага абсталявання толькі адной наборнай дошкі для кірылічнага шрыфту не дазваляла павялічыць аб'ём друкарскай прадукцыі за кошт большай колькасці супрацоўнікаў. Таму, відаць, колькасць абслугі варштата ў манастырскай друкарні абмяжоўвалася трыма асобамі.

Аднак пры гэтым дзейнасць друкарні, апрача названых спецыялістаў, мусілі забяспечваць яшчэ рэзчыкі пунсонаў, адліўшчыкі шрыфтоў, гравёры па дрэве і, магчыма, адмысловыя графікі-рысавальнікі ілюстрацый; асобна варта назваць і шытароў, якія рабілі аправы надрукаваных кніг. Такім чынам, колькасць асобаў, што працавалі ў Куцейне над выпускам аднаго выдання, магла дасягаць 10–15 чалавек.

Разгорт “Дыёптры” 1651 г.

Выдавецкі плён манастырскай друкарні. Ужо ў 1636 г. у навастворанай друкарні быў выдадзены зборнік, вядомы пад загалёўкам першага свайго твора — «На “Ойча наш” выклад». На працягу няпоўных 20 гадоў з манастырскага куцеінскага варштата выйшлі 11 назваў кніг, прычым некаторыя з іх мелі па некалькі выданняў: “Дыдаскалія” Сільвестра Косава (1637 і 1653), “Псалтыр” (1642 і каля 1650) і “Дыёптра” (1651 і 1654). Такім чынам, сёння мы можам гаварыць прынамсі пра 14 выданняў, ажыццёўленых куцеінскай манастырскай друкарняй:

- 1) 1636 г. — «На “Ойча наш” выклад»;
- 2) 1637 г. — “Дыдаскалія” Сільвестра Косава;
- 3) 1637 г. — “Гісторыя пра Варлаама і Ясафа”;
- 4) 1639 г. — “Брашна духоўнае”;
- 5) 1642 г. — “Псалтыр”;
- 6) 1646 г. — “Актоіх”;
- 7) 1647 г. — “Трыфалагіён”;
- 8) каля 1650 г. — “Псалтыр”;
- 9) 1651 г. — “Дыёптра”;
- 10) 1652 г. — “Новы Запавет з Псалтыром”;
- 11) 1653 г. — “Буквар языка славеньска”;
- 12) 1653 г. — “Дыдаскалія” Сільвестра Косава;
- 13) 1653 г. — “Лексікон” Памвы Бярынды;
- 14) 1654 г. — “Дыёптра”.

Некаторыя з тэкстаў перакладаліся на старабеларускую мову ў Куцейне, як, напрыклад, тэксты для выданняў «На “Ойча наш” выклад» і “Гісторыя пра Варлаама і Ясафа”; іншыя перадрукоўваліся (часам з пэўнымі зменамі) з папярэдніх беларускіх і ўкраінскіх выданняў — напрыклад, “Дыёптра” (1651) ці “Буквар языка славеньска” і “Лексікон” Памвы Бярынды (абодва 1653).

Кнігі часцей за ўсё выдаваліся фарматам *in quarto*; толькі зрэдку сустракаюцца фарматы *in octavo* і *in duodecimo*, прычым заўсёды пры перадруках з выданняў іншых друкарняў. З прычыны адсутнасці дакументаў аб працы друкарні дастаткова складана вызначыць наклад публікаваных кніг. Калектыўная праца “Асвета і педагагічная думка Беларусі” пры апісанні куцеінскіх выданняў гаворыць пра 300–500 паасобнікаў, не пазначаючы, на чым грунтуюцца такія падлікі²¹². Гэтая лічба ўяўляецца заніжанай, пра што можна меркаваць на падставе датаванага 1653 г. звароту да цара куцеінскіх манахаў, якія прывезлі свой “Новы Запавет” на продаж у Маскоўшчыну. У дакуменце гаворыцца наступнае: “Царю государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси бьют челом богомольцы твои из Литвы Кутейнского монастыря черной поп Венедихт да келарь старец Акакий. Присланы, государь, мы из монастыря к тебе, государю, от братьи скудостии ради с книгами с Новыми заветы, а тех, государь, книг 530, и нам, богомольцам твоим, продаваючи те книги врознь, на Москве забавитца. Милосердый государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси, пожалуй нас, вели, государь, у нас те книги взять в свою государеву казну и вели, государь, нам за те книги деньги выдать из своей государевой казны, чтоб нам, богомольцам твоим, на Москве за теми книгами не зажитца...”²¹³ Цар задаволіў просьбу манахаў, заплаціўшы па 2 рублі “ис полоненишних денег”.

Зыходзячы з таго, што выданне “Новага Запавету” ажыццяўлялася ў Куцейне толькі аднойчы — у 1652 г., а пасля задавальнення ўласных патрэбаў ды продажу яго ў Беларусі манахі прывезлі на наступны год

Вонкавы выгляд выдадзенай фарматам *in duodecimo* “Дыёттры” 1651 г.

Разгорт куцейскага “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г.

у Маскоўшчыну прынамсі 530 кніг (а можа, і болей), — наклад выдання мусіў быць не меншы за 600 паасобнікаў. Ускосна гэтую лічбу пацвярджаюць і звесткі пра іверскае выданне “Брашна духоўнага”, якога ў 1665 г. (праз чатыры гады пасля выхаду) таксама заставалася яшчэ 523 паасобнікі²¹⁴, пры тым, што манахі вялі актыўны кнігагандаль у Ноўгарадзе — горадзе, які вылучаўся высокім узроўнем пісьменнасці насельніцтва.

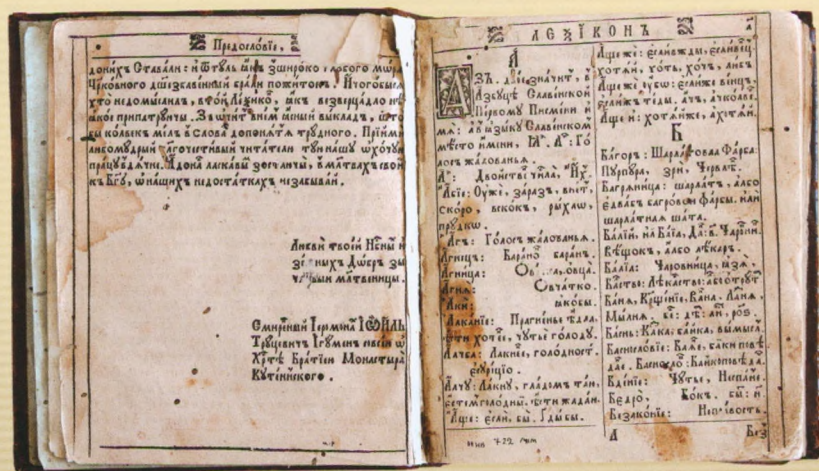
Друкаваная прадукцыя ў Куцейне захоўвалася кампактна, хутчэй за ўсё ў адмыслова прызначаным для гэтага памяшканні. Звесткі пра захаванне друкаваных у манастыры кніг паходзяць галоўным чынам ужо з іверскіх часоў, але даюць інфармацыю і пра больш ранні перыяд, бо куцейцы прывезлі з сабою на Валдай частку нерэалізаванага накладу папярэдніх выданняў. Шэраг куцейскіх друкаў згадваецца, у прыватнасці, у спісе кніг, якія перадаваў манах Апанас (відаць, загадчык складу друкаванай прадукцыі) святару Яўстаху²¹⁵. Вось тэкст гэтага дакумента: “174 [1665] году, Сентября въ 12 день, роспись печатным книгам, что отдал старец Афанасий священнику Евстафею на лицо: 521 книга Брашно, в тетрадях, да 2 Брашна розбитых; 41 псалтырь голых; 350 Раёв, в тетратех; 290 азбук, с вопросы и с ответы; 37 книг Варлаама и Асафа, в тетратех; 145 книг Диоптр, в переплёте в досках; 118 книг лексиконов, в досках; 8 часовников, в тетратех, да два розбитых; 25 молитв на сон грядущий; восемнадцатеры святцы; 11 канонов акафистов. [...]”²¹⁶.

Разам з тым пэўныя кніжныя запасы заставаліся ў Куцейне і пасля ад’езду большасці манахаў на Валдай. Так, яшчэ ў XVIII ст. манастыр

меў гэтулькі “Лексіконаў” Памвы Бярынды, што кіраўніцтва манастыра магло дазволіць сабе іх раздорваць: напрыклад, на апошняй старонцы паасобніка такога “Лексікона” з збораў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі²¹⁷ захаваўся надпіс, які сведчыць, што кніга была падараная новаму ўладальніку куцеінскім ігуменам айцом Арсенам: “Roku 1731 dnia 24 9bra // Mam Tę książkę Darowaną od J(ego). M(i)łosci). Oysa Arsen... [=Arseniusza] // Ihumiena Kucieińskiego... mi Janowi K...iemu [прозвішча нрзб.]” (“Году 1731 дня 24 лістапада атрымаў я гэтую кнігу у падарунак ад ігумена куцеінскага Я(гонае) М(іласці) айца Арсена мне Яну К...му”). Нават у 1829 г. ажно тры паасобнікі “Лексікона” знаходзяцца ў інвентарах бібліятэкі дзясвочага Успенскага манастыра²¹⁸, згадвае гэтае выданне ў сваім спісе і Грыгаровіч²¹⁹.

Друкарня ў Куцеіне праіснавала да пераезду манахаў у Маскоўшчыну. У 1654–1655 гг. манахі Богаяўленскага манастыра, разам з друкарскім, а імаверна, і шытарскім абсталяваннем, былі пераведзеныя паводле пастановы патрыярха Нікана ў Іверскі манастыр на Валдайскай возеры пад Ноўгарадам. На Валдаі таксама было выдадзена некалькі кніг; але ў 1665 г. згодна з патрабаваннем патрыярха Нікана друкарскае абсталяванне было перасланае ва Уваскрэсенскі манастыр, дзе захоўвалася без выкарыстання да перадачы варштата ў 1676 г. у Маскву.

Падсумаванне. Такім чынам, у манастырскай друкарні ў 1636–1654 гг. выйшла ў свет 11 назваў кніг у 14 выданнях па-старабеларуску і па-царкоўнаславянску. Некаторыя з публікаваных тэкстаў перакладалі

Пачатак “Лексікона” Памвы Бярынды” 1653 г. з прадмовай Яіля Труцэвіча

на старабеларускую мову ў Куцейне; іншыя перадрукоўвалі з больш ранніх беларускіх і ўкраінскіх выданняў. Кнігі часцей за ўсё выходзілі фарматам *in quarto*; наклад быў не меншым за 600 паасобнікаў.

Друкарня мела адзін варштат гэтак званага “Гутэнбергавага тыпу”, які абслугоўвала, імаверна, тры чалавекі. Разам з тым пры выпуску ў свет аднаго выдання магло быць задзейнічана ад 10 да 15 працаўнікоў розных спецыяльнасцяў.

Ніжэй мы прыступаем непасрэдна да разгляду манастырскіх выданняў.

Раздзел II

Выданні манастырской друкарні

Арганізацыя старонкі ў куцеінскіх выданнях

аворачы пра друкаваную кнігу, належыць адмыслова спыніцца на праблеме арганізацыі кніжнай старонкі. Гісторыя фармавання старонкі і яе складовых элементаў выкладзена ў працы Л. І. Кісялёвай “Заходнееўрапейская рукапісная і друкаваная кніга XIV–XV стст.”²²⁰ Аўтары даследаванняў па гісторыі айчыннага кнігадруку традыцыйна не аддавалі шмат увагі разгляду гэтага пытання. Разам з тым пры апісанні куцеінскіх старадрукаў як айчынныя, так і замежныя бібліёграфы ды кнігазнаўцы звычайна фіксавалі асноўныя характарыстыкі кніжнай старонкі: памеры тэкставага блока і колькасць слупкоў, наяўнасць рамкі, калонтытулаў, кустод і іншых элементаў²²¹, назапашваючы такім чынам фактаграфічны матэрыял, які можа быць пакладзены ў аснову даследавання. Спробу абагульніць на падставе ўжываных элементаў кніжнай старонкі характэрныя асаблівасці кірылічнай друкаванай кнігі, выдзенай на тэрыторыі Рэчы Паспалітай у разгляданы перыяд, ажыццявіла А. Гусева ў кнізе “Ідэнтыфікацыя экзэмпляраў украінскіх выданняў кірылаўскага шрыфту 2-й паловы XVI – XVIII ст.”²²² Асноўным прадметам гэтай працы былі вынесеныя ў загаловак “украинские издания”, аднак аўтарка актыўна звярталася і да выданняў беларускіх нярэдка процістаўляючы іх, поруч з украінскімі, кнігам маскоўскага друку.

Вышэйазначанай праблемы датычыць пытанне характэрных для мінулага прапорцый кніжнай старонкі, якое ў айчыннай літаратуры фактычна не закранаецца, але дастаткова шырока абмяркоўваецца ў працах даследнікаў далёкага і блізкага замежжа. Асаблівую цікавасць уяўляюць працы Яна Чыхальда, які, вывучаючы рукапісы і друкаваныя выданні XV–XVIII стст., выявіў і пралічыў тыя прапорцыі, якія паклалі заходнееўрапейскія скрыптары і друкары гэтага часу ў аснову пабудовы кніжнай старонкі²¹³. Згаданая праблема найчасцей разглядаецца ў сувязі з заходнееўрапейскімі манускрыптамі і друкаванымі выданнямі, тым не менш зробленыя ў гэтай галіне назіранні ды абагульненні могуць быць карысныя для нашага даследавання, даючы адпраўны пункт

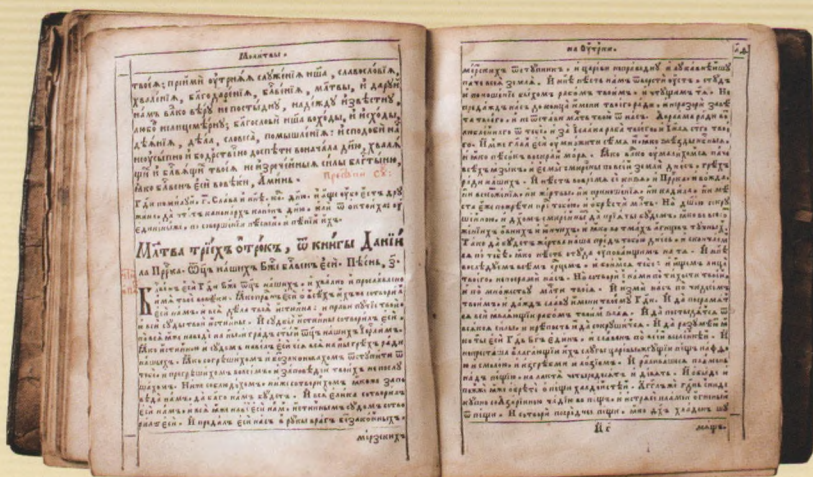
для разважанняў над суадносінамі палёў і тэкставага блока ў даўніх куцеінскіх друках. У дачыненні да выданняў кірылічных названую праблему вывучаў А. Сідараў²¹⁴, аднак кола яго інтарэсаў ахоплівае перадусім рускую кнігу, а заўвагі накіраваныя на прапорцыі старонак маюць, хутчэй, канстатацыйны характар і датычаць паасобных выданняў.

Тыпы арганізацыі старонкі. Як у друках Спірыдона Собаля, так і ў выданнях манастырскае друкарні мы бачым два асноўныя тыпы арганізацыі структуры старонкі: рамкавы і бязрамкавы. Для даўняй усходнеславянскай праваслаўнай кнігі — як рукапіснай, так і друкаванай — традыцыйнай была бязрамкавая мадэль размяшчэння тэксту. Гэтая мадэль пераймае стыль аздаблення кірыла-мяфодзеўскіх перакладаў літургічных кніг на славянскую мову.

Рамка ж, якая аблямоўвае тэкставы блок, бярэ свой пачатак з разліноўкі старонкі для напісання тэксту ды арнаметаў у сярэднявечных ілюмінаваных манускрыптах. Разліноўка вострым шыльцам межаў тэкставага блока пакідала на пергамене след; каб яго схваць, а разам з тым і аздобіць рукапіс, скрыптар або мастак нярэдка ператвараў гэты след з дапамогаю фарбаў у каляровую рамку або нават ад пачатку разліноўваў аркуш у колеры. Іншым разам за аздабленне кнігі браўся адмысловы мініяцюрыст, які аплятаў перапісаны раней тэкст прыгожымі віньетами з расліннага арнаменту, сярод якога змяшчаў выявы людзей, дзівосных звяроў і пачвараў.

Традыцыйная арганізацыя старонкі ўсходнеславянскіх кірылічных рукапісаў невялікага фармату

Рамкавая арганізацыя старонкі ў віленскім выданні “Вертаграду душэўнага” Фікары Святагорца 1620 г.

Пасля вынаходніцтва друку рухомымі шрыфтамі нованароджаная друкаваная кніга імкнулася браць за ўзор кнігу рукапісную і пераняла шмат якія рысы аздаблення апошняй. З гэтай прычыны правобраз рамкі тэкставага блока (найперш у выглядзе своеасаблівай віньеты) можна сустрэць ужо ў некаторых лацінскіх інкунабулах — напрыклад, у гэтак званай “42-радкавай Бібліі” Гутэнберга. З пашырэннем эстэтыкі Новага часу віньета паступова ператвараецца ў прытэкставую рамку і страчвае сваё дэкаратыўнае значэнне на карысць ужыткавага: з яе дапамогай аблямоўваецца тэкставы блок і акрэсліваецца месца для размяшчэння калонтытулаў, фаліяцыі або пагінацыі, спасылак, глосаў і да т. п.

У беларускіх кірылічных друках XVI ст. лінейная рамка, што атачае тэкставы блок, упершыню з’яўляецца ў “Евангеллі”, апублікаваным у 1570-х гадах пратэстантам Васілём Цяпінскім на ўзор заходне-еўрапейскіх выданняў, ды ў каталіцкім “Катэхізме” Канізія, выдадзеным па-старабеларуску ў Вільні ў 1581 г. Мастацкая віньета, што аблямоўвае пэўныя тэксты (напрыклад, пасляслоўе), сустракаецца ў віленскіх выданнях Пятра Мсціслаўца і ў некаторых астрожскіх выданнях Івана Фёдарова (“Азбука” 1578 г.). Але ўласна прытэкставай рамкі праваслаўныя друкары Беларусі і Украіны не ўжывалі яшчэ доўга нават у кнігах свецкага характару – як, напрыклад, няма яе і ў выдадзеным Мамонічамі ў 1588 г. “Статуце Вялікага Княства Літоўскага”.

АЛНАВНА . ГЛА . Д . ПРИНЕСЕТЕ ГЫ ИВѢ
 БЖИИ . Е . ГЛА ГНЬ НАВОДА . ПРИ . ИВНЕСА БЛАГО
 ДАТЬ БЖІА СПЕНТЕМАД ВЕЪМЪ ЧЛКОМЪ
ВЪСНѢ . ДНѢ . ВЪСѢ . ПРО . ГЛА . З . БГЪ НА
 НАНБЕН И НАЗЕМАН БЕД ЕАНКА ВЪХОТЪ НЕЪ
 ТВОРИ . ЕТИ . МОРЕ ВНАДЪ И ПОВЪЖЕ . ЕТИ .
 ВОИХОДЪ И ЛЕВЪ ШЕГНИТА . ЕТИ . ЧТОТИ
 ВЫЕТЬ МОРЕ ЯКО ПОВЪЖЕ . **СОБОРЪ ПРЧЕТИ**
 ПРО . ГЛА . З . ВОЗВЕСАИТЕА ПРАВЕДНИКЪ
 ОГЪ . Е . ОУСЛЫШИ БЖЕ МАТЬ МОЮ . А ПЛЪ .
 АДЪ АНИ . ЗА . МЪ . АЛНАВНА . ГЛА . Е .
 СВѢТЪ ВОСА ПРАВЕДНИКЪ . ПРИ . ИВНЕСА
 БЛАГОДАТЬ БЖІА . ДРЪИ . ВПАМАТЬ ВЪТЪИИ .
Х . ПОПРЕВЪЩЕНІИ . ПРО . ГЛА . З . ВОЗВЕ
 САИТЕА ПРАВЕДНИКЪ ОГИ . ЕТИ . БЛАЖЕНИ
 ИМЖЕ ШПДЕТИША . А ПЛЪ . ЕФЕ . ЗА . СЛЪ .
 АЛНАВНА . ГЛА . С . БЛАЖЕНИ ИМЖЕ ИБРА И ПІ
 ПРИ . ИВНЕСА БЛАГОДАТЬ БЖІА . **НА . ПОПРЕВЪ**
ЩЕНІИ . ПРО . ГЛА . А . КЪДАНГИ МАТЬ ТВОА
 НАНАЕЪ ЯКОЖЕ ОУПОВАХОМ . ЕТИ . РАДЪИТЕСА
 ПРАВЕ . А ПЛЪ . ЕФЕ . ЗА . СЛЪ . ШП . АЛНА
 ВНА . ГЛА . Е . МАТИ ТВОА ГИ . ПРИ .
 ИВНЕСА БЛАТЬ БЖІА . **ПРЕПАГО ШЦА НАШЕ**
АГО ДІА ОБЩЕМЪ ЖИТИИ НАЧАЛНИКА .
 ПРО . ГЛА . З . ЧЕТИ ПРЪГМЪ . ЕТИХЪ .

Е 8

Апошняя траціна XVI ст. прынесла пашырэнне на Беларусі сістэмы класічнай адукацыі, што спрыяла больш шырокаму знаёмству айчынага чытача з заходняй кнігай. З гэтай прычыны тыя ці іншыя рысы лацінскай кніжнай культуры паступова становяцца нагэтулькі звыклымі для праваслаўнага вока, што трапляюць і ў айчынныя кірылічныя друкі. Напачатку XVII ст. рамка вакол тэкставага блока сустракаецца і ў праваслаўных кнігах: перш у прызначаных для хатняга ўжытку (“Малітвы штодзённыя” (Еўе, 1611 г.)), а неўзабаве і ў літургічных (віленскі “Часаслоў” 1617 г.). Аднак у Кіеве — найбуйнейшым на той час праваслаўным кнігавыдавецкім цэнтры Рэчы Паспалітай — аздабленне старонак друкаваных выданняў рамкай яшчэ і ў першай траціне XVII ст. часта было арыентавана перадусім на іх мэтавае прызначэнне. Гэта ў сваю чаргу не магло не паўплываць на афармленне Собалеваў друкі, які менавіта ў Кіеве вучыўся “чорнаму мастацтву”.

Бязрамкавы тып арганізацыі старонкі ў куцеінскіх выданнях. Спірыдон Собаль, які пачынаў сваю выдавецкую дзейнасць у Кіеве пры канцы першай траціны XVII ст., у сваіх друках выкарыстоўваў абедзве мадэлі арганізацыі старонкі ў залежнасці ад мэтавага прызначэння публікаваных кніг: рамку ён ужываў толькі ў выданнях нелітургічнага характару (“Ліманар”).

У ягоных куцеінскіх друках рамкавай арганізацыі старонкі амаль няма. Так, прызначаныя для выкарыстання ў царкве “Часаслоў”, “Апостал” і “Актоіх” з увагі на мэтавае прызначэнне Спірыдон Собаль выдаваў у аздабленні паводле даўняй усходняй традыцыі, г.зн. без рамкі. Што да “Буквара”, дык ён, відаць, не меў рамкі з прычыны досыць вялікага памеру шрыфтоў, абумоўленага прызначэннем выдання. Пры запаўненні і без таго вузкіх (з прычыны невялікага фармату кнігі — *in octavo*) палёў рамкай атрымаўся б дысананс з ужытым кегелем — і суадносіны элементаў на старонцы страцілі б гарманічнасць. Трэба думаць, у дадзеным выпадку менавіта гэта схіліла друкара выбраць такую мадэль арганізацыі старонкі.

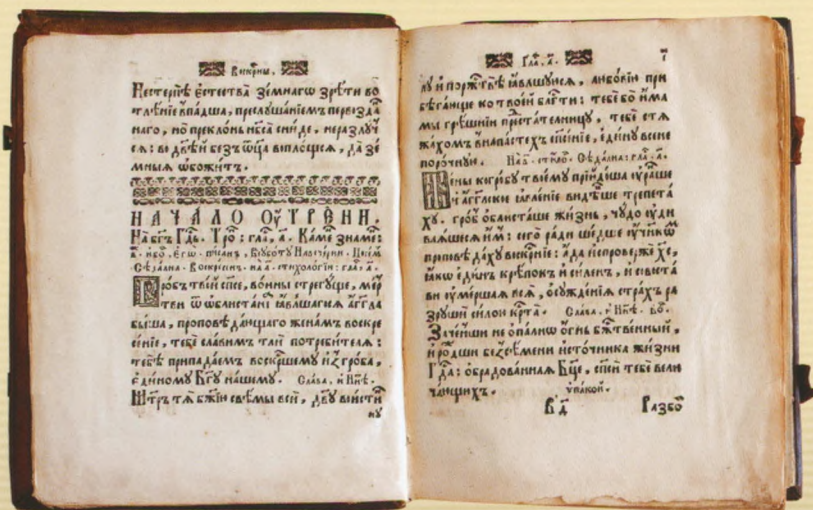
Пасля ад’езду Собаля манахі, узяўшы кніжную справу ў Куцеіны ў свае рукі, таксама ўжывалі ў выданнях абодва тыпы арганізацыі старонкі. Аднак прысутнасць або адсутнасць рамкі тэкставага блока абумоўлівалася тут не мэтавым прызначэннем, а іншымі фактарамі.

Прыклад гэтага дае першы плён манастырскае друкарні — зборнік, вядомы пад назвай пачатковага твора — «На “Ойча наш” выклад». Нягледзячы на чэціны характар кнігі, старонка ў ёй арганізаваная паводле бязрамкавага тыпу, што можна растлумачыць адсутнасцю адпаведных элементаў друку. Але ўжо праз год гэтыя элементы куцеінцы вырабілі ці набылі (апошнія менш імаверна з увагі на невысокую якасць друкарска-

га матэрыялу, які пакідаў няроўныя, часам нават нехайныя лініі рознай таўшчыні). Таму пачынаючы з наступнай кнігі (“Гісторыя пра Варлаама і Ясафа”) рамка пры тэкставым блоку ёсць ва ўсіх пазнейшых выданнях друкарні — з выняткам “Актоіха” 1646 г. і “Буквара” 1653 г.

Бязрамкавая арганізацыя старонкі ў дзвюх апошніх кнігах абумоўленая, мяркуюем, тым, што гэта, у большай ці меншай ступені, узнаўленні Собалевых друкаў. Так, за ўзор першай з іх узяты папярэднія выданні “Актоіха” друкара, што выходзілі ў Кіеве і ў Кудейне: пра гэта сведчаць згадка ў тытуле, ідэнтычны тэкставы склад, а таксама падобнае аздабленне і люстра друку. Што да другой кнігі, дык яшчэ брытанскі даследнік Дж. С. Г. Сіманс у 1963 г. адзначаў, што “стыль друкарскага аздаблення “Буквара” 1653 г. узыходзіць да выдання, надрукаванага ў манастыры Спірыдонам Собалем”, а тэкст “амаль слова ў слова паўтарае тэкст магілёўскіх падручнікаў 1636 і 1649 гадоў”²¹⁵. Такім чынам, адсутнасць рамкі пры тэкставым блоку ў згаданых выданнях выкліканая ўплывам арыгіналаў, з якіх ажыццяўляўся перадрук.

Пры разглядзе бязрамкавай арганізацыі старонкі асабліваю цікавасць уяўляе паасобнік куцеінскага “Актоіха” 1646 г., што захоўваецца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь (КП 10278/4). Адметнасць гэтага паасобніка ў тым, што ён не быў ва ўжытку, дзякуючы чаму сёння мы можам уявіць, як выглядала куцеінская кніга, калі трапляла ў рукі першых чытачоў. Большасць іншых тагачасных выданняў, што ацалелі да сённяшняга дня, неаднойчы перашытоўвалася і ў сувязі

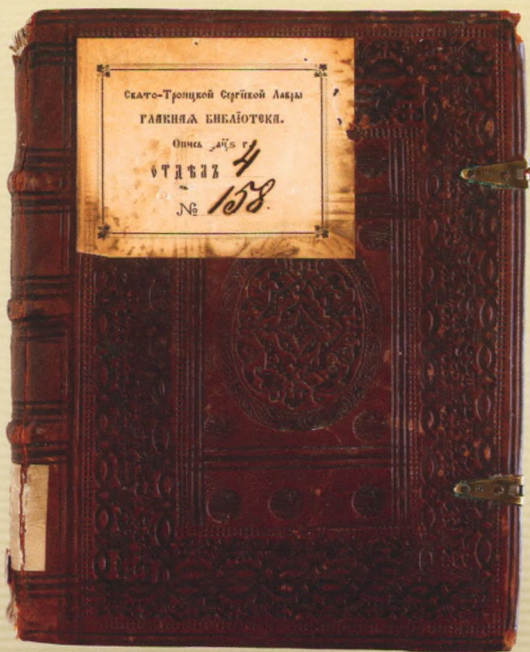

Бязрамкавая арганізацыя старонкі ў куцеінскім “Актоіху”

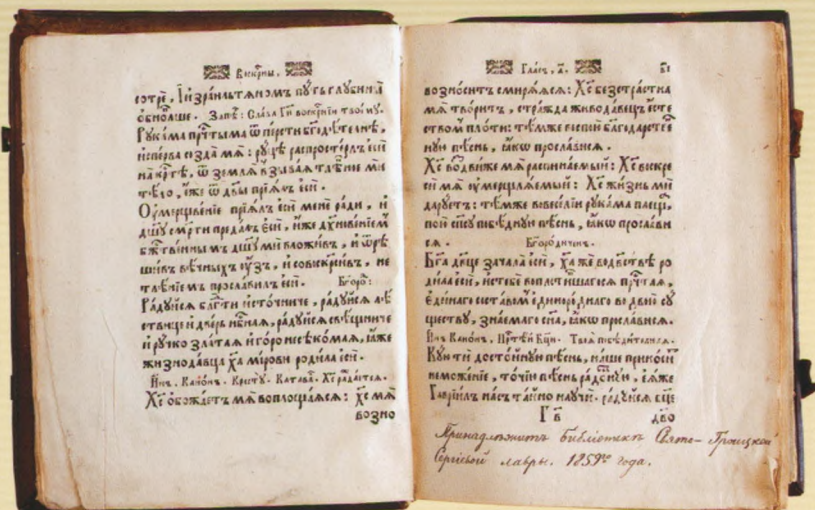
з гэтым зноў і зноў абразалася; іх старонкі жоўклі і забруджваліся, а краі абтрэпваліся ў часе карыстання. Згаданы ж паасобнік быў абрэзаны толькі аднойчы і захаваў выгляд, блізкі да пачатковага.

У сярэдзіне XIX — пачатку XX ст. згаданы “Актоіх” належаў да бібліятэкі Свята-Траецкае Сергіевай лаўры, пра што гавораць уладальніцкія надпісы 1859 г. (арк. 3, 12) і экслібрыс 1906 г. на верхнім вечку аправы. Прыблізна тады ж (канец XIX — пачатак XX ст.) кніга была ўзята ў аправу, прычым з мінімальным абрэзваннем кніжнага блока, сведчаннем чаго з’яўляюцца зацёкі і дэфекты папяровай масы на ніжнім (напрыклад, арк. 27, 122, 152 і інш.) і правым (напрыклад, арк. 3, 15, 52 ды інш.) краях старонкі, а таксама не разрэзаныя па верхнім краі аркушы (напрыклад, арк. 211–212, 235–236 ды інш.). Апошняя дазваляе нам меркаваць пра якасць паперы і памеры ўжытага для друку аркуша, а таксама выказацца наконт закладзенай выдаўцамі шырыні палёў.

У паасобніку адсутнічае першы сшытак (арк. 1–2 нн, 1–2), што, магчыма, і спрычынілася да ўтрымання кнігі ў сховішчы і нявыдачы яе ў карыстанне. Папера белая, шчыльная, з выразна бачным нават без прасвечвання рысункам сеткі. Змены ў колеры паперы пад уздзеяннем святла на першай (арк. 3) і апошняй (арк. 290 адг.) з наяўных старонак (у адрозненне ад астатніх) паказваюць, што кніга доўгі час захоўвалася без аправы.

Вонкавы выгляд музейнага паасобніка куцеінскага “Актоіха” 1646 г. з аправай і экслібрысам Троіца-Сергіевай лаўры

Разгорт куцеінскага “Актоіха” 1646 г. (у ніжнім полі ўладальніцкі надпіс Троица-Сергіевай лаўры)

Паводле нашых вымярэнняў, аркуш паперы, выкарыстаны пры друку пасобніка, меў памер блізу 40 см × 31 см; пры дзяленні на чатыры часткі ён таксама дае суадносіны краёў старонкі, блізкія да прапорцыі 4:3 (20 см × 15,5 см). Што да шырыні палёў, дык яны выглядаюць наступным чынам: нутранае (без уліку 2–3 мм да лініі згіну аркуша, аддадзеных пад шытаванне) — 8–12 мм, верхняе — 18–22 мм, вонкавае — 40–44 мм і ніжняе — 43–45 мм. Разбежнасць у значэннях палёў выкліканая не заўсёды дакладнымі лініямі згіну аркуша (зрэшты, такія недахопы сустракаюцца нават у заходнееўрапейскіх друках таго часу, бо пры ручным наборы немагчыма з дакладнасцю да міліметра захоўваць цэнтраванне тэкставага блока на старонцы).

Такім чынам, усярэдняная старонка “Актоіха” мае наступныя памеры: тэкставы блок — 136 мм × 105 мм; шырыня бакавога нутранага поля — 10 мм, верхняга — 20 мм, бакавога вонкавага — 42 мм і ніжняга — 44 мм. Улічваючы, аднак, што ў XIX ст. кніжны блок быў абрэзаны недастаткова шырока (як мы ўжо казалі, месцамі засталіся неразрэзаныя аркушы і краі з зацэкамі паперы), вобраз ідэальнай старонкі для гэтага выдання ў параўнанні з атрыманым намі мусіць адрознівацца ў бок змяншэння шырыні вонкавых палёў. Разам з тым такое змяншэнне павінна мець для кожнага поля адрозную велічыню: для верхняга яно не можа перавышаць некалькіх міліметраў, бо іначай калонтытул усутыч наблізіўся б да кромкі аркуша; ніжняе ж, наадварот, — з увагі на значныя дэфекты паперы — мусіць быць абрэзана на 15 мм болей, чым

Рамкавая арганізацыя старонкі ў выданнях манастырскай друкарні (“Дыёптра” 1654 г.)

ёсць цяпер. У такім разе суадносіны палёў набліжаюцца да прапорцы 1:2:4:3, што прыныпова адрозніваецца ад прапорцый пабудовы старонак заходнеўрапейскіх кніг — галоўным чынам за кошт суадносінаў нутранага і вонкавага бакавых палёў. Пры такім надзвычай вузкім нутраным полі разгорт кнігі з невялікім прагалам між двума тэкставымі блокамі выклікае асацыяцыю з пісанымі ў два слупкі старонкамі царкоўна-славянскіх літургічных манускрыптаў, што, магчыма, і закладалася — свядома ці падсвядома — манастырскімі друкарамі.

Рамкавы тып арганізацыі старонкі. Спірыдон Собаль выкарыстоўваў рамкавую арганізацыю старонкі ўжо ў першых сваіх кіеўскіх друках, прызначаных для хатняга ўжытку, пачынаючы з “Ліманара”, дзе ён вылучае тэкставы блок лінейнай рамкай. Аднак у ягоных куцеінскіх выданнях рамкавая арганізацыя старонкі (калі не лічыць тытульнага аркуша “Буквара”) сустракаецца толькі аднойчы — у “Малітвах штодзённых”, старонкі якіх аблямаваныя бардзюрай з наборнага арнаменту.

Іначай выглядаюць выданні манастырскай друкарні, якія, з названымі выняткамі, маюць вакол тэкставага блока лінейную рамку памерамі 165–170 мм × 120–125 мм. Агульны выгляд рамкі рэдка адыходзіць ад пэўнай схемы; змяняецца пераважна толькі шырыня абмежаваных лініямі палёў, якая залежыць ад характару кнігі, ці, больш дакладна, ад наяўнасці і аб’ёму маргіналіяў. Сама схема найчасцей выглядае наступным чынам: нутраны і ніжні край тэкставага блока аточаны адзінарнай лініяй, а верхні і вонкавы — падвойнай.

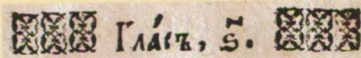
Гэтыя лініі пры перасячэнні ўтвараюць дзве пары закрытых ячэек і адну пару — незакрытых; для зручнасці пры далейшым апісанні мы будзем называць большую паводле памеру ячэйку ў кожнай пары асноўнай, а меншую — дапаможнай. У верхняй пары закрытых ячэек размяшчаюцца наступныя элементы: у асноўнай ячэйцы — калонтытул і ў дапаможнай — фаліяцыя. Ніжняя пара ячэек змяшчае: тэкставы блок у асноўнай частцы і маргіналіі (заўвагі, спасылкі, глосы і да т. п.) — у дапаможнай. Калі казаць пра незакрытыя ячэйкі, то ў асноўнай змешчаныя сігнатуры і кустоды, а дапаможная звычайна застаецца пустой. Верхняя гарызантальная і ўсе вертыкальныя лініі — непарыўныя; рэшта гарызантальных ліній — састаўныя і складаюцца з некалькіх адрэзкаў меншай даўжыні.

Вышыня верхняй асноўнай ячэйкі абумоўлена кегелем шрыфту калонтытула і памерам наборнага арнаменту, выбранага для аздаблення апошняга; даўжыня — шырынёй тэкставага блока. Часцей за ўсё верхняя асноўная ячэйка мае памеры блізу 8 мм × 108 мм. Вышыня верхняй дадатковай ячэйкі рэдка адрозніваецца ад асноўнай, а шырыня звычайна залежыць ад шырыні ячэйкі, прызначанай для маргіналіі.

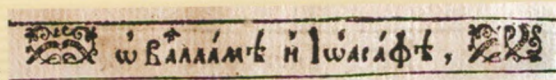
Параметры сярэдняй асноўнай ячэйкі вызначаюцца памерамі тэкставага блока і складаюць блізу 135–143 мм × 107–110 мм. Вышыня суседняй з ёй дапаможнай ячэйкі залежыць ад вышыні тэкставага блока, а шырыня — ад наяўнасці, колькасці і аб’ёму маргіналіі. Яна пераважна знаходзіцца ў межах 135–143 мм × 8–25 мм.

Вышыню ніжняй асноўнай ячэйкі дакладна вызначыць складана, бо яна не мае ніжняй мяжы, а яе бакі часта ўтвораныя лініямі рознай даўжыні. Шырыня гэтай ячэйкі залежыць ад шырыні тэкставага блока. Дапаможная ячэйка трэцяга шэрагу супадае па шырыні з ячэйкай, прызначанай для маргіналіі.

Калонтытул з “Актоіха”

Калонтытулы з “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа”:
а – пярэдняя старонка аркуша;
б – адгорт

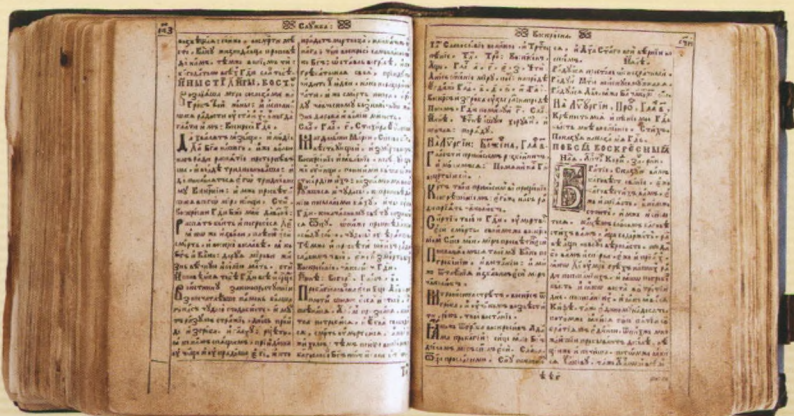
Ужываны ў якасці калонтытула радок з элементаў наборнага арнаменту

Такім чынам, мы паказалі памеры рамкі. Аднак вонкавы выгляд старонкі фармуе не толькі (і не столькі) рамка, колькі больш значныя элементы. Як ужо адзначалася, элементы арганізацыі старонкі можна падзяліць на шрыфтавыя і аздабленчыя.

Шрыфтавыя элементы арганізацыі старонкі — гэта ўтвораныя з дапамогай шрыфтоў самастойныя складовыя часткі набору, кожная з якіх выконвае адмысловую функцыю. Старонкі куцеінскіх выданняў — як Собалеваў, так і манастырскай друкарні — звычайна змяшчаюць наступныя структурныя элементы, набраныя цалкам ці пераважна з дапамогаю шрыфтоў: *калонтытул*, *нумарацыю аркушаў (фаліяцыю) ці старонак (пагінацыю)*, *тэкставы блок*, *сінатуры шыйткаў*, *кустыды*. Такія элементы, як калонтытул і фаліяцыя/пагінацыя, не абавязковыя: яны ёсць не ва ўсіх куцеінскіх выданнях, часам выступаюць фрагментарна — у тым ці іншым раздзеле кнігі.

Калонтытул служыць для абазначэння назвы кнігі і/ці яе раздзела. У куцеінскіх выданнях ён размяшчаецца ў цэнтры верхняга поля або верхняй асноўнай ячэйкі. Звычайна аздаблены адной ці некалькімі парамі элементаў наборнага арнаменту, размешчанымі паабпал, і, такім чынам, змяшчае шрыфтавую і дэкаратыўную часткі. Калонтытул у асноўным прысутнічае на абодвух баках аркуша, але часам назва ў ім разбіта на часткі, напрыклад: “Гісторія” — пярэдні бок, “о Варлааме и Юсафе” — адваротны. У паасобных выданнях ці на пэўных старонках калонтытула зусім няма, што абумоўлена характарам кнігі (напрыклад, “Буквар” 1631 г.); у такім разе яго замяняе радок з некалькіх элементаў наборнага арнаменту.

Разгорт “Брашна духоўнага” 1639 г. з пагінацыяй

Разгорт “Брашна духоўнага” 1639 г. без нумарацыі аркушаў ці старонак

Нумарацыя аркушаў і старонак у куцеінскіх друках падаецца літарамі царкоўна-славянскага алфавіта, што характэрна для тагачаснай кірылічнай кнігі. Найчасцей сустракаецца фаліяцыя (г.зн. нумарацыя аркушаў), размешчаная на пярэднім баку аркуша; пагінацыя (нумарацыя старонак), якая ставілася на абодвух баках, сустракаецца даволі рэдка. Гэтая з’ява — водгулле рукапіснай традыцыі, для якой фаліяцыя здаецца больш уласцівай.

Адметнасцю “Брашна духоўнага” 1639 г. ёсць прысутнасць у розных складовых частках кнігі як фаліяцыі (у большасці выпадкаў), так і пагінацыі (“Часаслоў”, с. 253–384) або ўвогуле адсутнасць нумарацыі аркушаў ці старонак (“Малітвы”, 16 нн арк.). Пагінацыя ў гэтым выданні працягвае фаліяцыю з адпаведнай лічбы і, магчыма, не планавалася выдаўцамі адмыслова, а мае прычынай замену наборшчыка. Адсутнасць жа нумарацыі ў “Малітвах” можа паказваць, што пэўны раздзел друкавалі большым накладам з мэтай распаўсюджвання асобным выданнем (накшталт таго, як у XIX — пачатку XX ст. асобна дадрукоўвалі адбіткі з часопісных артыкулаў).

На сёння выпадкі асобнага выкарыстання згаданых “Малітваў” невядомыя. Разам з тым маластаронкавыя выданні звычайна мелі значна менш шанцаў захавацца да сённяшняга часу ў параўнанні з больш аб’ёмнымі. Акрамя таго, іх дакладнае атрыбутаванне нярэдка складае праблему, асабліва пры адсутнасці выходных дадзеных, што дае падставы спадзявацца на плённасць далейшых пошукаў.

Фаліяцыя ў куцеінскіх выданнях найчасцей размяшчаецца на верхнім полі справа, на ўзроўні краю набору; у рэдкіх выпадках стаіць унізе

Разгорт “Брашна духоунага” 1639 г. з фаліяцый

старонкі (напрыклад, у “Новым Запавеце з Псалтыром”). Пры рамкавай арганізацыі старонкі фаліяцыя часцей знаходзіцца ў верхняй дапаможнай ячэйцы, але калі з прычыны памеру ў апошняй не змяшчаецца, то можа прысутнічаць і ў верхняй асноўнай, а часам — пры наяўнасці застаўкі — нават пры гэтакставым блоку. Пагінацыя размяшчаецца ў верхняй дапаможнай ячэйцы на кожным баку аркуша.

Тэкставы блок прэзентуе асноўны тэкст як самой кнігі, так і яе дапаможных раздзелаў — прадмовы, прысвячэнні ды інш. У друках Куцейны блок найчасцей мае адну палосу набору; дзвюхпалосны набор тут, хутчэй, вынятак, абумоўлены характарыстыкамі пасобных тэкстаў. Дзве палосы набору, раздзеленыя пасярэдзіне вертыкальнай лініяй, сустракаюцца ў “Брашне духоўным” 1639 г. і куцейскім перавыданні “Лексікона” Памвы Бярынды 1653 г.

У “Брашне духоўным” у дзве палосы набраныя такія часткі кнігі, як “Малітвы” (арк. 1–16 нн усярэдзіне кнігі) і “Часаслоў” (с. 253–384). У абодвух выпадках асноўны тэкст складаецца ў значнай ступені з параўнальна невялікіх падпарадкаваных — малітваў. Расцягванне іх на шырыню аднапалоснага набору пры ўжытым кегелі шрыфту прывяло б да дысгармоніі ў выглядзе старонкі; павелічэнне ж кегелю вымагала б, з аднаго боку, большых выдаткаў паперы, а з другога, прывяло б да павелічэння колькасці старонак і зрабіла б кнігу нязручнай у карыстанні з прычыны празмернай таўшчыні. Трэба думаць, менавіта гэта і схіліла куцейцаў да выбару дзвюхпалоснага набору ў названых частках.

Што да “Лексікона”, то дзвюхпалосны набор можа быць абумоўлены тым, што размяшчэнне ў два слупкі лексіграфічнага матэрыялу, складзенага з шэрагу кароткіх слоўнікавых пазіцыяў, больш эканамічнае. Але ў нашым выпадку мы маем дачыненне з перавыданнем, таму больш лагічна гаварыць пра перайманне надрукаванага такім чынам прататыпа.

Велічыня тэкставага блока ў куцеінскіх выданнях звычайна не залежыць ад наяўнасці рамкі ці колькасці палос набору — толькі ад фармату выдання. У друках Спірыдона Собаля набор мае наступныя памеры адпаведна фармату: *in quarto* — 140 мм × 114 мм (“Часаслоў”) і 131 мм × 105 мм (“Актоіх”), *in octavo* — 108 мм × 70 мм ды 111 мм × 70 мм (“Буквар” 1631 г.), *in duodecimo* — 106 мм × 63 мм (“Малітвы штодзённыя”). Фарматам *in folio* Собаль выдаў толькі “Апостал”. Частка гэтага выдання хоць і дадрукоўвалася ў Куцейне, але паводле параметраў, вызначаных выдаўцом для кнігі раней, яшчэ пад час працы ў Кіеве, таму гэты фармат мы не разглядаем.

У манастырскіх друках прыблізныя памеры тэкставага блока складаюць адпаведна: для фармату *in quarto* — 135–140 мм × 105 мм (большая частка выданняў), *in octavo* — 118 мм × 74 мм («На “Ойча наш” выклад») і 109 мм × 74 мм (“Буквар” 1653 г.), а *in duodecimo* — 92 мм × 48 мм (“Ды-ёптра” 1651 г.).

Сігнатуры патрэбныя для паслядоўнага складвання надрукаваных шшыткаў у кніжныя блокі і прысутнічаюць пераважна на першай старонцы кожнага шшытка. Лік іх у выданні залежыць найчасцей ад фармату: шшы-

Разгорт “Брашна духоўнага” 1639 г. з наборам на розных старонках у адзін і два слупкі. У ніжнім полі правай старонкі — сігнатура (у цэнтры) і кустода (справа)

так у друках сярэдняга і меншага памеру ўтвараецца пры згіне аркуша на адпаведную колькасць доляў, таму і сігнатура сустракаецца на адной з 8, адной з 16 і г. д. старонак. У куцеінскіх выданнях сігнатуры пазначаюцца вялікімі і маленькімі літарамі царкоўна-славянскага алфавіта. Яны заўсёды размешчаныя ў цэнтры ніжняга поля або ніжняй асноўнай ячэйкі.

Кустоды дублююць першае(-ыя) слова(-ы) наступнай старонкі, каб пры наборы не парушыць паслядоўнасць тэксту. У куцеінскіх выданнях яны ўлучаюць 5–7 знакаў і ставяцца ў ніжнім полі справа, на ўзроўні краю набору на кожнай старонцы.

Маргіналіі — гэта заўвагі, спасылкі, глосы і да т. п., змешчаныя на палях або, у выпадку наяўнасці рамкі, у дапаможнай ячэйцы другога шэрагу. Месцазнаходжанне маргіналіі прывязанае да фрагмента асноўнага тэксту, які яны тлумачаць або дапаўняюць.

Дэкаратыўныя элементы арганізацыі старонкі ў айчынай кнізе разгледанага перыяду можна падзяліць на *абавязковыя* (застаўкі, ініцыялы ды канцоўкі) і *факультатыўныя* (ілюстрацыі, маргінальныя ўпрыгожванні). Адсутнасць першых у выданні дапускаецца толькі тады, калі выдавец не мае ў сваім распараджэнні адпаведнага друкарскага матэрыялу; прысутнасць жа другіх у кнізе збольшага залежыць ад волі кіраўніка друкарні. Усе гэтыя дэкаратыўныя элементы непасрэдна звязаныя з тэкстуальнай структурай кнігі, чым і абумоўлена іх прысутнасць толькі на пэўных старонках. Кратка ахарактарызуем кожны з такіх элементаў.

Застаўкі прызначаны для абазначэння пачатку раздзела ў кнізе. У куцеінскіх выданнях сустракаецца два тыпы: шырокія і вузкія. Першыя часцей за ўсё даходзяць вышынёй да 25–35 мм, другія маюць вышыню

а

б

Розныя варыянты маргінальных упрыгожванняў з “Трыфалагіёна”

па рамцы да 15 мм улучна. Шырокія застаўкі ўжываюцца для вылучэння асноўных, больш значных раздзелаў тэксту, а вузкія — падпарадкаваных.

Ініцыялы паказваюць пачатак тэксту раздзела. Нягледзячы на разнастайнасць форм і памераў, выразна акрэсленых правілаў іх ужывання ў куцеінскіх друках не выяўлена. Разам з тым у малафарматных кнігах (“Дыёптра” 1651 г.) заўважная тэндэнцыя да выкарыстання меншых паводле памеру аздобаў.

Канцоўкі павінны пазначаць канец раздзела, але ў выданнях яны ёсць не заўсёды з прычыны недахопу вольнага месца. Кан-

цоўкі куцеінскіх выданняў не вылучаюцца вялікай разнастайнасцю, а ў малафарматных іх амаль зусім няма.

Кніжныя ілюстрацыі ў куцеінскіх друках, як і ўвогуле ў айчыннай кірылічнай кнізе, далёка не заўсёды насамрэч ілюструюць тэкст: гэты тэрмін ужываецца хутчэй для адрознення сюжэтных выяваў ад іншых гравіраваных аздобаў — заставак, канцовак і г. д.

Маргінальныя ўпрыгожанні для куцеінскіх друкаў амаль не характэрныя, што абумоўлена выпускам друкарняй сярэдне- і малафарматных выданняў з выкарыстаннем пераважна рамкавай арганізацыі старонкі, якая дазваляла ўжываць толькі невялікія аздобы і тое пры адсутнасці тэкставых маргіналіяў. Тым не менш маргінальныя аздобы часам сустракаюцца і ў кнігах Куцейны; па сутнасці, яны з’яўляюцца графічным адпаведнікам тэкставых заўваг, прызначаных падкрэсліць важнасць таго ці іншага месца ў тэксце — кшталту “Зри” або “NB (= Nota bene)”.

Паводле тэхнікі выканання дэкаратыўныя элементы можна падзяліць на літыя і гравіраваныя. Да першых належаць аздобы, утвораныя з дапамогай літога наборнага арнаменту, да другіх — ксілаграфічныя, г. зн. гравіраваныя на дрэве. Падрабязнаму разгляду кожнай з дзвюх названых груп прысвечаны асобныя артыкулы.

Колькасць фарбаў і спосаб каляровага друку. Спірыдон Собаль, а за ім і манастырскія выдаўцы ў сваёй практыцы ўжывалі друк як у адну, так і ў дзве фарбы. Літаратуру чэційнага характару друкавалі пераважна толькі чорнай фарбай (“Буквар” 1631 г. Собаля, “Гісторыя пра Варлаама і Ясафа” манастырскай друкарні); адзіны вынятак — апошняя закончаная

Друк у дзве фарбы на пачатку “Евангелля паводле Лукі” ў куцеінскім “Новым Запавеце з Псалтыром”

а

б

Ініцыял “П”, надрукаваны ў куцеінскіх выданнях рознымі фарбамі: а – чорнай; б – чырвонай

куцеінскае выданне — “Дыётра” 1654 г. Літаратуру ж, прызначаную для ўжывання ў царкве (куцеінскія “Часаслоў” і “Актоіх” Собаля, “Анфалагіён” манастырскай друкарні), а таксама “Новы Запавет з Псалтыром” як кнігу, натхнёную Богам, аздаблялі больш урачыста, вылучаючы загалюўкі і падзагалюўкі, ініцыялы і іншыя элементы чырвонай фарбай.

Двухколёрны друк прысутнічае галоўным чынам на першых старонках кніг. У сярэдзіне кніжнага блока яго можна пабачыць радзей — напрыклад, на пачатковых аркушах “Евангелляў” з “Новага Запавету з Псалтыром”: тут дзве фарбы ўжытыя з прычыны асаблівага статусу гэтых кніг (першыя старонкі “Дзеяў апостальскіх” у тым самым выданні надрукаваныя ўжо толькі чорнай).

Адсутнасць змяшэння колераў на старонцы і накладанне чырвонай фарбы на чорную (як, напрыклад, у “Евангеллі паводле Мацвея” з паасобніка Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь²²⁶) сведчыць, што двухколёрны друк ажыццяўляўся куцеінцамі ў два прыёмы: спачатку чорнай фарбай, затым — чырвонай. Рэдкасць выпадкаў накладання фарбаў сведчыць пра даволі высокі прафесійны ўзровень супрацоўнікаў друкарні.

Падсумаванне. Такім чынам, у куцеінскіх манастырскіх выданнях можна ўбачыць абодва тыпы арганізацыі старонкі, характэрныя для айчынных кірылічных кніг разгляdanaга перыяду: рамкавы і бязрамкавы. Апошні, аднак, сустрэкаецца толькі на пачатковым этапе працы друкарні або ў перадруках. Падобным чынам і старонка арганізуецца з дапамогай элементаў, характэрных для айчынных друкаваных кніг гэтага часу: калонтытулаў, фаліяцыі ці пагінацыі, сігнатур і кустадаў. З дэкаратыўных элементаў ужываюцца застаўкі, канцоўкі, ініцыялы і маргінальныя ўпрыгожанні; друк ажыццяўляецца як у адну, так і ў дзве фарбы.

У цэлым арганізацыя і аздабленне кніжнай старонкі выданняў манастырскай друкарні характэрныя для беларускай кірылічнай друкаванай кнігі разгляdanaга перыяду.

Ужыванне літых элементаў у наборы

Шрыфты

Выраб шрыфтоў. Спірыдон Собаль прыехаў у Куцейну з Кіева, маючы гатовыя камплекты шрыфтоў (якімі, у прыватнасці, друкаваў “Апостал”), а таксама абсталяванне для іх адліўкі. Варта заўважыць, што ў працэсе выкарыстання літары шрыфтоў хутка зношваліся і пры вялікіх аб’ёмах вытворчасці нярэдка мусілі пералівацца наноў для кожнага чарговага выдання. Трэба думаць, Собаль не толькі сам займаўся адліўкай шрыфтоў, але і рэзаў пунсоны, з дапамогай якіх вырабляў матрыцы. Пра гэта сведчыць той факт, што ён змог забяспечыць патрэбным для адліўкі абсталяваннем куцейскую манастырскую друкарню, нават, як мы ўжо згадвалі, прадаючы матрыцы ў Маскву²²⁷. У кантэксте вывучэння ўжытых у Куцейне шрыфтоў вельмі цікавым уяўляецца цытаваны вышэй дакумент пра перадачу былога куцейскага варштата з Іверскага манастыра патрыярху Нікану, у якім згадваюцца: “Метрицес псалтырнага писма, той три азбуки, начальная, строчная, верхняя. Метрицес швабахеровый, тож три азбуки, начальная, строчная и верхняя”²²⁸. Прыгледзімса да гэтай цытаты больш уважліва.

Лацінскія шрыфты ў Куцейне. Не можа не здзіўляць наяўнасць сярод матэрыялаў друкарні матрыц для адліўкі літар гатычнага шрыфту (швабахеру), бо ў кірылічных куцейскіх выданнях лацінчныя тэксты не выяўленыя, а выпушчаныя ў Куцейне кнігі лацінскага друку ўвогуле бібліёграфам не вядомыя. Хутчэй за ўсё гэтыя матрыцы рыхтавалі на выпадак друку эпіграфай і цытат з твораў антычных ды замежных аўтараў, што ў айчынных выданнях XVII ст. (у тым ліку праваслаўных) сталася вельмі папулярным праз пашырэнне ў Вялікім Княстве Літоўскім з апошняй траціны XVI ст. сістэмы класічнае адукацыі.

Разам з тым у канцы XVI і XVII ст. як каталіцкія, так і праваслаўныя аўтары практыкавалі адначасова публікацыю твораў (перадусім палемічных) на старабеларускай і польскай мовах — або паралельна ў адной кнізе, або паасобнымі выданнямі (“Гармонія” Іпата Пацея, “Апакрысіс” Мялета Сматрыцкага ды інш.). Магчыма, ствараючы манастырскую друкарню, куцейцы разглядалі ў перспектыве і магчымасць выдання кніг на польскай мове.

Кірылічныя шрыфты ў Куцейне. Як мы бачым з цытаты, на Валдай куцейцы забралі з сабой матрыцы трох гарнітур кірылічных шрыфтоў: “три азбуки, начальная, строчная, верхняя”. “Псалтырнымі” яны назва-

Ламбардная літара “Ч”

няя з увагі на выкарыстанне пры друку Псалтыра з наследаваннем, больш вядомага як “Брашна духоўнае”.

“Начальная” (пачатковая) азбука — гэта ламбардны шрыфт, які складаўся толькі з літараў (без радковых) вышыняй 4–6 мм і шырыняй 3–4 мм. У старадруках ламбардныя шрыфты выкарыстоўвалі для вылучэння першай літары на пачатку абзаца ці лагічна цэласнай фразы (адсюль актавае азначэнне “начальная”), а таксама для набору загаловаў.

Разрозненыя літары ламбарднага шрыфту большага кеглю ўжываліся ў якасці ініцыялаў, калі апошніх не ставала (у прыватнасці, калі некалькі тэкстаў, друкаваных на адным аркушы, пачыналіся з той самай літары) — тут можна згадаць ламбардныя “В” і “Г” у першым сшытку Псалтыра з “Брашна духоўнага” 1639 г. У якасці ж уласна ламбардаў куцеінцы часам выкарыстоўвалі вялікія літары з гарнітур большага кегелю.

Вызначыць дакладны склад і бібліяметрычныя параметры ламбардных шрыфтоў не ўяўляецца магчымым: яны не ўжываліся ў аб’ёмах, дастатковых для такога даследавання.

“Строчная” (радковая) азбука — гэта шрыфт, ужываны для друку асноўнага тэксту ў куцеінскіх выданнях фарматам *in quarto*. Памеры гэтага шрыфту: 10 радкоў — 80 мм; вышыня радка без выносных элементаў — 3 мм, вышыня літараў з верхнімі выноснымі элементамі — 5 мм, з ніжнімі выноснымі элементамі — 5 мм, з верхнімі і ніжнімі выноснымі элементамі — 8 мм. Радковай азбукай надрукаваны, у пры-

Ужыванне ламбардных літараў “В” і “Г” у якасці ініцыялаў у “Брашна духоўным” 1639 г.

Разгорт “Брашна духоўнага” 1639 г. з наборам розных тэкстаў “радковым” і “верхнім” шрыфтамі

ватнасці, асноўны тэкст у “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” 1637 г. і ў “Актоіху” 1646 г. Сярод камплекта вялікіх літараў няма некаторых царкоўнаславянскіх графем (напрыклад, “фіта”, “яць”, “псі”; пры патрэбе набор дапаўняўся літарамі меншага кегелю).

“Верхняя” азбука — гэта шрыфт, які куцеінцы ўжывалі для набору калонтыгулаў, размешчаных *уверсе* старонак (адсюль назва), а таксама для маргіналіі і падзагалоўкаў. Ён драбнейшы за папярэдні: 10 радкоў — 60 мм; вышыня радка без выносных элементаў — 2 мм, з верхнімі выноснымі элементамі — 4 мм, з ніжнімі выноснымі элементамі — 4 мм, з верхнімі і ніжнімі выноснымі элементамі — 7 мм.

Гэты шрыфт выкарыстоўвалі для друку асноўнага тэксту ў выданнях малага фармату («На “Ойча наш” выклад», *in octavo*; “Дыёпра” 1651 г., *in duodecimo*), а таксама ў шматстаронкавых выданнях фарматам *in quarto* (“Брашна духоўнае”, “Анфалагіён”) дзеля змяншэння іх аб’ёму. Як і ў папярэдным выпадку, сярод вялікіх літараў няма паасобных царкоўнаславянскіх графем, якія пры патрэбе замянялі літарамі меншага кегелю. Часам у тэкстах гэтага шрыфту выступае запазычаная з кіеўскіх гарнітур літара для абазначэння фрыкатыўнага “г”, якая адрозніваецца паводле свайго рысунку і мае вышыню 5 мм. У куцеінскіх выданнях згаданая літара ўпершыню выкарыстоўваецца ў Собалевым “Буквары” 1631 г., але пасля сустрэкаецца даволі рэдка: яна ёсць толькі на тытульным аркушы “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” 1637 г. ды яшчэ ў “Лексіконе” Памвы Бярынды 1653 г.

“Дробная” азбука — увядзём гэтую назву, каб абазначыць шрыфт, які ў згаданым дакуменце не фігуруе, але часам прысутнічае ў куцеінскіх друках (магчыма, пуноны і матрыцы гэтага шрыфту засталіся

Разгорт “Дыѣптры” 1651 г. з наборам тэксту “верхнім” і “дробным” шрыфтамі, а загалюўка — літарамі ламбарднага шрыфту

ў Куцеіне і менавіта іх бачыў І. Грыгаровіч у скрынях, пра якія згадвае пры апісанні Богаўленскага манастыра)²²⁹. Найчасцей гэты шрыфт сустракаецца ў выданнях, набраных “верхняй азбукай”, дзе выкарыстоўваецца ў падзагалюўках і тлумачэннях парадку малітваў, а часам і для набору дастаткова аб’ёмных раздзелаў асноўнага тэксту кнігі (напрыклад, “Малітвы на злыя помыслы” і “Часаслоў” у “Брашне духоўным” 1639 г.). Ён выкарыстаны і для набору малафарматнай “Дыѣптры” 1651 г.

Паводле свайго памеру гэты шрыфт найдрабнейшы з усіх куцеінскіх: 10 радкоў — 45 мм; вышыня радка без выносных элементаў складае 1 мм, з верхнімі і ніжнімі выноснымі элементамі — 4 мм. Складаецца гэты шрыфт з вялікіх і малых літараў — поўны камплект царкоўнаславянскіх графем.

Кожная з пералічаных шрыфтавых гарнітур (з выняткам ламбарднай) улучала некалькі камплектаў: літары вялікія, малыя, з надрадковымі элементамі, знакі пунктуацыі.

Наборны арнамент

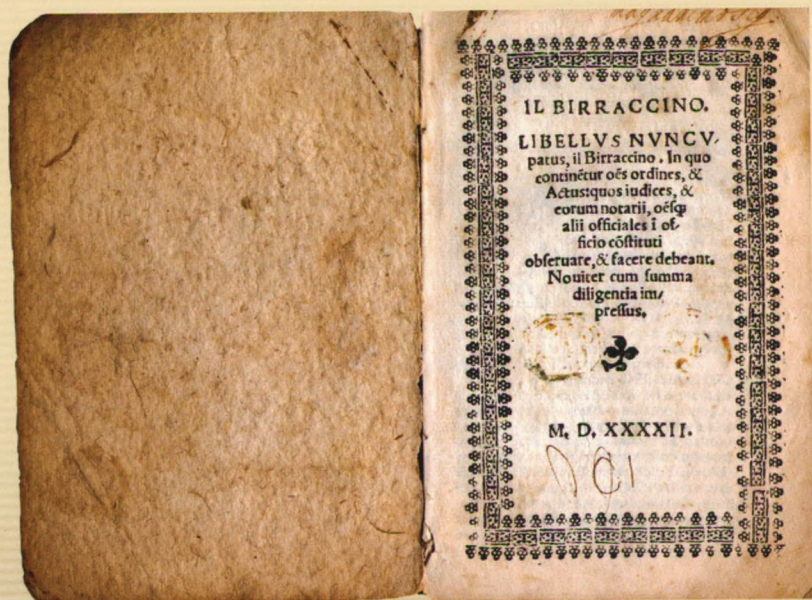
Прысутнасць наборнага арнаменту ў куцеінскіх выданнях. Спірыдон Собаль ад пачатку сваёй дзейнасці ў 1628 г. актыўна выкарыстоўваў літы наборны арнамент дзеля аздаблення тытульных аркушаў, калафонаў і інш. — прыкладам чаго будзе ўжо першае выданне

“Ліманара”. Гэта быў не новы прыём: яго шырока выкарыстоўвалі пры аздабленні старадрукаў яшчэ ў XVI ст. Такім спосабам сярод айтчынных кніг аздаблення тытульныя аркушы кірылічных “Малітваў штодзённых” (Вільня, 1596) і лацінічнага “Ordo Scholae Slvcensis” (Любча, 1628).

Пераехаўшы ў Куцейну, Собаль працягвае працаваць у звыклай для сябе манеры: ён атачае наборнай рамкай тытульны аркуш першага ж свайго тутэйшага выдання — “Буквара” 1631 г., а таксама поруч з ксілаграфіяй ужывае літы арнамент для заставак і канцовак. У сваёй наступнай кнізе — “Малітвах штодзённых” — друкар выкарыстоўвае наборны арнамент, каб аблямаваць рамкамі старонкі.

Для аздаблення тытульнага аркуша “Буквара” выкарыстаныя 4 віды элементаў арнаменту — амаль увесь арсенал куцейнскай друкарні, ужываныя як пры Собалю, так і пасля яго ад’езду. Куцейнскія манахі перанялі ад друкара не толькі частку абсталявання (а ў тым ліку матэрыял для друку арнаменту), але і выдавецкія прыёмы: ужо з першых самастойных выданняў («На “Ойча наш” выклад», “Гісторыя пра Варлаама і Ясафа”) яны актыўна ўжываюць наборны арнамент для аздаблення сваіх кніг.

Прысутны ў куцейнскіх выданнях літы арнамент уяўляў сабою даволі шырока распаўсюджаныя ўзоры, якія часта сустракаюцца на старонках

Заходнеўрапейскае выданне сярэдзіны XVI ст. з тытульным аркушам, аздабленым з дапамогай наборнага арнаменту

а

б

в

Парныя элементы наборнага арнаменту: а – I а (адна пара); б – I а (адна пара); в – I б (дзве пары)

заходнееўрапейскіх і айчынных (перадусім лацінчных) кніг. Гэта дае падставы меркаваць, што яго не адлівалі ў Куцейне самастойна, а хутчэй ён паходзіў з прадукцыі буйных еўрапейскіх зіцэрняў (словалітняў), якую пастаўлялі на продаж. Гэтае меркаванне ўскосна пацвярджае тое, што формы для адлівання арнаменту не згадваюцца поруч з матрыцамі шрыфтоў ані ў валдайскай дакументах, ані ў актах Пасольскага прыказу, якія звязаныя з продажам Собалем друкарскага абсталявання Бурцову.

Віды наборнага арнаменту ў друках Куцейны. У куцейскіх выданнях сустракаецца арнамент некалькіх відаў, якія можна падзяліць на дзве групы: парныя і адзінарныя.

I. Элементы некаторых відаў арнаменту звычайна ўжывалі парамі, бо толькі пастаўленыя разам яны ўтваралі сіметрычную выяву. Прычым у залежнасці ад спосабу сумяшчэння такія элементы маглі даваць некалькі варыянтаў рысунка; больш за тое, часам яны злучаліся не з падобнымі да сябе, а з адрознымі (гл., напрыклад, “Брашна духоўнае” 1639 г.), што яшчэ болей павялічвала разнастайнасць рысункаў. Да такіх парных належаць:

а) элемент памерам 6 мм × 5 мм у выглядзе паўкруглага, раздвоенага на канцы атожылка расліны з дыяганальна размешчаным струком. Пры розных варыянтах устаўлення або два атожылкі, або струкі надаюць лініі рысунка абрыс, падобны паводле формы да сэрцайка. Гэта, бадай, найчасцей выкарыстаны ў куцейскіх друках узор: ён сустракаецца, мяркуючы, ва ўсіх выданнях;

б) элемент памерам 5 мм × 5 мм у выглядзе паўкруглага атожылка з лісточкам усярэдзіне.

II. Элементы іншых відаў не патрабавалі пары для ўтварэння гарманічнай выявы. Сярод іх назавём наступныя:

а) элемент памерам 4 мм × 5 мм у выглядзе валошкі з раздвоеным на канцы сцяблом;

б) элемент памерам 3 мм × 2 мм у выглядзе лісціка канюшынкі з двума крыжыткамі ўнізе;

Элементы наборнага арнаменту ў аднарадковых застаўках:
а – II а; б – II с; в – II д

с) элемент памерам 4 мм × 6 мм у выглядзе двух круглых атожылкаў з лісточкам усярэдзіне;

д) элемент памерам 2 мм × 8 мм у выглядзе авала з двума колкамі абапал.

Элементы аднаго віду або ў спалучэнні з іншымі могуць ствараць даволі шырокі дыяпазон кніжных аздобаў, якія паспяхова дапаўняюць ксілагафічныя, а нават спаборнічаюць з імі. Ніжэй мы разгледзім ужываньня ў куцеінскіх друках спосабы выкарыстання наборнага арнаменту.

Спосабы выкарыстання наборнага арнаменту ў куцеінскіх выданнях. У выдаваных у Куцейне кнігах наборны арнамент выкарыстоўвалі:

- для стварэння рамкі з мэтай аздаблення тытульнага аркуша, старонак або паасобных ілюстрацый;
- для аздаблення калонтытула;
- для стварэння заставак і канцовак;
- для стварэння ініцыялаў;
- для стварэння дадатковых элементаў аздаблення ў розных месцах кнігі.

Наборная рамка з элементаў літога арнаменту сустракаецца ў друкаванай прадукцыі Куцейны не вельмі часта. Яна была выкарыстаная Собалем, як адзначалася вышэй, для аздаблення тытульнага аркуша яго першага куцеінскага выдання — “Буквара” 1631 г. Калі казаць пра манастырскія друкі, то сярод іх такая рамка ёсць у куцеінскім перавыданні “Лексікона” Памвы Бярынды 1653 г. У абодвух выпадках ўжытыя некалькі відаў элементаў: I а, I б, II с і інш.

Варта адзначыць, што ў куцеінскім “Буквары” 1631 г. рамка больш ураўнаважаная і згарманізаваная з змешчанымі ў ёй загаловак ды выходнымі дадзенымі выдання — у процівагу іншаму Собалеваму “Буквару” (Магілёў, 1636 г.), у якім занадта грувасткая рамка абцяжарвае тытульны аркуш і ледзьве не накладаецца на заглавак. (Зрэшты, тую самую хібу, што і магілёўскі “Буквар”, мае выдадзены раней Собалем у Кіеве “Ліманар”, тытульны аркуш якога аздоблены недастаткова ўраўнаважанай наборнай рамкай і выглядае няўдала скампанаваным.)

Тытульны аркуш куцеінскага перавыдання 1653 г.
“Лексікона” Памвы Бярынды

Калі казаць пра выданні манастырской друкарні, то тытул “Лексікона” Памвы Бярынды 1653 г. уяўляецца больш гарманічным. Магчыма, добра вытрыманымі прапорцыямі тытульнай рамкі і “Буквар” 1631 г., і “Лексікон” 1653 г. абавязаныя Ялію Труцэвічу або камусьці іншаму з манастырской браціі, хто ажыццяўляў нагляд за выдавецкай дзейнасцю ў Куцеіне. Разам з тым куцеінскі “Буквар” 1653 г., з’яўляючыся перадрукам магілёўскага, пераняў і некаторыя ягоныя хібы, у тым ліку адзначаныя вышэй.

Наборная рамка з мэтай аблямоўвання тэкставых старонак ужываецца ў “Малітвах штодзённых” 1631 г., дзе арнамент выкарыстаны названым чынам дзеля аздаблення асноўнай часткі кнігі — г. зн. да “Саборніка дванаццаці месяцам”. Гэта, аднак, рэдкі выпадак у куцеінскіх друках, які можна растлумачыць малым фарматам выдання (*in duodecimo*) і эксперыментатарскімі захадамі Собаля.

Часам рамка з наборнага арнаменту выкарыстоўвалася таксама для ўпрыгожання і павелічэння памеру ксілаграфічных гравюр — прыкладам служыць дрэварыт з выявай евангеліста Лукі на старонках дадрукаванага Собалем у Куцеіне “Апостала” (арк. 14 адг.). Своеасаблівы варыянт рамкі ўяўляюць сабой і палосы наборнага арнаменту зверху ды ўнізе выявы св. Рыгора Багаслова на франтыспісе выдадзенага манастырской друкарняй “Буквара” 1653 г.

Аздабленне калонтытула з дапамогай некалькіх элементаў наборнага арнаменту — прыём, таксама характэрны для айчыннай праваслаўнай кнігі гэтага перыяду і сустраканы ў большасці куцеінскіх друкаў.

Аздоблены наборным арнамантам
калонтытул у “Актоіху” 1646 г.

Вынятак складаюць выданны меншага фармату — з увагі на адсутнасць вольнага месца пры калафоне (“Дыёптра” 1651 г.) або такія, дзе калонтытула няма з прычыны характару кнігі (“Буквар” 1631 г.). Больш за тое, можна казаць аб прамежжавых варыянтах, як, напрыклад, “Новы Запавет” 1652 г. і “Буквар” 1653 г. У першым выпадку мы на адных старонках бачым калонтытул, а на іншых — радок з элементаў літога арнаменту; у другім жа калонтытула ўвогуле няма, але верх старонак упрыгожаны наборным арнамантам²³⁰.

Як і большасць іншых друкарскіх прыёмаў, сустраканых у куцеінскіх выданнях, аздабленне калонтытула элементамі наборнага арнаменту было выкарыстана яшчэ Собалем на пачатку сваёй дзейнасці, а затым перанята манастырскімі друкарамі. Гэты прыём палягаў у размяшчэнні абাপал калонтытула ад 1 да 3 пар элементаў, звычайна аднаго віду (але ў розных частках кнігі маглі выкарыстоўвацца розныя элементы).

Найчасцей дзеля аздаблення калонтытула ўжывалі элемент І а (“Гісторыя пра Варлаама і Ясафа”, “Анфалагіён”, “Лексікон” П. Бярынды ды інш.), радзей — ІІ а (“Дыёптра” 1654 г.), ІІ с (“Актоіх” 1646 г.) ды інш. Часам пры адным калонтытуле сустракаецца спалучэнне элементаў некалькіх відаў (“Брашна духоўнае” 1639 г.).

Стварэнне заставак і канцовак наборным арнамантам — таксама нярэдка з’ява ў куцеінскіх выданнях. Яшчэ Зёрнава адзначала нешматлікасць у арсенале Собаля гравіраваных дошак для заставак ды канцовак і яго ашчаднасць у іх выкарыстанні²³¹. Друкар аддаваў перавагу хутчэй не рознасці друкарскага матэрыялу, а вырабу большых аб’ёмаў прадукцыі. Выпуск кніг значнымі накладамі (звыш 1000 паасобнікаў, як “Апостал”) вымагаў і больш значных выдаткаў на паперу ды іншыя расходныя матэрыялы, што пазбаўляла яго магчымасці ўдасканальваць без крайняй неабходнасці паліграфічную базу.

Разам з тым праз недахоп таго ці іншага друкарскага матэрыялу шукалі варыянты для яго замены. У такой сітуацыі зручным выйсцем здавалася, напрыклад, замест набыцця ксілаграфічных дошак для друку аздобаў (заставак, канцовак і, радзей, ініцыялаў) выкарыстанне наборных упрыгожанняў, складзеных з элементаў літога арнаменту.

Гэты прыём, як і папярэдні, быў ужыты Собалем ужо пры выданні “Буквара” 1631 г., і яго ахвотна ўзялі на ўзбраенне манастырскія друкары. Пазней яны няраз выкарыстоўвалі наборныя аздобы ў сваіх кнігах нават тады, калі ўжо займелі ў Куцейне ўласных рэзчыкаў па дрэве, якія самі стваралі ксілаграфічныя дошкі на патрэбу друку.

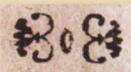
Некоторые варианты заставок, складеных з элементаў наборнага арнаменту

Наборныя застаўкі звычайна ўяўлялі сабой арнаментальныя палосы, складзеныя з 1–6 радкоў. Яны маглі змяшчаць ад аднаго да некалькіх відаў арнаменту і складацца з некалькіх элементаў (ад 2 да 5) або дасягаць шырыні набору. У часе друкавання куцеінскага “Буквара” Собаль, відаць, яшчэ не вельмі добра валодаў гэтай тэхнікай, таму размяшчэнне элементаў у такога кшталту аздобах не заўсёды сіметрычнае (напрыклад, у застаўцы перад раздзелам “Парадеігмата пяці славенскія Граматыкі скланенняў” (арк. 5 нн)). Разам з тым у яго выданнях часам можна заўважыць імкненне спалучыць у адным радку элементы розных арнаментаў.

Манастырскія выдаўцы больш схільныя даваць у адным радку элементы аднаго віду, а разнастайнасці дасягаць за кошт злучэння ў застаўцы адрозных арнаментальных радкоў. Іх застаўкі часта рэпрэзентуюць не толькі дыяпазон наяўных відаў арнаменту, але і памкненне знайсці новае рашэнне. Для таго каб больш дакладна дапасаваць шырыню такой застаўкі да шырыні набору, куцеінцы часам устаўлялі ўсярэдзіну радка (найчасцей па цэнтры) больш вузкі элемент або літару “Г”.

Патрэба ў выкарыстанні ў куцеінскіх выданнях наборных канцовак узнікала радзей, бо канцоўкі ўвогуле не так часта сустракаюцца ў старадрукаваных кнігах, як застаўкі. Напрыклад, яны не ўжываюцца пры канцы падразделаў, а толькі пасля буйнейшых за іх раздзелаў (застаўкі прысутнічаюць у абодвух выпадках).

Наборныя канцоўкі найчасцей сустракаюцца ў выпадках, калі прастора, што заставалася пасля канца тэксту да краю старонкі, была малой і ксілаграфічныя аздобы не маглі ў ёй змясціцца. Тым не менш у тых вы-

Некаторыя варыянты канцовак, складзеных з элементаў наборнага арнаменту

даннях, дзе наборныя канцоўкі ёсць, яны прымаюць досыць разнастайныя формы: ад трох- або чатырохканцовай зоркі з элементаў I b і II b у Собаля (“Буквар” 1631 г., арк. 40 нн) да шматлікіх варыяцый у манастырскіх друках.

Разам з тым у першых публікацыях манастырскай друкарні (напрыклад, у “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа”) наборныя канцоўкі амаль не сустракаюцца. Аднак пачынаючы ўжо з “Брашна духоўнага” 1639 г. у куцеінскіх кнігах прысутнічае цэлы шэраг разнастайных аздоб гэтага віду: сіметрычнае спалучэнне некалькіх (2–4) элементаў у “Брашне духоўным” (арк. 205 адг.) і “Анфалагіёне” (арк. 103 адг. і 164 адг.), авальныя вянкi з валошак (элемент II a) у “Брашне духоўным” (арк. 243) ды інш.

Толькі ў малафарматных выданнях пазнейшага часу мы іх рэдка знаходзім з прычыны эканоміі месца: у лепшым разе там можна сустрэць некалькі сіметрычна размешчаных элементаў — напрыклад, як у “Дыёптры” 1651 г. (арк. 8 нн адг. і 46 адг.).

Стварэння ініцыялаў наборным арнаментам менавіта ў куцеінскіх друках Собаля мы не заўважылі (хоць у кіеўскіх гэты прыём ёсць — напрыклад, у «Ліманары» з малымі ініцыяламі»). У выданнях манастырскай друкарні яно сустракаецца, але не вельмі часта. Выкарыстанне літога арнаменту для ініцыялаў адбывалася двума шляхамі: або атачэннем вялікай літары пэўнай гарнітуры рамкай з наборных элементаў, або аблямоўваннем падобнай рамкай дробнага ініцыяла, каб надаць яму большы памер. У якасці прыкладу першай з’явы назавём ініцыял “Н” у “Дыёптры” 1651 г. (арк. 60 адг.), а другога — ініцыял “П” у “Актоіху” 1646 г. (арк. 287).

Дадатковае аздабленне элементамі наборнага арнаменту. Апрача вышэйпададзенага, паасобныя элементы наборнага арнаменту можна

a

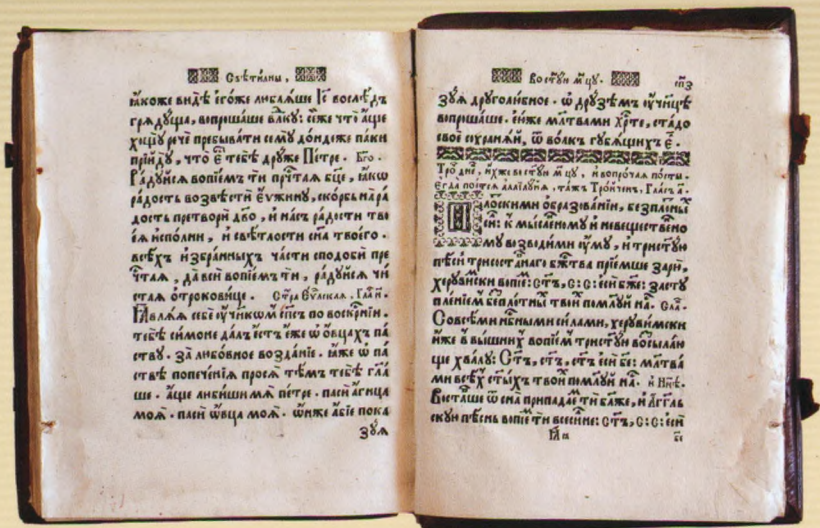

б

в

Ініцыялы, павялічаныя або ўпрыгожаныя з дапамогай рамкі з элементаў наборнага арнаменту: а – П b i П c, б – П b i П c, в – П a i П c

Разгорт куцеінскага “Актоіха” 1646 г. з наборнай застаўкай, а таксама калонтытулам і ініцыялам, упрыгожанымі з дапамогай рамкі з літога арнаменту

сустрэць у розных месцах куцеінскіх выданняў для дадатковага аздаблення (напрыклад, на тытульным аркушы нават пры аздабленні кіслаграфічнымі гравюрамі).

Падсумаванне. У выданнях куцеінскай манастырской друкарні актыўна выкарыстоўвалі элементы літога наборнага арнаменту, каб аздабіць кнігу. Наборны арнамент ужывалі богаяўленскія манахі для аздаблення рамкаю тытульнага аркуша, старонак або паасобных ілюстрацый; для аздаблення калонтытулаў; для стварэння заставак і канцовак; для стварэння ініцыялаў; для стварэння дадатковых элементаў аздаблення ў розных месцах кнігі. Усе гэтыя прыёмы характэрныя для айчыннай кнігі разгляданага перыяду, а куцеінцамі запазычаныя ў часе працы ў друкарні Спірыдона Собаля, а таксама з выданняў іншых варштатаў, што перадрукоўвалі або проста читалі.

Ксілаграфічныя аздобы ў куцеінскіх выданнях

Выкарыстанне гравіравальных тэхнік у аздабленні Собалевых друкаў і выданняў манастырской друкарні. Тытульныя аркушы кіеўскіх выданняў Спірыдона Собаля даюць нам прыклад ужывання двух відаў гравюры: на медзі і на дрэве. І хоць пазней друкар выкарыстоўваў толькі ксілаграфію, менавіта з дапамогай медзярыта аздоблена першая выдадзеная ім кніга — кіеўскі “Актоіх” 1628 г. Яраслаў Ісаевіч звярнуў увагу, што ў гэтым выданні Собаль выкарыстаў названую тэхніку ўпершыню ў практыцы кірылічнага кнігадрукавання²³². Ужыты толькі аднойчы, медзярыт тытульнага аркуша “Актоіха” 1628 г. больш нідзе ў выданнях Собаля не сустракаецца, хоць, як мы бачылі з цытаваных вышэй дакументаў, гравіраваныя пласціны з патрэбнымі для пераводу рысунка металічнымі валікамі заставаліся ў валоданні друкара да самай смерці.

Такім чынам, ужо ў Кіеве, а затым і ў Куцейне Спірыдон Собаль пры падрыхтоўцы гравіраваных аздобаў адназначна аддае перавагу ксілаграфіі. Гэтую тэхніку ён выкарыстоўвае, аздабляючы тытульныя аркушы, займаючыся выявамі ілюстрацыйнага характару і гербамі мецэнатаў, застаўкамі і канцоўкамі, загалоўкавымі і маргінальнымі элементамі афармлення, а таксама ініцыяламі. У яго кнігах можна сустрэць як дошкі, вядомыя нам па ранейшых выданнях іншых друкарняў (напрыклад, застаўку Івана Фёдарава, якую выкарыстоўваў і Вярбіцкі²³³), так і больш новыя. Паводле падлікаў Зёрнавай, Собаль прывёз з сабой з Кіева, апрача фёдараўскай, яшчэ дванаццаць дошак заставак, каля дзесяці буйных ініцыялаў і некалькіх дзясяткаў дробных, тры ці чатыры дошкі канцовак і дзве рамкі для тытульных аркушаў, адну з якіх ужывалі для Апостала, а другую, складную, для “Мінеі” і “Актоіха” 1629 г.²³⁴

Ад’язджаючы ў Буйнічы, Собаль значную частку друкарскага матэрыялу забраў з сабой, пакінуўшы тым не менш пэўную колькасць ксілаграфічных аздобаў, якія мы сустракаем і ў пазнейшых куцеінскіх выданнях. Разам з тым пяцігадовае супрацоўніцтва з ім дало куцеінцам знаёмства з тагачаснай тэхналогіяй кніжнае справы і схіліла іх запрасіць або падрыхтаваць рэзчыкаў па дрэве, якія стварылі тры цыклы ілюстрацыйных гравюр, некалькі серый ініцыялаў і серыю заставак для “Новага Запавету”.

Трэба адзначыць, што выраб дрэварытавых элементаў аздаблення ў Куцейне пачалі яшчэ ў часе падрыхтоўкі першых выданняў, пра што сведчаць складзеныя з адмысловых ініцыялаў ксілаграфічныя загалюкі

ў “Малітвах штодзённых”. Мы не ведаем сёння, каму належыць аўтарства гэтых аздобаў — самому Спірыдону Собалю, які, магчыма, валодаў і мастацтвам дрэварыту, як валодаў уменнем вырабляць матрыцы для шрыфтоў; заезджаму майстру (прывезенаму друкаром з Кіева?) або некаму з куцеінскіх манахаў.

Аздабленне тытульнага аркуша ў куцеінскіх выданнях. У 1629 г. Спірыдон Собаль друкуе ў Кіеве “Актоіх” са складзенай з некалькіх элементаў ксілаграфічнай рамкай-“фортай” тытульнага аркуша, якую пазней паўтарае і ў куцеінскім перавыданні кнігі, ажыццёўленым пасля 1632 г. Рамка ўвасабляе традыцыйную для выданняў гэтага часу ідэю кнігі як брамы да ведаў: маючы ў якасці бакавых элементаў на фоне калон постаці арханёлаў Міхаіла і Гаўрыіла, яна ўяўляе сабой стылізаваны фронтоны і, такім чынам, змяшчае аліюзію да гэтак званага “архітэктурнага” стылю.

Больш ярка “архітэктурны” стыль праявіцца на тытульных аркушах куцеінскіх кніг канца перыяду — напрыклад, у перапісаным богаўленскімі манахамі “Баркалабаўскім ірмалі” 1651 г. або ў надрукаваным у 1652 г. “Новым Запавеце”. Найчасцей жа тытульны аркушы ранніх манастырскіх выданняў аздаблялі ў “іканастасным” стылі — своеасаблівай постаці (“іпастасі”) стылю “архітэктурнага”, якая атрымала распаўсюджанне менавіта ў праваслаўнай кнізе.

“Іканастасны” стыль характарызуецца прысутнасцю выяваў прарокаў, святых і айцоў царквы, якія могуць мець прастакутную форму абразоў або змяшчацца ў круглых медальёнах, як на царскай браме алтара. Злучаючыся паміж сабой з дапамогай рамкі і арнаменту, гэтыя выявы ўтвараюць падабенства іканастаса. Айчынны мастацтвазнаўца В.Шматаў датуе з’яўленне гэтага стылю ў айчынным кірылічным кнігадрукаванні толькі 1654 г.²³⁵, беручы за пункт адліку другое выданне куцеінскай “Дыёптры”. Аднак насамрэч “іканастасны” стыль выкарыстоўвалі ў прадукцыі манастырской друкарні амаль ад самага пачатку яе дзейнасці (у прыватнасці, мы можам яго бачыць у аздабленні тытульнага аркуша “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” 1637 г.). Гэты стыль аздаблення куцеінскіх кніг пазычаны, імаверна, з украінскіх праваслаўных выданняў, дзе ён актыўна развіваўся пачынаючы з першай чвэрці XVII ст.

Гербавыя выявы ў куцеінскіх выданнях. Куцеінцы друкавалі кнігі за кошт уласных даходаў, таму гербы дабрачынцаў не належалі да вельмі распаўсюджаных выяваў у іхных выданнях. Тым не менш часам іх можна сустрэць і ў друках Куцейны.

У прыватнасці, гэта гербы духоўных асобаў — Сільвестра Косава і Пятра Магілы, якія ёсць у розных паасобніках “Гісторыі пра Варлаа-

ма і Ясафа” 1637 г.²³⁶. Першы з названых святароў быў тады епіскапам магілёўскім, аршанскім і мціслаўскім, а другі — мітрапалітам кіеўскім і галіцкім. На тытульным аркушы пазначана, што выданне ажыццёўлена “старанем и коштом Іноків Общежителного Монастыра Кутейнсого”; таму змяшчэнне гербаў іерархаў у кнізе, відаць, паказвае не столькі на

Рамка тытульнага аркуша “Дыётры” 1654 г.

Герб епіскапа Язэпа Гарбацкага ў куцеінскім выданні “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г.

фінансавую, колькі на маральную падтрымку яе публікавання вярхамі праваслаўнай царквы. Рэч у тым, што “Гісторыя пра Варлаама і Ясафа” 1637 г. была першай у айчынным праваслаўным друку спробай публікавання белетрыстычнага твора хрысціянскай тэматыкі і таму стаяла асабняком сярод выданняў літургічнага або аскетычнага характару. Прысутнасць жа ў ёй гербаў вышэйшых іерархаў сведчыла пра ўхваленне друку царквой і, такім чынам, гарантавала “прававернасць” кнігі. Гэтае меркаванне разам з тым не касуе магчымасці дапамогі друкарні названымі асобамі ў тым ці іншым выглядзе — напрыклад, праз накіраванне з Кіева рэзчыка па дрэве.

Адзіны свецкі герб у куцеінскіх друках — роду Сцяцкевічаў, кытараў Богаяўленскага манастыра, — прысутнічае на некаторых паасобніках “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г. Зрэшты, і ён чаргуецца ў іншых паасобніках выдання з гербам тагачаснага епіскапа віцебскага, магілёўскага, аршанскага і мціслаўскага Язэпа Гарбацкага²³⁷. “Новы Запавет з Псалтыром”, як мы пабачым ніжэй, быў прызначаны для продажу ў Маскоўшчыне, таму, магчыма, і тут гербавыя выявы адыгрывалі перадусім “рэкамендацыйную” ролю.

Кніжная ілюстрацыя ў куцеінскіх выданнях. Як ужо адзначалася, сюжэтныя выявы, традыцыйна называныя “ілюстрацыямі” або “ілюстрацыйнымі гравюрамі”²³⁸, далёка не заўсёды насамрэч ілюструюць тэкст. Для айчыннай кнігі гэтага перыяду характэрнае ўжыванне такіх ілюстрацый “адвольнага характару”. Напрыклад, з дзвюх выкарыстаных у Куцейне Спірыдонам Собалем гравюраў — “Хрыстос з серафімамі” (“Буквар” 1631 г.) і “Ян Дамаскін” (“Актоіх”, выд. пасля 1632 г.) — пэўнае дачыненне да зместу выдання мае толькі апошняя, якая ўяўляе

сабой партрэт аўтара кнігі; сам тэкст ніводная з іх не ілюструе. Абедзве выявы Собаль выкарыстоўваў ужо ў Кіеве; яны займаюць цэлую старонку на франтыспісе кнігі. Новых гравіраваных выяваў у куцеінскіх выданнях Спірыдона Собаля няма, а яго друкі 1631–1634 гг. не вылучаюцца адметнасцю і разнастайнасцю ілюстрацыйнага матэрыялу.

Першая ілюстрацыя ў поўным сэнсе гэтага слова з’яўляецца ў куцеінскіх друках толькі пасля ад’езду Собаля — у “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” 1637 г.: на гравюры паказаная размова “тытульных” герояў аповесці пра “камень веры”. Менавіта ёю пачынаецца размяшчэнне сюжэтных выяваў у выданнях Куцейны на кніжнай старонцы побач з тэкстам. Такая прытэкставая ілюстрацыйная гравюра звычайна мае велічыню, удвая меншую за памеры тэкставага блока, і размяшчаецца каля правага поля — у верхнім ці ніжнім куце або нават пасярэдзіне старонкі. І хоць традыцыйнае, “франтыспіснае”, размяшчэнне партрэтаў яшчэ доўга захоўвала свае пазіцыі ў літургічных (“Актоіх”) і “боганатхнёных” (“Новы Запавет з Псалтыром”) кнігах, аднак з выхадам “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” друк на нашых землях узбагаціўся новым прыёмам*, які ад таго часу сустракаецца як у пазнейшых куцеінскіх (“Трыфалагіён”), так і ў іншых айчынных (напрыклад, магілёўскіх) выданнях. Гэта дае нам падставы казаць пра два віды ілюстрацый у куцеінскіх выданнях: франтыспісныя і ўнутрытэкставыя.

Друкарскага матэрыялу (у тым ліку ксілагафічнага), што застаўся ў Куцейне пасля Собалевага ад’езду, было замала для хуткага аднаўлення выдавецкай справы: калі сам друкар па пераездзе ў Буйнічы выдае “Псалтыр” ужо ў 1635 г., то падрыхтоўка абсталявання для манастырскай друкарні зацягваецца аж да 1636 г. — толькі тады выходзіць малафарматнае (*in octavo*) і малааб’ёмнае (52 старонкі) выданне пад загалоўкам «На “Ойча наш” выклад». І сам “Выклад”, і наступная “Дыдаскалія, альбо Навука пра сем сакраментаў” Сільвестра Косава, якая ўбачыла свет у студзені 1637 г., аздобленыя яшчэ даволі сціпла і не маюць на сваіх старонках ілюстрацыйных выяваў (ксілагафія ў іх ужытая, у першым выпадку, у Собалевых ініцыялах віленскага стылю, а ў другім — і ў двух дрэварытавых загалюках, адной застаўцы і канцоўцы ды некалькіх ініцыялах рознага стылю). Значны зрух у гэтай справе назіраецца ў 1637 г., калі ў куцеінскіх друках з’явілася першая арыгінальная ілюстрацыйная гравюра, новыя рамкі тытульных аркушаў становяцца сталай з’явай, а колькасць іншых аздобаў істотна павялічваецца.

* Праўда, ілюстрацыі на кніжных старонках ёсць у Скарынавых выданнях, дзе яны, знаходзячыся на пачатку біблейных кніг, выконваюць ролю свосасаблівых заставак. Толькі паасобныя Скарынавыя гравюры (напрыклад, выява цара Давіда на с. 1 “Псалтыра”), размешчаныя наўзбоч тэксту, можна разглядаць як правобраз куцеінскіх ілюстрацый. Пасля Скарыны гэты прыём не выкарыстоўвалі ў айчынным кірылічным друку больш за стагоддзе.

Разгорт “Трыфалагіёна” з ілюстрацыяй
“Дабравешчанне Найсвяцейшае Багародзіцы”

Відаць, ужо на пачатку 1637 г. (а магчыма, і з канца 1636 г.) у Куцейне працуе кваліфікаваны гравёр па дрэве, які рэжа, у прыватнасці, рамкі-“форты” для тытульнага аркуша і ілюстрацыі. Яго ўдзел можна бясспрэчна сцвердзіць ужо ў трэцім (ліпень 1637 г.) самастойным выданні манастырскай друкарні — “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа”, дзе прысутнічаюць арыгінальная, выкананая ў “іканастасным” стылі, ксілаграфічная рамка тытульнага аркуша і ілюстрацыя з выявай Варлаама ды Ясафа. Упэўненасць ліній і багацце дробных дэталёў пераконваюць, што абедзве гравюры належаць разцу (або, як тады казалі, “рыльцу”) прафесійнага ксілаграфа.

Прысутнасць у некаторых паасобніках выдання герба мітрапаліта Пятра Магілы дае падставы выказаць меркаванне, што рэзчык мог быць запрошаны са згоды мітрапаліта з Кіева. З гэтага часу мы сустракаем у куцейнскіх друках усё новыя і новыя ілюстрацыйныя дрэварыты. Ужо ў наступным выданні манастырскай друкарні — “Брашне духоўным” 1639 г. — таксама прысутнічае адмысловая ксілаграфічная рамка тытульнага аркуша і новая ілюстрацыя з выявай цара Давіда.

Разам з тым некаторыя выкарыстаныя ў той жа “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” ініцыялы (як, напрыклад, “Г” на арк. 79 адг.), нягледзячы на параўнальна вялікі памер (28 мм × 23 мм), характарызуюцца адсутнасцю дэталёў і арнаментам, схематычна пазначаным на белым фоне; хутчэй за ўсё іх стварыў пачатковец. Яшчэ адзін, не вельмі дасведчаны мастак выразаў досыць буйны (24 мм × 22 мм) ініцыял — “К”, які некалькі разоў (пачынаючы з арк. 7 адг.) сустракаецца ў гэтым выданні.

Гравюра “Цар Давид” з франтыспісу куцеїнскіх “Брашна духоунага” і “Новага Запавету з Псалтыром”

Ён мае лістападобныя абрысы на фоне, запоўненым рэдкай штрыхоўкай, і аформлены ў адной манеры з застаўкай (арк. 1), якая змяшчае, апрача арнаменту, авальны медальён з контурна паказанай сцэнай Богаяўлення. Наяўнасць у згаданых выданнях поруч з прафесійна выкананымі гравюрамі ксілаграфічных элементаў больш нізкага ўзроўню сведчыць пра тое, што дасведчаны майстра, які рыхтаваў высакаякасныя творы, навучыў манахаў разьбе па дрэве і такім чынам заклаў асновы будучай куцеінскай школы дрэварыту.

Пасля выхаду “Брашна духоўнага” выданне кніг у Куцейне з невядомых нам прычынаў спынілася на некалькі гадоў (або, магчыма, кнігі да нас не дайшлі). У кожным разе, наступнае вядомае бібліяграфам выданне манастырской друкарні датуецца 1646 г. — гэта “Актоіх”, які з’яўляецца перадрукам Собалевага “Актоіха”, выпушчанага пасля 1632 г. А ўжо ў наступным годзе выходзіць у свет “Трыфалагіён”, які В. Шматаў назваў “найлепшай ілюстраванай кнігай Куцейны”²³⁹. З працытаванай характарыстыкай можна спрачацца, бо дрэварыты “Трыфалагіёна” паводле майстэрства і культуры выканання заўважна саступаюць, напрыклад, гравюрам “Новага Запавету” 1652 г. і часам выглядаюць, як зробленыя спехам. Разам з тым нельга не прызнаць, што гэтае куцеінскае выданне ілюстравана найбагацейшым чынам; паводле падлікаў Г. Галенчанкі, у ім 19 адбіткаў з 17 гравіраваных дошак²⁴⁰.

У “Трыфалагіёне” можна вылучыць два цыклы ілюстрацыйных гравюр: 1) Гасподнія і Багародзічныя святы (Дабравешчанне, Божае нараджэнне, Увядзенне ў храм, Богаяўленне, Пераўвасабленне і Успенне Найсвяцейшае Багародзіцы); 2) персанажы Святой гісторыі і выбітныя

Застаўка са сцэнай
Богаяўлення

Выразаны гравёрам-пачаткоўцам ініцыял “І”

Ініцыял “К”
з лістападобнымі
ножкамі

Разгорт куцеінскага “Актоіха” з ксілаграфічнымі аздобамі: канцоўкай, застаўкай, вязевым загалоўкам і ініцыялам

постаці хрысціянства (арханёл Міхаіл, прарок Ілля, Ян Правазвеснік, апосталы Пётр і Павел, св. Юры, Ян Залатавусны, Рыгор Багаслоў і Васіль Вялікі).

Трэба думаць, што гравюры “Трыфалагіёна” стваралі некалькі майстроў. Найбольш выразна гэта заўважна на прыкладзе дрэварытаў “асобаснага” цыклу. Напрыклад, гравюры “Арханёл Міхаіл” і “Святы Юры”, без сумневу, выйшлі з-пад “рыльца” розных гравёраў, што відаць з рознай трактоўкі асобных элементаў аблічча (вачэй, вушэй, валасоў, шыі, падвойным або адзінарным коле німба), больш ці менш грубай штрыхоўцы і г. д.

З увагі на манеру выканання і арфаграфію надпісаў усе “асобасныя” выявы “Трыфалагіёна” можна падзяліць на некалькі груп. Да першай належаць такія гравюры, як: “Прарок Ілля”, “Ян Правазвеснік”, “Васіль Вялікі” ды апосталы “Пётр і Павел”; да другой — “Рыгор Багаслоў” і “Св. Юры”, а да трэцяй — “Арханёл Міхаіл” і “Ян Залатавусны”.

Першыя чатыры гравюры, без сумневу, належаць аднаму майстру, пра што сведчаць аднолькавая трактоўка элементаў аблічча, падобныя прыёмы паказу зямлі пад нагамі святых, белы незапоўнены фон па-за імі, адзінарная лінія німба ды іншыя дэталі. Усе гэтыя дрэварыгты маюць акуратную падвойную рамку, а скарот ад слова “святы” паўсюль падпісаны (згодна з кіеўскай традыцыяй) праз “Σ”. На мячы прарока Іллі ёсць манаграма “ІСЖ”. Літара “Г”, падобная да лацінскай “J”, мае такі самы выгляд, як і ў імі “Юань” на выяве Яна Правазвесніка і, імаверна, з’яўляецца скаротам ад слова “іерманах”. У такім разе “С” і “Ж” —

гэта ініцыялы майстра, якія, аднак, пакуль не ўдалося атаясаміць з канкрэтнай асобай; назавём яго “Манаграмістам ІСЖ”.

Гравюры другой групы паводле манеры выканання набліжаюцца да апісаных вышэй дрэварытаў і характарызуюцца большасцю са згаданых падабенстваў; маюць яны і некаторыя адрозненні. Так, на гэтых гравюрах больш актыўна, чым на апісаных вышэй, ужываецца гарызантальная штрыхоўка адзення, а слова “святы” пачынаецца з літары “С”, а не “Σ”. Тым не менш можна дапусціць, што і гэтыя выявы выразаныя “Манаграмістам ІСЖ”, але па часе выканання крыху пазнейшыя за папярэднія.

Дрэварыты трэцяй групы адрозніваюцца не толькі ад іншых, але і між сабой. Збліжае гэтыя гравюры падобная кампазіцыя постаці і становішча далоняў, падвойная лінія німбаў, імкненне запоўніць усю прастору выявы, не пакідаючы пустога месца, і адрознае ад папярэдніх размяшчэнне подпісаў (апошняе, зрэшты, можна растлумачыць адсутнасцю вольнага месца).

Гравюра “Прарок Ілля” з кuceйнскага “Трыфалагіёна” 1647 г.

Гравюра “Арханёл Міхаіл” з кuceйнскага “Трыфалагіёна” 1647 г.

Гравюра “Ян Правазвеснік” з кuceйнскага “Трыфалагіёна” 1647 г.

Пры некаторым падабенстве да апісаных вышэй выяваў, гравюра “Ян Залатавусны” дэманструе шэраг адрозненняў: іншая трактоўка паасобных элементаў аблічча (вочы, вушы, валасы, становішча пальцаў пры жэсце бласлаўлення), кніжнай аправы (заштрыхаваная, тады як у Васіля Вялікага і ў апостала Паўла — дакладна выпісаная), падлогі (простыя суцэльныя лініі штрыхоўкі замест перарывістых). Рамку гэтай гравюры мае адзінарную, а “Арханёл Міхаіл” — падвойную, але вельмі нехайна выкананую.

Між сабой дзве апошнія гравюры заўважна адрозніваюцца майстэрствам выканання. Відаць, “Арханёла Міхаіла” ствараў гравёр-пачатковец паводле аналагічнага дрэварыту, што сустракаецца ва ўкраінскіх выданнях (вучнёўскі характар гэтага абразка падкрэслівае і нечытэльны лостэркавы подпіс, атрыманы пры пераводзе гравюры). Такім чынам, над гэтым цыклам, трэба думаць, працавала не менш за тры рэзчыкі.

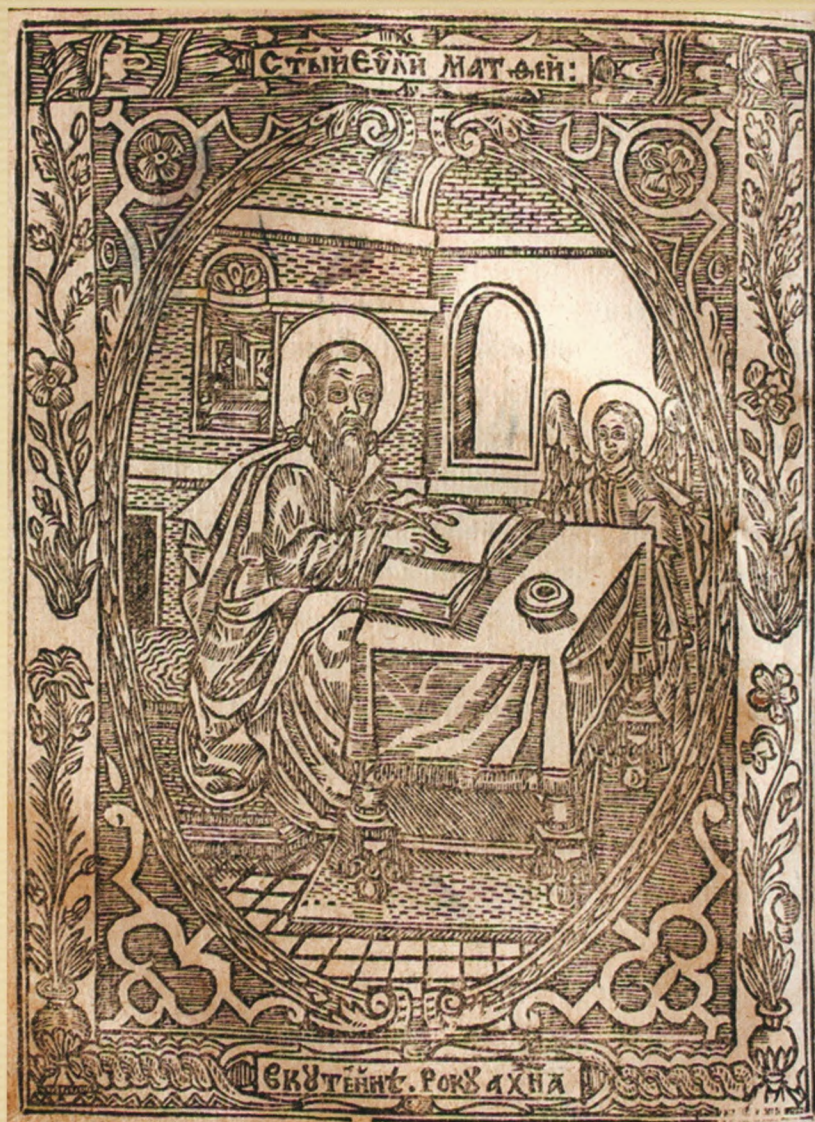
Пра “святочны” цыкл гравюраў выказацца цяжэй, бо даволі складана зрабіць адназначныя высновы на падставе параўнання рознапланавых сцэн. Разам з тым здаецца, што выявы і гэтага цыклу могуць быць выкананы не заўсёды адным майстрам (напрыклад, крыху адрозніваецца перадача рысаў твараў дзейных асоб у сцэнах Дабравешчання і Увядзення Багародзіцы ў храм).

Яшчэ адзін цыкл ілюстрацыйных гравюр знаходзіцца ў “Новым Запавеце” і змяшчае выявы евангелістаў Марка, Мацвея, Лукі ды Яна. Усе яны ўзятыя ў аднатыпныя (але не ідэнтычныя) рамкі і вылучаюцца выдатнай прапрацоўкай дэталей. Святы Ян паказаны ў пячоры на востраве Патмас; ён заўважна адрозніваецца памерам і стылістыкай выканання ад іншых евангелістаў, нагадваючы хутчэй мініяцюры даўніх рукапісаў — без сумневу, гэтую гравюру рэзаў іншы майстра. Што да трох астатніх выяваў, то наконт іх супольнага аўтарства таксама няма пэўнасці. Аднаму гравёру належаць партрэты Мацвея і Марка, якія супадаюць дробнай штрыхоўкай адзення, трактоўкай рысаў твару і аблічча (дакладна выпісанія вочы, зморшчынкі, валасы) і інш. Супадаюць у дэталях і кветкі, прысутныя ў аблямоўцы рамкі.

Штрыхоўка партрэта Лукі буйнейшая за апісанія і больш выразная; магчыма, на гэтай гравюры не так дакладна паказаны рысы твару, але значна больш натуральна выглядаюць і складкі гімантыя, і цагляная сцяна за евангелістам. Не мае Лука, у адрозненне ад папярэдне апісаных, і выявы свайго атрыбута-сімвала (цялка). Негледзячы на тое, што некаторыя элементы гэтай гравюры (напрыклад, форма атрамантніцы на сталі або нішы за спінай святога) нагадваюць партрэт Мацвея, хутчэй за ўсё дрэварыт Лукі ствараў іншы майстра; супадзенні дэталей можна растлумачыць знаёмствам абодвух рэзчыкаў з гравюрай Дамаскіна ў куцеінскім “Актоіху” 1646 г., дзе ёсць падобныя элементы.

Гравюра "Св. евангелист Ян" з куцеінскага "Новага Запавету з Псалтыром" 1652 г.

Гравюра “Св. евангелист Матей” з куцеінскага “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г.

Гравюра "Св. евангелист Лука" з куцеінскага "Новага Запавету з Псалтыром" 1652 г.

Застаўка з вязевым загалоўкам “Евангелля паводле Марка”
ў “Новым Запавеце з Псалтыром” 1652 г.

Выява святога Лукі не датаваная — у адрозненне ад трох астатніх, на якіх пазначана: “В Кутейне року ~~Ж~~АХНА” (г. зн. у 1651 г.); адсутнасць подпісу на ёй тлумачыцца, відаць, паспешлівасцю на этапе аддачы дрэварыту ў друк. Выданне выйшла ў свет 5 жніўня 1652 г. і мела вялікі аб’ём (632 арк.) ды наклад (не менш за 600 паасобнікаў). Знаходжанне партрэта Лукі прыблізна ў сярэдзіне кнігі (арк. 105 адг. 2-й пагінацыі — г. зн. 237 ад пачатку) схіляе думаць, што і гэтая гравюра рэзалася менавіта ў 1651 г.

Застаўкі і ксілаграфічныя загалоўкі. У ранніх куцеінскіх друках (асабліва ў першых манастырскіх выданнях) рэзаняны па дрэве застаўкі сустракаюцца не вельмі часта. Так, у кнігах “Малітвы штодзённыя” і «На “Ойча наш” выклад» няма ніводнай такой аздобы, а ў “Дыдакаліі” 1637 г. і “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” — толькі па адной. Гэта можа тлумачыцца не столькі адсутнасцю друкарскага матэрыялу як такога, колькі рознымі іншымі прычынамі. Так, напрыклад, у першым выпадку фармат выдання не дазваляў ужываць наяўныя ў Собаля вялікія застаўкі даўжынёй каля 100 мм. У апошнім жа — увядзенне заставак, з аднаго боку, прыўносіла б непатрэбнае раздзяленне звязнага тэксту, а з другога — пры кароткіх раздзелах і выкарыстаным для друку памеры шрыфту — магло б парушыць архітэктоніку старонкі. Магчыма, да гэтага спрычынілася таксама імкненне і Собаля на пачатку яго дзейнасці ў Куцеіне, і пазней манастырскіх друкароў выкарыстоўваць у ролі своеасаблівых заставак ксілаграфічныя загалоўкі.

Ксілаграфічныя загаловкі ўяўлялі сабой назовы кніг або найбольш значных раздзелаў, складзеныя з вялікіх літараў адметнага рысунку. У куцеінскіх выданнях ёсць два віды загаловкаў: складныя і цэльнарэзаныя. Першыя складаліся з паасобных ініцыялаў (як загаловкі раздзелаў у “Малітвах штодзённых”); другія гравіраваліся цалкам на адной дошцы (як назва “Часаслоў” у “Брашне духоўным”).

У “Малітвах штодзённых” або ў “Дыдыскаліі” 1637 г. ажурная разьба фону візуальна злучала асобныя літары ў суцэльную арнаментальную лінію. Цэльнарэзаныя ж загаловкі ў большай ступені імітавалі вязь рукапісных кніг і нярэдка друкаваліся паралельна з застаўкамі, дапаўняючы апошнія (як у “Брашне духоўным” і “Новым Запавеце”). Разам з тым адзначым, што дрэварыты загаловкаў дэманструюць досыць шырокі дыяпазон формаў: ад надпісаў, што складаюцца з “голых” літараў ды лігатур (напрыклад, заглавак “Псалтыра” ў “Новым Запавеце”), да аздобленых разнастайным раслінным арнаментам кніг (напрыклад, загаловкі Евангелляў у тым жа выданні).

Застаўкі ў куцеінскіх выданнях можна падзяліць на тры тыпы: I тып — застаўкі расліннага арнаменту шырокія; II тып — застаўкі расліннага арнаменту вузкія; III тып — застаўкі сюжэтныя (шырокія).

a

b

в

Шырокія застаўкі
з раслінным арна-
ментам: а – I а;
б – I б; в – I в

Разгорт “Трыфалагіёна” з шырокай застаўкай расліннага арнаменту I с

Пад застаўкамі расліннага арнаменту мы разумеем тыя, што ў якасці дэкору выкарыстоўваюць толькі раслінны арнамент у розных яго праявах; пад сюжэтнымі — што апрача дэкаратыўнага расліннага арнаменту змяшчаюць медальёны (або, іначай, клеймы) з пэўным евангелічным сюжэтам або выявай святога.

Пад час ужывання застаўкі нярэдка страчваліся ўпрыгожанні паза ліній рамкі, таму памеры адной і той жа аздобы маглі ад выдання да выдання змяншацца*. З увагі на гэта пры даследаванні мы прымалі за асноўныя памеры вышыню і шырыню рамкі або (пры адсутнасці апошняй) асновы застаўкі; вымярэнні ж, зробленыя з улікам дадатковых упрыгожанняў, разглядалі як дапаможныя. У сувязі з гэтым як вузкія мы абазначым застаўкі з вышынёй па рамцы да 15 мм улучна, а да шырокіх аднясём тыя, што перасягаюць гэтую велічыню (часцей за ўсё яны маюць вышыню 25–35 мм). Шырокія застаўкі традыцыйна выкарыстоўвалі як загалюныя ў найбольш значных структурных раздзелах таго ці іншага выдання, а вузкія — для вылучэння падпарадкаваных тэкстаў.

У куцеінскіх друках найчасцей сустракаюцца застаўкі з раслінным арнамантам: яны пераважаюць амаль у кожным выданні (з выняткам хіба што “Новага Запавету”). Куцеінскія друкары выкарыстоўвалі чатыры шырокія застаўкі даўжынёй каля 100 мм (адна з іх, I b, мае па рамцы 88 мм, а з бочнымі ўпрыгожаннямі — 105 мм; астатнія — ад 100 мм

* Часам была і адваротная сітуацыя; так, застаўка I d у “Дыдаскаліі” 1637 г. — без бакавых аздоб, а ў пазнейшых выданнях (напрыклад, у “Брашне духоўным” 1639 г.) яны ўжо ёсць.

а

Вузкая застаўка расліннага арнаменту II а:

а – фёдарайскі прататып;

б – куцеінская копія

б

па рамцы і больш). Дзве з гэтых заставак змяшчаюць белы раслінны арнамент на белым фоне (I а, I б) і дзве — на чорным (I с, I д).

У кіеўскіх друках Спірыдона Собаля гэтых заставак, як здаецца, няма; не ўдалося іх выявіць і ў іншых украінскіх, маскоўскіх або віленскіх выданнях, што схіляе да думкі пра куцеінскае паходжанне названых аздоб. Разам з тым яны нярэдка дэманструюць пэўную ступень падабенства да тых ці іншых заставак, сустраканых у больш ранніх друкаваных кнігах. Так, у прыватнасці, застаўка I а, імаверна, створана пад уплывам аздобы, прысутнай у некаторых друках Спірыдона Собаля — такіх, як “Мінея” 1628 г. (1 арк. 2-й нумарацыі ды інш.) і “Апостал” (1 нн. і інш.), а прататып застаўкі I б (раслінны арнаментальны ўзор усярэдзіне рамкі) можна знайсці ў выданнях Кіева-Пячорскай лаўры — напрыклад, на арк. 1 2-й пагінацыі “Кнігі пра веру адзіную” 1620 г. і на арк. 1 “Номаканона” 1624 г.

Пры канцы куцеінскага перыяду дзейнасці манастырской друкарні ў яе арсенале з’яўляецца яшчэ адна шырокая застаўка, але ўдвая карацейшая за іншыя (памер 23 мм × 58 мм, упрыгожанняў па-за рамкаю няма), — яна выкарыстаная двойчы ў “Буквары” 1653 г. (арк. 2, 7)²⁴¹. Манера яе выканання вельмі блізкая да той, у якой выразаны сюжэтныя застаўкі з выявамі апосталаў для “Новага Запавету” 1652 г., і несумнеўна належыць руцэ майстра, што рыхтаваў гэтую серыю.

а

Вузкая застаўка расліннага арнаменту II б:

а – фёдарайскі прататып;

б – куцеінская копія

б

а

б

Вузкая застаўка расліннага арнаменту II с:
а – фёдараўскі прататып;
б – куцеінская копія

Вузкіх заставак з раслінным арнаментам, якія сустракаюцца ў выданнях манастырскай друкарні на працягу амаль усяго перыяду яе дзейнасці, таксама чатыры. Усе яны маюць даўжыню каля 100 мм (без бочных упрыгожанняў: ад 96 да 113 мм) і прэзентуюць белы арнамент на чорным фоне. Усе яны з’яўляюцца даволі блізкімі копіямі — з невялікімі адрозненнямі ў дэталях — фёдараўскіх заставак, якія мы бачым у “Апостале” 1574 г., а пазней — у некаторых львоўскіх друках (напрыклад, у “Актоіху” 1630 г.) ці ў выданнях Мамонічаў (у прыватнасці, у “Апостале”, выдадзеным пасля 1595 г.).

Калі казаць пра сюжэтныя застаўкі, то яны ў манастырскіх друках сустракаюцца радзей: на працягу амаль усяго куцеінскага перыяду мы назіраем усяго дзве, і толькі ўжо амаль перад самай маскоўскай вайной з’яўляецца новая іх серыя з шасці штук — у “Новым Запавеце з Псалтыром” 1652 г.

Найчасцей у куцеінскіх друках прысутнічае выкананая ў кіеўскім стылі сюжэтная П-падобная застаўка з трыма круглымі медальёнамі ў атачэнні расліннага арнаменту на белым фоне (III а); у медальёнах змешчаны выявы Ісуса Хрыста (дыяметр нутраной акружыны — 25 мм), а таксама Маці Божай і св. Яна Багаслова (дыяметрам па 18 мм). Цікава, што ў такім разе мы можам выкарыстоўваць слова “медальёны” не толькі ў мастацтвазнаўчым значэнні, але і ва ўжытковым, бо іх круглыя рамкі маюць нарысаваныя вушкі для падвешвання.

а

б

Вузкая застаўка расліннага арнаменту II d:
а – фёдараўскі прататып;
б – куцеінская копія

П-падобная сюэтная
застаўка

Памеры гэтай застаўкі: па рамцы — 54 мм × 118 мм, з верхнім упрыгожаннем — 58 мм × 118 мм. Яна выглядае ўрачыста і, відаць, таму выкарыстоўвалася ў пачатку найбольш значных кніг: напрыклад, “Часаслова” ў “Брашне духоўным” 1639 г. або “Евангелляў” у “Новым Запавеце”.

Другую сюэтную застаўку, якая ўжывалася на пачатку дзейнасці манастырской друкарні, мы згадвалі, калі выказваліся пра пачаткі куцеінскай ксілаграфічнай школы. Гэта застаўка са сцэнай Богаяўлення ў авальным медальёне і лістападобным арнамантам на заштрыханым фоне (Ш в). Такая застаўка сустракаецца толькі ў “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” (арк. 1) і “Брашне духоўным” 1639 г. (арк. 47, 74, 88 адг.); магчыма, менавіта невысокая якасць аздобы схіляла манастырскіх друкароў адмовіцца ад яе далейшага выкарыстання. Памеры гэтай застаўкі па рамцы — 25 мм × 100 мм, упрыгожанняў па-за лініяй рамкі няма.

Серыя, падрыхтаваная для “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г., складаецца з шасці аднатыпных заставак без пазарамкавых упрыгожанняў памерам 36 мм × 112 мм (Ш с — Ш ф). Яны запоўненыя белым раслінным арнамантам на чорным фоне і змяшчаюць у цэнтры картушны медальён з выявай таго ці іншага апостала або святога — аўтара кніг Новага Запавету. Стылістыка гэтых заставак нагадвае стылістыку некаторых віленскіх выданняў — напрыклад “Новага Запавету” 1623 г. (які, магчыма, і быў для мастака ўзорам); разам з тым і арнамент, і партрэты ў куцеінскіх дрэварытах выкананы больш тонка і дакладна, чым у віленскіх.

Азначаныя застаўкі прызначаліся для ўпрыгожання пэўных частак Святога Письма, напісаных згаданымі асобамі: так, перад “Дзеямі апостальскімі” змешчаная выява святога евангеліста Лукі, перад “Апакаліпсай” — святога Яна, а перад адпаведнымі апостальскімі лістамі — выявы святых Якава, Пятра, Яна, Юды і Паўла.

Паводле выкарыстання ксілаграфічнага матэрыялу “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г. можна раздзяліць на тры часткі. Першая частка — “Псалтыр” надрукавана з ужываннем старых гравіраваных

a

б

в

г

Сюжетныя застаўкі з выявамі евангелістаў і апосталаў з “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г.: а – евангеліст Лука; б – евангеліст Ян; в – апостал Якаў; г – апостал Пётр

аздобаў. Дзве другія, наадварот, выдаваліся з выкарыстаннем новавыразаных дрэварытаў. Так, сярэдзінная частка (Евангеллі) улучае поруч з раней ужыванымі застаўкамі і канцоўкамі вырабленыя ў 1651 г. гравюры евангелістаў. Апошняя ж частка (“Дзеі і лісты апосталаў”, “Апакаліпса” ды інш.) таксама апрача некалькіх старых заставак змяшчае і шэраг новых — а менавіта згаданую сюжэтную серыю з медальёнамі апосталаў і св. Лукі. Калі гэтыя застаўкі, як гравюры евангелістаў, рыхтаваліся перад друкаваннем адпаведнай часткі кнігі, то іх прыблізна можна датаваць канцом 1651 г. — пачаткам 1652 г.

Маргінальнае ўпрыгожанне з “Дыёптры” 1651 г.

Такім чынам, толькі ў выданнях манастырской друкарні налічваецца 17 ксілаграфічных заставак. Калі да іх далучыць ужываныя ў Куцейне Собалем, але забраныя ім у Буйнічы, то лічба гравіраваных дошак заставак, якія выкарыстоўваліся на працягу ўсяго часу куцейскага кнігадрукавання, перасягне два дзясяткі.

Маргінальныя ўпрыгожванні для куцейскіх друкаў не вельмі характэрныя, што абумоўлена выпускам друкарняй мала- і сярэднефарматных выданняў пры амаль выключным выкарыстанні рамкавай арганізацыі старонкі, якая дазваляла ўжываць толькі невялікія аздобы дый тое пры адсутнасці тэкставых маргіналіяў.

Дастаткова цікавыя дзве адрозныя пары маргінальных упрыгожанняў у выглядзе рукі з крыжом (памерам прыблізна 20 мм × 8 мм і 30 мм × 8 мм); іх парнасць выклікана патрэбай ужывання як у правым, так і ў левым вонкавым полі рамкі. Гэтыя аздобы дастаткова шырока прадстаўлены на старонках “Трыфалагіёна” (напрыклад, арк. 1, 15, 31, 58 адг. ды інш.); магчыма, яны выкарыстоўваліся ў якасці аналогу до-сьць распаўсюджанай у кірылічных рукапісах і старадруках аздобы з выявай “указуючага перста”, якая азначала “зри”.

Згаданая ж аздоба ў выглядзе рукі з “указуючым перстом” у куцейскіх выданнях сустракаецца вельмі рэдка: яна выяўлена толькі ў “Дыёптры” 1651 г. на арк. 5 адг. і 8 адг.; малы фармат выдання і, адпаведна, невялікая шырыня вонкавага поля рамкі абумовілі памер гравюры: 5 мм × 7 мм.

Ініцыялы, як і застаўкі, паводле характару свайго фону можна падзяліць на сюжэтныя і з раслінным арнамантам. З увагі на стылістыку аздаблення яны звычайна ўтвараюць серыі, якія ў большай ці меншай ступені ахопліваюць алфавіт; усярэдзіне гэтых серый нярэдка можна вылучыць асобныя камплекты, якія адрозніваюцца памерам.

Спірыдон Собаль, камплектуючы друкарскі матэрыял з розных крыніц, ужываў у сваіх выданнях як разрозненыя ініцыялы, так і серыйныя.

Дробныя
куцеінскія ініцыялы

Собалевы ініцыялы
“П” і “Ч” у віленскім
стылі

Сярод апошніх вылучаюцца выкананыя ў стылі віленскіх выданняў ініцыялы — з белым раслінным арнамантам на чорным фоне; яны прысутнічаюць у некалькіх рознапамерных камплектах і з варыяцыямі паасобных літараў. Мяркуем, у друках Собаля гэтыя ініцыялы ўпершыню з’яўляюцца ў выданні «“Ліманара” з дробнымі ініцыяламі».

«“Ліманар” з дробнымі ініцыяламі» горш забяспечаны ксілаграфічным матэрыялам у параўнанні з «“Ліманаром” з буйнымі ініцыяламі»: так, у прыватнасці, яго ініцыял “К” у пачатку прадмовы да чытача ўтвораны з ламбарды з дапамогай наборнага арнаменту, а замест ініцыяла “В” у гэксце некалькі разоў выкарыстана адпаведная ламбарда. Гэта ўсё, да слова, пацвярджае ўжо выказанае намі меркаванне, што «“Ліманар” з дробнымі ініцыяламі» — першае, а не другое выданне кнігі, як лічыла Зёрнава; аднак цяпер мы звяртаем увагу на гэта, каб прасачыць паходжанне ініцыялаў віленскага стылю ў куцеінскіх выданнях.

Ініцыялы віленскага стылю ў згаданым “Ліманары” дэманструюць два абсалютна розныя станы захаванасці: частка адбіткаў ледзь разборлівая і ўяўляе сабой амаль суцэльную чорную пляму; іншыя ж праглядаюцца надзвычай выразна — да найтанчэйшай лініі арнаменту. Гэта сведчыць, што Собаль набыў пэўную колькасць ужываных (прычым зношаных) ініцыялаў (хутчэй за ўсё ў Вільні або праз віленскіх кнігароў*), а адсутныя, па магчымасці, дапоўніў новавыразанымі ў адным з імі стылі. Для другога выдання “Ліманара” быў падрыхтаваны ўжо новы камплект ініцыялаў у віленскім стылі, але большага памеру

* Я. Ісаевіч паведамляе, што, напрыклад, у 1630–1631 гг. у Львове “для спродання кніг” знаходзіліся віленцы Рыгор і Янікі Ваўчковічы (гл.: Ісаевіч Я. Д. Преемнікі першопечатніка, с. 93). Пра Кіеў падобных звестак не знойдзена, але мы даволі часта сустракаем там беларусаў — з найбольш вядомых гэта, напрыклад, спачатку студэнт, а затым і рэктар брацкай школы Фама Яўлевіч, першы рэктар Кіева-Магілянскай Акадэміі (тады яшчэ калегіюма) Ісая Трафімовіч-Казлоўскі, выкладчык калегіюма і пазнейшы епіскап магілёўскі Сільвестр Косаў. Цяжка ўявіць, каб і віленскае брацтва, распаўсюджваючы сваю кніжную прадукцыю, магло абмінуць гэты найбуйнейшы праваслаўны горад Рэчы Паспалітай.

Ініцыял “Б”
з парасткамі
вінаграднай
лазы

Ініцыял “С”
з куцеінскага 1637 г.
выдання “Дыда-
скаліі” С. Косава

Скапіяваны ў Куцейне
ініцыял “В”
з выяваю музыкаў

(каля 14 мм вышынёй); у той час былі вырабленыя і іншыя аздобы — напрыклад, была выразана сэрэя вялікіх, вышынёй каля 35 мм, плеченых ініцыялаў для “Апостала” (“Г”, “С”, “М” і інш.), бо аздоблены ў гэтым стылі ініцыял “Б” быў выкарыстаны ў якасці загалюўнага на пачатку асноўнага тэксту «“Ліманара” з буйнымі ініцыяламі» (арк. 1).

Частка ініцыялаў Спірыдона Собаля з розных камплектаў, а магчыма, і некамплектных, пасля ад’езду яго ў Буйнічы перайшла ў валоданне друкарні куцеінскага Богаяўленскага манастыра. З гэтай прычыны ў манастырскіх выданнях можна нярэдка сустрэць аздобы віленскага стылю, якія мы атаясамліваем з Собалевымі: напрыклад, “П” памерам 20 мм × 14 мм, шэраг ініцыялаў памерам 14 мм × 11 мм — “А”, “Ж”, “В”, “П” і інш. Можна выказаць меркаванне, што яны паходзяць з камплекту, які Собаль вырабіў на ўзор набытага ім віленскага.

Але ініцыялы, што засталіся ад Собаля, не ахоплівалі ўсяго алфавіта. Апрача таго, патрэба ў большай колькасці камплектаў ініцыялаў расце прапарцыйна змяншэнню фармату кнігі, бо прысутныя на суседніх старонках раздзелы могуць пачынацца з адной літары. Таму, друкуючы фарматы *in quarto* і *in octavo*, калі аркуш складаецца на чатыры ці восем частак (а ў такім разе адначасова друкуюцца чатыры ці восем старонак), нават двух камплектаў бывае недастаткова*. Гэтая акалічнасць, як і ўвогуле нястача элементаў аздаблення, прымусіла куцеінцаў у хуткім часе ўзяцца за падрыхтоўку ўласнага ксілаграфічнага матэрыялу для аздаблення выданняў — галоўным чынам шляхам капіявання (нярэдка з выразным прыўнясеннем ўласнае творчасці) аздобаў з іншых выданняў.

* Нават у 1639 г., калі куцеінскія друкары мелі ўжо некалькі новых камплектаў, яны ўсё роўна яшчэ мусілі ў падобных выпадках выкарыстоўваць пры друку “Брашна духоўнага” ў якасці ініцыялаў ламбарды (гл., напрыклад, арк. 1-й нумарацы: 1 адг., 2 адг. і інш.).

Магчыма, у самой Куцейне для манастырскай друкарні былі скапываныя некалькі разрозненых сюжэтных ініцыялаў; прататыпы неацотых з іх сустракаюцца ў беларускіх і ўкраінскіх выданнях. У прыватнасці, гэта сюжэтны ініцыял “В” з выявай двух музыкаў (“Брашна духоўнае” 1639 г.: арк. 8 адг., 47; “Трыфалагіён”: арк. 172 ды інш.), які меў за ўзор аздобу або з страцінскага “Службоўніка”, або з віленскіх “Размоў” Макарыя Егіпецкага.

Не ўдалося выявіць прататып даволі цікавага ініцыяла “Б”, гарызантальныя элементы якога ўтвораны парасткамі вінаграднай лазы. Ён сустракаецца толькі ў “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” (арк. 37 адг. і інш.) і, магчыма, з’яўляецца створаным у Куцейне арыгіналам. У іншых куцейнскіх выданнях ані сам гэты ініцыял, ані выкананыя ў гэтым стылі іншыя аздобы не сустракаюцца.

Першы новы ініцыял — рамкавы “С” з белым раслінным арнаментом на белым фоне — з’яўляецца ўжо ў “Дыдакаліі”, якая ўбачыла свет 17 студзеня 1637 г.; ён выразаны на ўзор ініцыялаў, якія можна сустрэць у выданнях Кіева-Пячорскай лаўры. А ў датаванай жніўнем 1637 г. “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа” поруч з згаданым “С” (арк. 29 адг.) мы знаходзім цэлы шэраг новых ксілаграфічных аздоб, выкананых у бліжкім да яго стылі: “М” (арк. 22 адг.), “З” (арк. 46 адг.), “Г” (арк. 69, 79 адг.). Гэта рамкавыя ініцыялы памерам 28–30 мм × 21–22 мм з контурным (часта з штрыхоўкай) раслінным арнаментом на белым фоне. Характэрнымі рысамі гэтай серыі можна назваць патаўшчэнне літараў на канцах і звужэнне іх бліжэй да цэнтру, сіметрычна размешчанае зубчастае лісце фону з сэрцападобным выгінам сцёблаў.

Ініцыялы
з “Гісторыі
пра Варлаама і Ясафа”

Варыянты
ініцыяла “Г”
з розных
камплектаў

З несерыйных у гэтым выданні варта назваць рамачны ініцыял “К” з лістападобнымі ножкамі на гарызантальна заштрыханым фоне (арк. 7 адг., 18 і інш.), пра які мы ўжо згадвалі, гаворачы пра аздобленую ў тым жа стылі застаўку са сцэнай Богаяўлення.

Праз паўтара ці два гады (дакладная дата нам невядомая — толькі год: 1639) выходзіць у свет “Брашна духоўнае”, якое характарызуецца значнай колькасцю ксілаграфічных аздоб, а перадусім, ініцыялаў. Тут ужо выступаюць новыя серыі, якія нярэдка складаюцца з некалькіх камплектаў рознай велічыні. Ад гэтага часу ініцыялы ў куцеінскіх выданнях звычайна прадстаўлены ў некалькіх памерах: 1) вялікія: 28–30 мм × 24–25 мм; 2) сярэднія: 19–21 мм × 14–16 мм; 3) малыя: 15–16 мм × 10–12 мм; 4) дробныя: 12–13 мм × 10–11 мм. Поруч з імі працягвае выкарыстоўвацца і (няпоўны?) камплект Собалевых ініцыялаў памерам 14 мм × 10 мм. Пра паўнату таго ці іншага камплекту немагчыма выказацца дакладна з прычыны неўпарадкаванасці ўжывання ініцыялаў рознай велічыні і стылю ў выданнях як Собаля, так і манастырской друкарні. Трэба думаць, яны былі рассартаваныя толькі паводле алфавіта, і калі наборшчык меў патрэбу ў тым ці іншым ініцыяле, ён не падбіраў падобных памерам або арнаментальным фонам, а браў з гнязда кашты першы, што трапіцца.

Канцоўкі ў куцеінскіх выданнях выкарыстоўваюцца значна радзей, чым застаўкі, хоць, на першы погляд, павінны былі б ужывацца з імі ў пары. Гэтая акалічнасць тлумачыцца тым, што застаўкі як абавязковы элемент аздаблення прысутнічаюць у пачатку кожнага буйнога (а часта і драбнейшага) раздзела выдання; канцоўкі ж ужываюцца толькі ў тых выпадках, калі ад канца раздзела да краю старонкі застаецца дастаткова месца для іх размяшчэння. Больш за тое, заканчэнню раздзела лягчэй надаць эстэтычна прывабны выгляд і з дапамогай іншых сродкаў — такіх, напрыклад, як фігурная форма набору або варыяцый спалучэнняў розных элементаў літога арнаменту. Адпаведна меншая запатрабаванасць у застаўках вымагае і меншай іх колькасці: так, у прыватнасці, у выданнях манастырской друкарні сустракаецца ўсяго восем ксілаграфічных канцовак; некаторыя з іх, без сумневу, паходзяць з Собалевага матэрыялу.

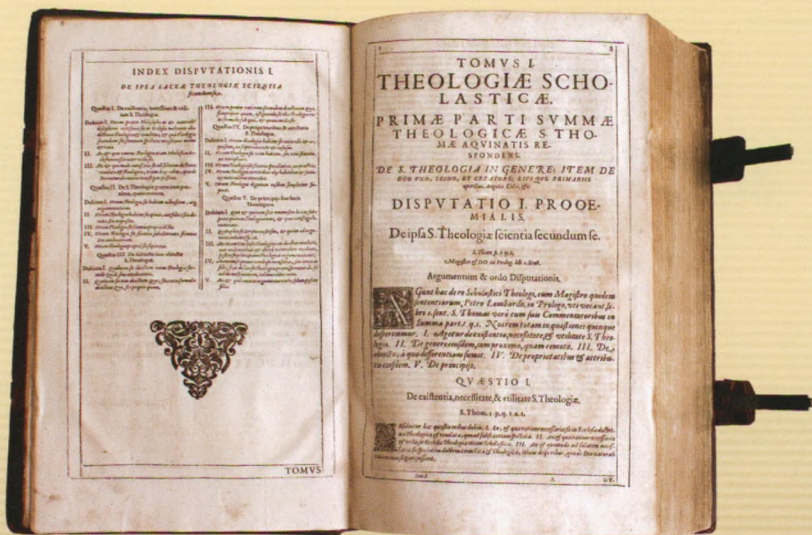

Канцоўка I а, ужываная ў Куцейне

Канцоўкі, як і застаўкі, можна падзяліць на некалькі груп: у прыватнасці, вылучым сярод іх узорыстыя і сюжэтныя. Да першай групы аднясём такія, што маюць у сваёй аснове дэкаратыўны арнамент і не прэзентуюць акрэсленага сюжэта; да другой — тыя, што паказваюць пэўны сюжэт, асобу, істоту (у нашым выпадку ў трох розных варыянтах выступае выява анёла). У куцейнінскіх друках сустракаецца пяць узорыстых канцовак і тры сюжэтныя.

Узорыстыя канцоўкі маюць рознае паходжанне: чатыры з іх з’яўляюцца копіямі фэдарайскіх або ўкраінскіх, але адна належыць да арыгінальных Собалевых. Пачнём разгляд менавіта з яе.

Плеценая канцоўка з заостраным унізе канцом, паводле нашай класіфікацыі I а, прысутнічае ў “Ліманары”. Наагул друкар меў дзве аздобы

Прагатып канцоўкі I а ў першым томе трактата А. Танэра “Universa Theologia Scholastica” (Інгальштат, 1626)

а

б

Канцоўка I b: а – магчымы прататып з мамоніцкага “Апостала” (Вільня, пасля 1595 г.), б – куцеінская копія

гэтага рысунка ў адрозных паводле памеру варыянтах — большым (46 мм × 74 мм) і меншым (44 мм × 60 мм). Наша, большая, канцоўка пасля ад’езду Собаля засталася ў Куцейне і некалькі разоў выкарыстоўвалася ў розных выданнях манастырской друкарні (“Брашне духоўным”, “Актоіху”, “Новым Запавеце” і інш.). Другі, меншы, варыянт Собаль забраў з сабой пры ад’ездзе ў Буйнічы і пазней ужываў пры дадрукоўцы магілёўскага “выдання” “Апостала”. Гэтая канцоўка паводле рысунка нагадвае заходнееўрапейскія ксілаграфічныя аздобы (напрыклад, прысутную ў некаторых тамах выдадзенай у 1626 г. у Інгальштаце кнігі А. Танэра “Universa Theologia Scholastica” — але без ніжняга яе элемента). Верагодна, яна была выразаная ў Кіеве або самім Спірыдонам Собалем, або на яго замову, з выкарыстаннем замежных узораў.

Дзве наступныя канцоўкі (I b і I c) з’яўляюцца досыць блізкімі копіямі ксілаграфічных аздоб, што прысутнічаюць у выдадзеных Іванам Фёдаравым “Апостале” 1574 г. і астрожскай “Бібліі” 1581 г. і якія пазней выкарыстоўваліся ў львоўскіх брацкіх выданнях (напрыклад, абедзве можна пабачыць у “Актоіху” 1630 г.). Варыяцыі на тэму гэтых канцовак

Канцоўка I c: а – магчымы прататып з фёдараўскага “Апостала” (Львоў, 1574), б – куцеінская копія

а

б

а

б

Канцоўка I d: а – магчымы прататып з выдадзенага Святадухаўскім брацтвам “Новага Запавету з Псалтыром” (Вільня, 1623), б – куцеінская копія

Канцоўка I e

Канцоўка II a

можна знайсці і ў віленскіх друках Мамонічаў (напрыклад, у трэцім выданні “Апостала” або ў “Трыёдзі поснай” 1609 г.), але яны ў большай ступені адрозніваюцца паасобнымі дэталямі.

Канцоўка I d уяўляе сабой павялічаную копію аздобы з астрожскіх выданняў канца 1590-х гадоў або віленскіх брацкіх друкаў, а апошняя, I e, скапйвана хутчэй за ўсё са страцінскіх выданняў Балабана або, магчыма, з кніг, выпушчаных у свет друкарняй Кіева-Пячорскай лаўры.

Як і ў выпадку з застаўкамі, досыць складана вызначыць, ці былі гэтыя копіі зроблены менавіта ў Куцейне або ў іншым месцы, а таксама якое дакладна выданне паслужыла ўзорам.

У якасці сюжэтных канцовак выкарыстоўваюцца тры варыянты выявы анёла (галоўка з крыламі). Найчасцей у куцейнскіх выданнях выступае найбольшая з іх — II a (35 мм × 63 мм); мы яе сустракаем ужо ў “Дыдакаліі” 1637 г. (арк. 2 нн адг.). Паходжанне гэтай канцоўкі высветліць не ўдалося: ва ўсходнеславянскіх кірылічных выданнях яна (або яе прататып) не сустракаецца, а асіметрыя крылаў анёла паказвае менавіта на мясцовае паходжанне аздобы. Цалкам магчыма, што гэтая канцоўка выразаная ў Куцейне.

Канцоўка II b з’яўляецца не вельмі дакладнай копіяй з часцей сустраканай выявы, якую можна бачыць і ў львоўскіх (напрыклад, “Анфалагіён” 1638 г., арк. 585 адг.), і ў віленскіх (“Новы Завет” 1623 г., арк. 450 адг.) выданнях. Паводле вонкавага выгляду “маленькі анёл”

a

б

Канцоўка II b: a – магчымы прататып з выдадзенага Святадухаўскім брацтвам “Новага Завету з Псалтыром” (Вільня, 1623); б – куцейнская копія

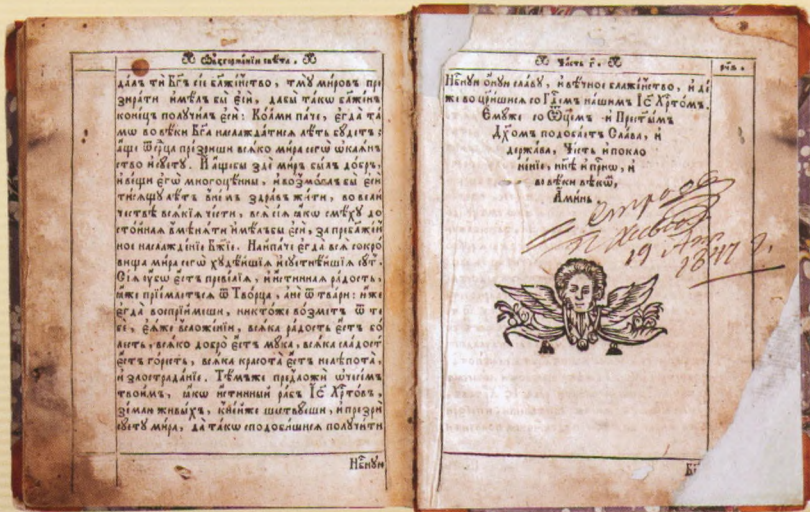
больш блізі да львоўскага варыянта, але храналагічна яго апярэджвае, што сведчыць пра выкарыстанне ў якасці ўзору для нашай аздобы менавіта віленскай канцоўкі. “Маленькі анёл” сустракаецца ў большасці куцеінскіх выданняў, пачынаючы, верагодна, з “Брашна духоўнага”.

На канцоўцы П с (18 мм × 21 мм) таксама ўяўляе з сябе маленькую галоўку анёла, але выразаную ў іншым стылі. Яна дэманструе невысокую якасць і хутчэй за ўсё з’яўляецца вучнёўскай працай, выкананай у Куцейне; сустракаецца толькі ў адным выданні, “Брашне духоўным” 1639 г., і толькі аднойчы (с. 344). Магчыма, што і ад яе выкарыстання, як ад згадванай вышэй застаўкі ды ініцыяла “К”, куцеінскія друкары адмовіліся з прычыны нізкага ўзроўню выканання аздобы.

Падсумаванне. У куцеінскіх выданнях выяўлены ўсе асноўныя віды кілаграфічнага аздаблення кнігі, ужываныя ў разгляданы перыяд: рамкі тытульных аркушаў, гербавыя выявы, ілюстрацыйныя гравюры, застаўкі і загаловкі, маргінальныя ўпрыгожанні, ініцыялы, канцоўкі. Сустракальныя ў даследаваных друках элементы кілаграфічнага аздаблення вызначаюцца разнастайнасцю і разам з тым адсутнасцю адзінага стылю, што тлумачыцца іх паходжаннем з розных крыніц або капіяваннем з розных выданняў. Хоць большасць выкарыстаных куцеінскімі друкарамі

Канцоўка П с

Разгорт “Дыётры” 1654 г. з канцоўкай у выглядзе галавы анёла

аздобаў (улічваючы вялікую колькасць ініцыялаў) можна разглядаць як арыгінальныя, пэўная іх частка выкарыстоўвалася ўжо раней у розных друкарнях. Выкарыстаныя раней аздобы маглі трапіць у Куцейну ў складзе матэрыялу, набытага або вырабленага Спірыдонам Собалем у Кіеве.

Да арыгінальных дрэварытаў, выкананых менавіта ў Куцейне, можна залічыць рамкі тытульных аркушаў шэрагу выданняў манастырскай друкарні (“Гісторыі пра Варлаама і Ясафа”, “Брашна духоўнага”, “Новага Запавету”, “Дыёптры”), ілюстрацыйныя гравюры (“Ян Залатавусны” ў “Актоіху”, “Цар Давід” у “Брашне духоўным” і ў “Новым Запавеце”, некалькі цыклаў рэлігійных выяваў у “Трыфалагіёне”, партрэты евангелістаў у “Новым Запавеце”), серыю заставак з выявамі апосталаў у “Новым Запавеце” і некалькі серый ініцыялаў, якія сустракаюцца што-раз у большай колькасці ў розных друках, пачынаючы з “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа”.

Станаўленне ўласнай школы ксілаграфіі ў Куцейне, відаць, можна звязваць з запрашэннем майстра з Кіева і датаваць пачатак яе дзейнасці 1636 г. У падрыхтоўцы серый ілюстрацыйных дрэварытаў для выдаваных у Куцейне кніг кожны раз магло браць удзел да 3–4 гравёраў. Узяўшы пад увагу 20-гадовае існаванне манастырскай друкарні, а таксама вялікую колькасць арыгінальных драбнейшых элементаў аздаблення (такіх, як шматлікія цэльнарэзаныя загаловкі ды ініцыялы), можна выказаць меркаванне, што на працягу куцейнскага перыяду функцыянавання варштата над падрыхтоўкай ксілаграфічнага матэрыялу магло працаваць да дзесяці рэзчыкаў рознай кваліфікацыі.

Раздзел III

Прадукцыя
кнігапіснай майстэрні
і манастырская
шытарня

Куцейнскія манускрыпты

Праблемы ідэнтыфікацыі куцейнскіх манускрыптаў. Інфармацыю пра тое, якія менавіта кніжныя рукапісы былі створаныя ў Куцейне або ўжываліся там, нам могуць даць тры групы крыніцаў: гэта самі кнігі, што некалі належалі да куцейнскіх збораў ці былі створаныя ў манастыры; апісанні куцейнскіх манускрыптаў у навуковай літаратуры; згадкі ў гістарычных дакументах пра бытаванне рукапісных кніг у манастыры.

Засяродзім нашую ўвагу на куцейнскія манускрыптах, ацалелых да сённяшняга дня. Дзеля гэтага перадусім паспрабуем вызначыць тыя прыкметы, якія дазволілі б суаднесці стварэнне ці бытаванне той або іншай рукапіснай кнігі з Куцейнай. Па-першае, гэта прысутнасць у тэксце манускрыпта звестак пра акалічнасці яго стварэння або тых ці іншых характэрных рысаў і асаблівасцяў у яго аздабленні, якія маглі б паказваць на паходжанне кнігі. Па-другое, наяўнасць на кнізе правененцый — г. зн. надпісаў або іншых пазнак, якія паведамляюць пра колішняю прыналежнасць манускрыпта да пэўнага збору. Па-трэцяе, факт знаходжання манускрыпта ў складзе канвалюта, які быў або мог быць створаны ў Куцейне.

Вывучэнне збораў айчынных і замежных бібліятэк ды музеяў дало нам магчымасць на падставе гэтых прыкмет вылучыць шэраг манускрыптаў, якія з большай ці меншай ступенню імавернасці маглі быць створаны ў Богаяўленскім манастыры. Восем з іх захоўваюцца на тэрыторыі нашай краіны — у зборах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь і Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі; яшчэ адна кніга ў міжваенны час таксама знаходзілася ў мінскім музейным фондзе, але сёння належыць да збораў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве.

Атрыбуцыйны аналіз манускрыптаў з прыкметамі стварэння або бытавання ў Куцейне. Такім чынам, разгледзім больш падрабязна рукапісныя кнігі, якія могуць быць звязаныя з Куцейнай сваім паходжаннем. Яны падзяляюцца на дзве часткі: а) манускрыпты, якія

бытавалі ў выглядзе самастойных кніг;
б) шматстаронкавыя пісанья тэксты, якія з'яўляюцца алігатамі ў канвалютах гіпатэтычна куцеінскага паходжання.

У фондах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь знаходзяцца: 1) перапісаны ў 1651 г. у Куцейне для Баркалабаўскага манастыра ноталінейны ірмалой²⁴² і 2) тыпікон XVI ст. з “спадчынным” запісам “по отцу чес(т)ному Петру Бируковичу священику Кутейнскому”²⁴³. У зборах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ёсць такія кнігі, як: 3) гэтак званы “Сінодзік Куцеінскага манастыра”²⁴⁴; 4) месячная мінея, якая паводле ўладальніцкага запісу належала спярша куцеінскаму Успенскаму, а затым баркалабаўскаму Узнясенскаму дзвячым манастырам²⁴⁵; і, урэшце, 5) ноталінейны ірмалой з надпісам “КОУТЕЕНСКИЙ” на папяровай палосцы пры форзацы кнігі²⁴⁶.

Па-за тым сёння ў мінскіх зборах захоўваюцца тры рукапісныя алігаты, якія знаходзяцца пад адной аправай з куцеінскімі друкаванымі выданнямі: “Брашнам духоўным” 1639 г.²⁴⁷, “Трыфалагёнам” 1647 г.²⁴⁸ і “Новым Запаветам з Псалтыром” 1652 г.²⁴⁹ Іх сувязь з Куцейнай значна менш відавочная, чым у пералічаных вышэй кніг; тым не менш гэтыя рукапісы мы таксама не можам абмінуць, разглядаючы дадзенае пытанне.

Безумоўна, не ўсе з названых вышэй манускрыптаў выйшлі з-пад пяра куцеінскіх пісальнікаў; таму прааналізуем іх на прадмет імавернасці паходжання з куцеінскага скрыпторыума.

“Баркалабаўскі ірмалой”. Найцікавейшы сярод створаных у Куцейне рукапісаў — ноталінейны ірмалой 1651 г. Ён быў перапісаны для Баркалабаўскага дзвячога манастыра на замову ігуменні Фацініі Кіркраўны, а сёння захоўваецца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь²⁵⁰. Дагэтуль на гэты надзвычай цікавы манускрыпт

звярталі ўвагу толькі музыколагі²⁵¹, таму мы мусім разгледзець яго больш падрабязна ў гістарычна-кнігазнаўчым аспекце.

Рукапіс быў вылучаны на падставе вядомых дадзеных, змешчаных у загаловку: “Термолой | сиречь Б(О)ГОУГОДНЫЯ ПЕсни | Во хвалу Б(о)гу въ Тро(и)цы едино|му, во украшеніе ж ц(е)ркви, и всех | верных во утешеніе: | От С(вя)тых Прор(о)къ избран(н)ый | Святым же Иоанномъ ДАМАСКИНОМ Пресладча(йш) е сложен(н)ый: | Всесильнаго Бога Благодаг(и)ю, | Бл(а)г(о)славеніем же Всече(с)тного Г(оспо)

У XVII ст. для пісання ўжываліся гусіныя пёры

Такую атрамантніцу маглі выкарыстоўваць пры пісанні кніг куцеінскія манахі

Першая старонка “Ірмалюя”, перапісанага ў 1651 г. у Куцейне для Баркалабаўскага манастыра

дина отца | Иоила Труцевича Ігумена | Кутеинского. Во Общежительный | Монастырь Борколабовскій | Д(е)вический Тцанием Чест(ной): Инокнии Игумени Фотїїи Киркоровны, й | всех сестрь ея Инокин(ь). От некоего написая | В лето АХНА (=1651). Месяца Маѣя SI (=16) дня”. Як бачым, заглавак паведамляе нам досыць поўна пра акалічнасці стварэння манускрыпта, адно не паказваючы імя перапісчыка.

У кнізе ёсць пааркушова ўладальніцкі запіс: “Сія книга || г(лаго)лемый Ермолой || борколабовског(о) || дивическог(о) || с(вя)таго храма || вознесения г(о)с(под)ня”. Тая акалічнасць, што манускрыпт ствараўся менавіта для гэтага манастыра, а пасля яму ж і належаў, дала нам падставу назваць наш ірмалой “Баркалабаўскім” — для адрознення ад іншых рукапісных кніг гэтага жанру, звязаных з Куцейнай (напрыклад, згадванага ў актах Іверскага манастыра як “Ирмолой кутеинской”²⁵²; або ірмалоя, што захоўваецца ў фондах навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі і нясе інскрыпцыю “КОУТЕЕНСКІЙ”²⁵³).

Папера Баркалабаўскага ірмалоя мае філіграні двух тыпаў. Першая філігрань: дзвюхгаловы арол пад каронай, з літарай “G” на грудзях; памер 75 мм × 50 мм. Панцюз — 25 мм; вержэры дробныя. Другая філігрань: дзясочая галава ў фас на шчыце; памер 35 мм × 30 мм. Панцюз — 25 мм; вержэры дробныя. Найбольш блізкія да філіграняў з нашага ірмалоя выявы ёсць у альбоме Э. Лаўцявічуса пад № 3831 і 454. Папера першага тыпу, паводле працы названага даследніка, ужыта ў дакументах, што паўсталі ў 1622 г. у Вільні і ў 1623 г. у Павільні. Другі ж тып выкарыстоўваўся ў 1654 г. у Расонах і ў 1655 г. у Кейданах²⁵⁴.

Памер кніжнага блока: 30 см × 18 см; прыблізны памер тэкставага блока: 24,5–25 см × 13 см. Вышыня літараў 2–5 мм. Радкоў на старонцы ў сярэднім: 12, 32.

Складаецца Баркалабаўскі ірмалой з 318 нenumараваных аркушаў (ёсць толькі пазнейшая, музейная, фаліяцыя, якую мы і выкарыстаем у апісанні). Аркушы 46 і 47 пашкоджаныя і прысутнічаюць толькі ў фрагментах; паміж цяперашнімі 7-м і 8-м няма двух аркушаў. Астатняя частка кніжнага блока, мяркуюем, захавалася ў непашкоджаным выглядзе.

Аркушы 1 і 2 маюць 5-лінейную разметку для нотнага пісьма, але запісаў, акрамя паасобных пробаў пяра, на іх няма. Яны не паходзяць з канца кнігі, як можна было б меркаваць з увагі на разліноўку: пра адваротнае сведчаць слаба заўважныя атрамантавыя сляды-адбіткі згаданай разліноўкі на абклейцы форзаца, а таксама пашкоджанні ад жучка — такія ж самыя паводле формы, як і на абклейцы форзаца і на дошцы верхняга вечка аправы. Магчыма, гэтыя аркушы, як і аналагічныя ім у канцы кнігі, прызначаліся для запісаў нот у выпадку патрэбы.

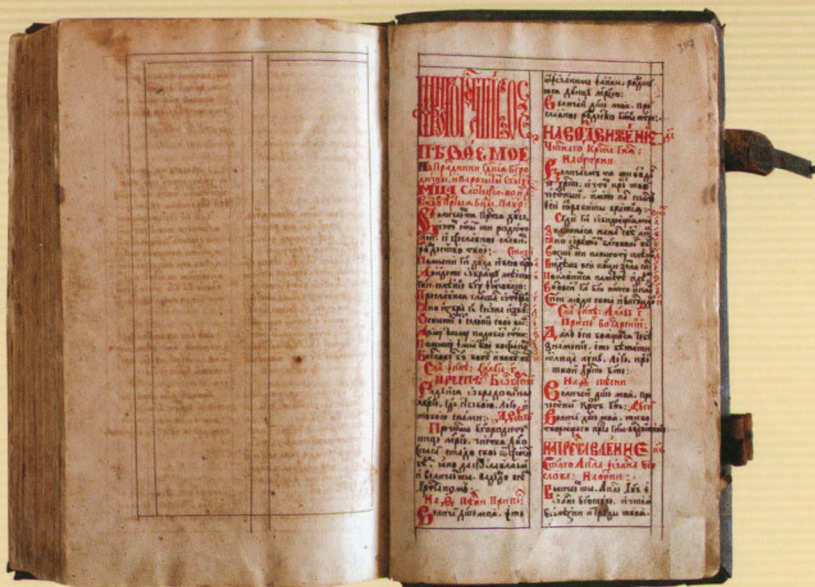
Аркуш 3 з'яўляецца асновай тытульнага аркуша. За ім ідзе пусты аркуш, які засцерагае змешчаны далей тэкст ад прасочвання фарбаў з тытула — і, як відаць па слядах на ім, гэтыя захады зробленыя неда-рэмна. Такая прадбачлівасць сведчыць пра досвед мастака ў маляванні тытульных аркушаў: ён ведаў, што папера наступнага за тытулам аркуша з цягам часу будзе пад уздзеяннем пэўных фарбаў страчваць у адпаведных месцах колер. Гэта можа паказваць на тое, што ірмалой быў не першым ілюмінаваным манускрыптам, які выйшаў з куцеінскага скрыпторыума.

З 5-га аркуша пачынаецца ўласна тэкст ірмалоя. Асноўная частка кнігі складаецца з дзесяці раздзелаў, якія змяшчаюць нотны і слоўны запіс літургічных певаў. Музыканы тэкст запісаны квадратнай пяцілінейнай натацыяй; слоўны — познім паўуставам. Пасля азначаных дзесяці раздзелаў змешчаныя яшчэ два — дапаможныя, у якіх спевы раскладзеныя паводле літургічнага календара (магчыма, гэтыя часткі напісаныя ўжо ў Баркалабаве). Заглавак першага з іх — у параўнанні з іншымі раздзеламі — выкананы вяззю іншага стылю, а тэкст запісаны вельмі набліжаным да скорапісу дробным паўуставам, у якім больш выразна праглядаюцца беларускія рысы. На дадатковых разлінаваных аркушах у канцы кніжнага блока ёсць паасобныя спеўныя тэксты, занатаваныя рознымі карыстальнікамі, відавочна, пасля напісання кнігі і без прэтэнзіі на каліграфічнасць пісьма.

Зыходны тэкставы склад кнігі наступны: 1) арк. 5–11 адг. — спевы ўсяночнага чавання (з пазначэннем распеву: “Припелы Болгарскіе”): псалм 103, спевы на літургію Яна Залатавуснага, спяваная пасля малебна сціхіра Найсвяцейшай Багародзіцы, катавасія на 8 гласаў; 2) арк. 12–40 адг. — дагматыкі, сядальны, антыфоны, ірмасы на 8 гласаў — на суботнюю вячэрню: глас 1; 3) арк. 42–66 адг. — тое ж, глас 2; 4) арк. 67–86 адг. — глас 3; 5) арк. 87–116 — глас 4; 6) арк. 117–129 адг. — глас 5; 7) арк. 130–146 адг. — глас 6; 8) арк. 147–159 адг. — глас 7; 9) арк. 160–186 адг. — глас 8; 10) арк. 187–287 адг. — спевы на нядзелі і святы літургічнага года (ад Нараджэння Найсвяцейшай Багародзіцы да Спасання Святога Духа) і на літургію Васіля Вялікага; 11) арк. 289–305 адг. — святы літургічнага года па месяцах з пазначэннем адпаведных певаў; 12) арк. 307–312 — абазначэнне певаў на святы Гасподнія, Багародзічныя і святых.

Разумоўскі адзначае, што наш ірмалой змяшчае ў сабе сабраныя з актоіха, ірмалоя і праздней спевы на ўсе віды праваслаўнае багаслужбы — вячэрню, ютрань і літургію і ягоны склад амаль не розніцца ад складу ірмалояў, што выходзілі з друку на паўстагоддзя пазней у Львове ды Пачаеве²⁵⁵.

Тыткон са збораў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь нясе на апошняй старонцы запіс: “по отцу чес[т]ному Петру

Пачатак аднаго з раздзелаў “Баркалабаўскага ірмалоя”

Бируковичу свяшченику Кутеинскому”. Манускрыпт датуецца першай паловай XVI ст. з увагі як на характар пісьма, так і на філіграні, такім чынам, ён быў створаны яшчэ да заснавання Богаўленскага манастыра. Тым не менш гэты манускрыпт з’яўляецца каштоўнай крыніцай для нашай тэмы: дзякуючы інскрыпцыі на ім мы можам даведацца пра тое, што такая літаратура знаходзілася ва ўладанні насельнікаў манастыра, а таксама высветліць, паводле якога статуту ў Кутейне арганізоўвалася літургічнае служэнне (а менавіта Ерусалімскага).

“Сінодзік Кутеінскага манастыра” (пад такой не вельмі дакладнай назвай рукапіс фігуруе ў бібліятэчных каталогах) захоўваецца ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. “Сінодзік” НББ, як іншыя такога кшталту кнігі, складаецца з паасобных рубрык, якія змяшчаюць пералік асобаў, памянёных у малітве; звычайна яны пачынаюцца формулай “Помяни Г(о)с(по)ди Душа...” Кожная рубрыка аб’ядноўвае асобаў паводле займамага становішча: патрыярхаў, цароў, ігуменаў і г. д.

Манускрыпт атрыбуецца паводле прысутных у памінальных спісах імёнах кутеінскіх ігуменаў ды ігуменняў, а таксама паводле загаловка адпаведнай рубрыкі: “Помяни Г(о)с(по)ди Душа Инокінь обители Ся (вылучэнне маё. — Ю. Л.) Всечесътных Игумені...” з далейшым пералікам імёнаў асоб, якіх мы нярэдка ведаем па даведніку

В. Строева²⁵⁶ ці па дакументах Успенскага манастыра, што захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі²⁵⁷ ды ў Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь²⁵⁸.

Вылучаныя намі словы ў загалоўку рубрыкі паказваюць на тое, што манускрыпт ствараўся і бытаваў менавіта ў дзявочым Успенскім манастыры — пры пераліку ігуменаў падобнага азначэння няма. Наяўнасць сярод спісаў паміненняў рубрыкі з пералікам маскоўскіх патрыярхаў сведчыць, што “Сінодзік” пісаўся пасля 1687 г., калі праваслаўная царква ў Рэчы Паспалітай афіцыйна перайшла пад царкоўную юрысдыкцыю Масквы.

Больш дэтальны аналіз гэтага помніка паказаў, што пачатак запісаў у ім прыпадае на канец XVII ці пачатак XVIII ст.²⁵⁹ З гэтай прычыны, а таксама ў сувязі з прыналежнасцю яго да Успенскага манастыра згаданы “Сінодзік” не можа разглядацца як крыніца інфармацыі з гісторыі Богаяўленскага скрыпторыума.

Месячная мінея з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ўвайшла ў лік прадметаў, звязаных з Куцейнай, з увагі на ўладальніцкі надпіс: “Сія книга г(лаго)лемая миней монастыря общежител(ь)наго кутеенскаго [скрэслена і дапісана іншым почыркам: “ворколабов(скаго) д(е) в(и)ча”] паненскаго Ц(е)ркви Сошествія Прес(вя)т(а)го Духа и Оупение Прес(вя)тыя Б(огороди)ца Православія Восточнаго Греческаго”.

У спецыяльнай літаратуры гэты манускрыпт не апісаны, а ў картацэцы кірылічных рукапісаў навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі кніга называецца “Миней служебная 17 в.” — мабыць, з увагі на надпіс, зроблены на форзацным аркушы невядомым бібліёграфам дарэвалюцыйнага часу: “Миней М(есячная). декабрь 1645 годъ”. Што да жанру, дык атрыбуцыя слухная, але застаецца незразумелым, на якой падставе манускрыпт датаваны 1645 г. — гэтая дата ні ў тэксе кнігі, ні ў прыпісках не выступае. Няпэўнасць датавання і жаданне высветліць, ці не быў гэты манускрыпт напісаны ў Куцейне, змусілі нас звярнуцца да больш грунтоўнага яго вывучэння.

Як паводле пісьма, так і паводле філіграняў паперы разгляданы рукапіс выразна падзяляецца на дзве часткі, што з’яўляецца вынікам рэстаўравання яго пасля пашкоджання. Сляды зацякання на адных аркушах у сярэдзіне кнігі і надарванасць іншых у тых самых месцах паказваюць, што рукапіс пацярпеў ад вады і пасля высушвання часткова распаўся, таму ўзнікла патрэба аднавіць страты. Асноўная частка кнігі належыць да зыходнага манускрыпта; больш позняя ўяўляе рэстаўрацыйныя дапаўненні, якія ахопліваюць чатыры чатырохаркушавыя сшыткі ў пачатку кніжнага блока. Аднаўленні страт у рукапісе

маюць падвойны характар: гэта або поўная замена пашкоджанага аркуша, або фрагментарная — калі замянялася частка з боку спінкі, да якой падклеіваўся абрэзаны па лініі пашкоджання ацалелы фрагмент старога аркуша. Такім чынам, цалкам заменены аркушы 1–3 паводле сучаснай фаліяцыі, а часткова ўзноўлены аркушы 4–16. Тэкст як на замененых аркушах, так і на даклееных частках дбайна перапісаны.

Асноўная частка напісана на паперы з трыма асноўнымі філігранямі: гэта выява “бык” і два адрозныя віды “галавы быка” розных памераў. Найбольш часта сустракаецца выява “бык”, блізкая да вадзянога знака, змешчанага ў альбоме Ліхачова пад № 1021²⁶⁰. Расійскі даследнік адзначае, што гэты знак знаходзіцца на паперы, ужытай у 1456 г. для “Казанняў на Евангелле паводле св. Яна” Яна Залатавуснага²⁶¹.

Адрозныя віды філіграні “галава быка” для зручнасці абазначым як “вялікая галава быка” і “малая галава быка”. Выява “вялікая галава быка” мае змешчаную паміж рагоў кветку з шасцю пялёсткамі. Гэтая філігрань паводле выканання паасобных элементаў найбольш блізкая да выявы, пададзенай Ліхачовым пад № 1155, але адрозніваецца ад апошняй колькасцю пялёсткаў у кветцы, а таксама адсутнасцю пад апошняй кароны²⁶². Паводле Ліхачова, гэты знак знаходзіцца на паперы, якая ўжытая ў 1477 г. для напісання кнігі “Маргарыт”²⁶³. Такім чынам, дзве першыя разгледжаныя філіграні ўказваюць на другую палову XV ст.

Больш вузкую храналагічную прывязку, магчыма, магла б нам даць трэцяя выява — “малая галава быка”, але яе не ўдалося датаваць дастаткова дакладна. Гэтая філігрань у кнізе, у сваю чаргу, мае дзве разнавіднасці: а) з шырокай пысай і вушамі, пастаўленымі гарызантальна; б) з вузкай пысай і апушчанымі ўніз вушамі. У абодвух выпадках стрыжань паміж рагоў быка заканчваецца ўпрыгожаннем, якога няма ні на выявах з альбома Ліхачова, ні ў іншых даступных нам даведніках па паперазнаўстве.

Можна было б дапусціць, што гэтае ўпрыгожанне на канцы стрыжня ўяўляе сабой дэфармаваны “таў” (троханцовы “егіпецкі” крыж), тады б філігрань можна было звязваць з вадзянымі знакамі на паперы, якая, паводле Ліхачова, ужывалася ў 1490-х гг. (у прыватнасці, “варыянт а” досыць блізка да знака пад № 1169). Аднак такое дапушчэнне здаецца сумнеўным як з увагі на вялікую раскіданасць у храналогіі ўжывання паперы, так і з прычыны таго, што апісанае ўпрыгожанне выступае ў абодвух версіях знака, а гэта ўжо цяжка растлумачыць выпадковай дэфармацыяй філіграні. Тым не менш нават такое дапушчэнне не пярэчыць датаванню асноўнай часткі разгляdanaга манускрыпта другой паловай XV ст.

Калі ж разглядаць паперу ўзноўленай часткі, дык на ёй прысутнічаюць філіграні з невялікай памерам выявай аднагаловага арла, які мае літару “z” на грудзях. Поўных адпаведнікаў гэтае выявы ў альбомах філіграняў не знойдзена. Найбольш блізкія вадзяныя знакі прадстаўлены ў каталозе філіграняў з рукапісных крыніц расійскага Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве пад № 987²⁶⁴ і ў атласе Лаўцявічуса пад № 478²⁶⁵, аднак яны маюць і шэраг прынцыповых адрозненняў.

Асноўнае адрозненне філіграні, апублікаванай літоўскім навукоўцам пад № 478 (абазначым яе ўмоўнай назвай “выява А”), у тым, што арол на ёй — дзвюхгаловы. Але разам з тым выступае падабенства як у агульнай стылістыцы выканання і памеры выявы, так і ў паасобных элементах (у тым ліку літара “z” на грудзях арла). Паводле Лаўцявічуса, гэтая філігрань ёсць на паперы, ужытай у 1629 г. у Вільні і ў 1630 г. у Коўне²⁶⁶.

Што да філіграні, змешчанай у каталозе Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве пад № 987 (абазначым яе, як “выява Б”), дык на ёй паказаны аднагаловы арол і яна таксама блізкая да разглядаанай. Адрозніваецца паасобнымі элементамі (у прыватнасці, няма літары “z” на грудзях арла). Паводле складальнікаў альбома, папера з такой выявай была ўжытая ў 1637 г. у Псалтыры з паследаваннем²⁶⁷.

Зыходзячы з падабенства нашай філіграні да дзвюх апісаных вышэй, а таксама з увагі на адметнасць гэтай групы сярод іншых вадзяных знакаў з выявай арла, можна зрабіць выснову, што філігрань з Мінеі належыць прыблізна да таго самага перыяду, што і дзве астатнія, — да другой чвэрці XVII ст. Больш за тое, факт прысутнасці на ёй элементаў, частка якіх супадае з выявай А, а другая — з выявай Б, дае падставы меркаваць, што гэты вадзяны знак можа быць пераходным варыянтам ад выявы А да выявы Б. Калі такое меркаванне слушнае, дык час яе выкарыстання можна звязць да 1630-х гадоў.

Для напісання тэксту асноўнай часткі кнігі ўжыты цёмна-брунаты (месцамі да чорнага) атрамант і цынобравая рубрыкацыя (цынобраматавая, без водбліску). У якасці графічнага віду пісьма выступае гэтак званы “старэйшы паўустаў”, які месцамі набліжаецца да скорпісу. Тэкст арганізаваны ў два слупкі, паміж паасобнымі словамі водступаў няма, а паміж групамі слоў раздзяленне найчасцей паказана прагалам з кропкай. Асаблівасці накрэслення паасобных літараў (“в” у выглядзе прастакутніка з дыяганальнай перакладзінай, “ѣ” з загінам уніз на левым канцы каромысла ды інш.) можна звязаць з XV ст., што пацвярджае нашае датаванне гэтай часткі рукапісу паводле паперы. Калі параўноўваць пісьмо з публікацыямі здымкаў з рукапісных кніг, ажыццёўленых рознымі палеографамі, графіка літараў асноўнай часткі Мінеі вельмі бліз-

кая да рукапісу 1434 г., змешчанага пад № 5 у апісанні кірылічных рукапісаў з збораў графа Талстога²⁶⁸.

Тэкст на ўзноўленай частцы манускрыпта запісаны брунатным атрамантам, загалоўкі — цынобравыя (цынобра глянцавая, з водбліскам). Письмо гэтай часткі — дробны паўустаў, тэкст арганізаваны ў два слупкі. Заўважнае імкненне пісальніка перадаць почырк асноўнай часткі. На больш позні час напісання ўзноўленых аркушаў паказвае наяўнасць прагалаў між словамі, выкарыстанне вялікіх літар, а таксама некаторыя іншыя прыкметы. У прыватнасці, засвоеная манера пісання часам праяўляе сябе ў не-свядомай замене пісальнікам літар традыцыйнай формы больш сучаснымі на той момант варыянтамі. Так, напрыклад, побач з традыцыйным мы сустракаем больш позняе накрэсленне літары “з”, а поруч з паўустаўным “В” — безадрыўнае “В” у выглядзе гэтак званага “калалыка”.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што хоць асноўная частка рукапісу паходзіць з больш ранняга часу, чым меркавалі бібліяграфы раней (яго стварэнне можна аднесці да другой паловы XV ст.), аднак манускрыпт быў рэстаўраваны з ўзнаўленнем страчанай часткі тэксту ў другой чвэрці XVII ст. (хутчэй за ўсё ў 1630-х гадах).

Гэты факт, як і выраб новай аправы для рукапісу, можна звязаць з знаходжаннем кнігі ў Куцейне, да якой, такім чынам, ён мае непасрэднае дачыненне. Разам з тым дадзеных, каб дакладна сказаць, у якім з двух манастыроў Куцейны — мужчынскім Богаяўленскім ці дзвячочым Успенскім — праводзілася ўзнаўленне страчанай часткі тэксту, недастаткова. Прысутнасць уладальніцкага надпісу Успенскага манастыра, дзе таксама, як мы ведаем, перапісвалі кнігі, схіляе звязаць гэтую чынанасць хутчэй з працай куцейнскіх манахінь, чым манахаў. Але на сёння няма звестак пра наяўнасць у дзвячочым манастыры асобнай шытарні; больш за тое, яе існаванне наагул уяўляецца сумнеўным. Гэта дае падставы меркаваць, што рэстаўрацыю кнігі (у тым ліку і ўзнаўленне тэксту) маглі ажыццявіць якраз богаяўленскія манахі.

Ірмалой з інскрыпцыяй “КОУТЕЕНСКИЙ”, што змешчаная на палосцы паперы пры форзацы. Пачатку кнігі няма; мастацкае аздабленне цалкам адрозніваецца ад створаных у Куцейне манускрыптаў. Музычны тэкст запісаны пяцілінейнай крукападобнай натацыяй; слоўны тэкст занатаваны бліжэй да скорпісу дробным паўуставам. Большая частка кнігі паходзіць з пачатку XVII ст., а арк. 236–271 — з 1650-х гадоў²⁶⁹. На адг. арк. 239 прысутнічае “Херувик” архіепіскапу полацкаму Язафату Кунцэвічу, што сведчыць пра ўніяцкае веравызнанне пісальніка другой часткі тэксту. Сама інскрыпцыя “КОУТЕЕНСКИЙ” пазнейшая за іншыя і паходзіць толькі з XVIII ст. Усё пералічанае схіляе да думкі, што гэты ірмалой не мог быць напісаны ў Куцейне. Магчыма, менавіта

гэты манускрыпт згаданы ў інвентары Успенскага манастыра 1829 г. сярод кніг фарматам “В листь” як “ирмолой писанный одинь”²⁷⁰.

Асобную катэгорыю манускрыптаў уяўляюць рукапісныя алігаты ў канвалютах з куцеінскімі выданнямі. Канвалютам называецца кніга, што складаецца з некалькі асобна выпушчаных у свет выданняў або рукапісаў, але пераплеценых разам дзеля лепшае захаванасці, зручнасці карыстання або з нейкімі іншымі мэтамі; паасобныя часткі канвалюта называюць алігатамі. У разгляданы перыяд манахі нярэдка дапаўнялі тую ці іншую богаслужбовую кнігу патрэбнымі ім малітвамі або спевамі. Іх яны часам запісвалі на пустых форзацных аркушах, а часам (у выпадку большага аб’ёму тэкстаў) — у адмыслова складзеным з папяровых аркушаў шытку, які пазней, пры замене зношанай аправы, падшытоўваўся да той ці іншай кнігі.

На сёння не выяўлена канвалютаў з надпісамі, якія б дакладна сведчылі пра іх складанне ў Куцейне. Таму зараз мы разгледзім толькі алігаты, падшытаваныя да куцеінскіх друкаў, — з увагі на шырокае выкарыстанне выданняў уласнае друкарні ў згаданых манастырах гэта можа стаць каштоўнай атрыбутыўнай прыкметай.

Рукапісны дадатак да куцеінскага 1639 г. “Брашна духоўнага” са збораў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь змяшчае акафісты бесцялесным сілам і святым; ён падшытаваны да старадрука які своеасаблівы дадатак. Пісаны манускрыпт пад фармат “Брашна” — *in quarto*. Старадрук, пачынаючы з першага аркуша, мае купчы запіс²⁷¹: гэтую кнігу ў 1666 г. купіў у іераманах Марцім’яна на той час таксама яшчэ іераманых Генадзь Гарэлка, які, паводле В. Строева, паз-

Пачатак рукапіснага алігата, падшытаванага да “Брашна духоўнага”

ней стаў куцеінскім ігуменам²⁷². Згодна з запісам, трансакцыя адбылася ў Бізюкоўскім манастыры, куды куцеінская брація пераехала пасля захопу царскімі войскамі Аршаншчыны²⁷³.

Куцеінскае паходжанне алігата ўскосна пацвярджае факт, што пасобнікі “Брашна духоўнага” (як і “Трыфалагіёна”, пра які мы будзем гаварыць ніжэй) меў шмат хто з куцеінскай браціі: з’яўляючыся пашыраным варыянтам “Псалтыра з наследаваннем”, кніга была неабходная для малітвы, а прадукцыя манастырскае друкарні накладам у сотні тамоў дазваляла такую “раскошу”. Гэта пацвярджаюць уладальніцкія запісы інакаў на пасобніках “Брашна”²⁷⁴ і сведчанні аб прысутнасці кнігі ў вопісах маёмасці былых куцеінцаў²⁷⁵.

Акрамя гэтага, канвалют мае шэраг прыкметаў, якія сведчаць пра імавернае дачыненне ягонага ўладальніка да дзейнасці куцеінскага скрыпторыума. Па-першае, гравюра з выяваю цара Давіда на пачатку кнігі расфарбаваная ў колеры, аналагічныя да ўжытых на тытульным аркушы Баркалабаўскага ірмалоя. Па-другое, ініцыял “В” на другім аркушы расфарбаваны з ужываннем цынобры ў чырвоны колер, як і некаторыя ініцыялы згаданага ірмалоя (напрыклад, “К” з аркуша 117). Патрэцяе, пакінутае месца для заставак.

Рукапісная частка кнігі, з аднаго боку, дэманструе шэраг рысаў прафесійнага пісання, з другога ж — вылучаецца тымі самымі характэрнымі асаблівасцямі, што і Баркалабаўскі ірмалой. Гэта дазваляе нам сцвярджаць, што манускрыпт мог быць створаны ў кнігапіснай майстэрні Богаўленскага манастыра. На жаль, філіграні паперы, на

Разгорт рукапіснага алігата “Акафісты бесцялесным сілам і святым”, падшытаванага да “Брашна духоўнага”

якой запісаны акафісты, не ўдалося зыдэнтфікаваць, што не дазваляе нам ні падмацаваць, ні аспрэчыць выказаную вышэй гіпотэзу.

Рукапісны дадатак да куцеінскага 1647 г. "Трыфалагіёна" мае той самы характар, што і разгледжаны вышэй алігат з канвалюта "Брашна духоўнага", аднак у адносінах да яго няма такіх пераканаўчых аргументаў за куцеінскае паходжанне рукапісу. У прыватнасці, ніводзін з алігатаў гэтага канвалюта не нясе ніякіх надпісаў, звязаных з Куцейнай. Хоць гэст пісаны паўўставам XVII ст., аднак цяжка настойваць на прафесійнасці выканання манускрыпта: напрыклад, рамкі наўзбоч тэкставага блока адлінавання не заўсёды роўна, радкі не маюць разліноўкі, а літары сустрэкаюцца рознай вышыні, заставак няма.

З другога боку, напрыклад, загаловак рукапіснага алігата напісаны даволі ўмела вяззю, а некаторыя асаблівасці ўладальніцкага аздаблення як друкаванае часткі, так і ўласна манускрыпта падобныя да тых, што мы знаходзім у разгледжаных вышэй куцеінскіх кнігах: так, частка ініцыялаў, заставак і гравюр "Трыфалагіёна" расфарбаваныя ад рукі; ёсць адлінавання карычневым атрамантам рамкі і г. д.

Тым не менш названыя характарыстыкі нельга разглядаць як адметна куцеінскія, бо пры накрэсленні рамак пісальнік мог арыентавацца на арганізацыю старонкі "Трыфалагіёна"; спалучэнне карычневых рамак з чорным атрамантам тэксту, паводле нашых назіранняў, даволі часта сустракаецца ў манускрыптах XVII ст., а ініцыялы, застаўкі і гравюры расфарбаваныя колерамі, адрознымі ад колераў у іншых куцеінскіх кнігах. Такім чынам, хоць манускрыпт і мог быць створаны ў Куцейне, аднак гэтае меркаванне выглядае менш пераканаўчым, чым у дачыненні да папярэдняй кнігі.

Рукапісны дадатак да куцеінскага 1652 г. "Новага Запавету з Псалтыром" з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, як і два вышэйзгаданыя алігаты канвалютаў з куцеінскімі выданнямі, ёсць ўладальніцкім рукапісным дадаткам да друкаванай кнігі. Гэты рукапіс змяшчае некалькі тэкстаў з пералікам евангельскіх чытанняў на розныя нядзелі і святы літургічнага года — "Соборник двенадцати месяцам", "Сказание главам евангельским оутриним и Литургическим" і г. д.

Манускрыпт не вылучаецца майстэрствам выканання. Асоба, што яго перапісвала, была знаёмая з кніжным пісьмом, але не валодала ім дасканала. Паўўстаў у яе выкананні набывае шэраг рысаў скорасісу; радкі часам хвалістыя, без разліноўвання. У гэксце некалькі разоў ужыты іншы атрамант як для пісьма, гэтак і для лінавання палёў. Рамкі адрозніваюцца ад тых, што прысутнічаюць у куцеінскіх кнігах; лініі палёў праведзеныя ад краю і да краю старонкі. Застаўка і наагул аздабленне першых старонак тэкстаў заўважна розныя ад вядомых нам куцеінскіх узораў як спосабам

рысавання, гэтак і ўжытай каляровай гамай; акрамя таго, выкарыстаны спосаб аздаблення літар і застаўкі кропкамі. Спраба ілюмінатара напісаць загаловак вяззю скончылася, бадай, няўдачай. Для рубрыкацыі ўжыта ў розных месцах кінавар рознага адцення і сурьк, а таксама фарбы.

Кніга ўзята ў аправу з бронзавым абкладам, што сведчыць пра ўжыванне яе ў набажэнстве. Гэта, як і аналіз тэкставага складу алігата, схіляе да думкі, што манускрыпт стварыў парафіяльны святар, які пісаў яго на сваю патрэбу — для выкарыстання ў літургічнай практыцы. Адсюль вынікае, што да дзейнасці разгляданых манастыроў гэтая кніга не мае дачынення і мы павінны выключыць яе з спісу імаверных куцеінскіх рукапісаў.

Апрача разгледжаных вышэй, некалькі пісаных у Куцейне кніг згадваюцца ў літаратуры, але не былі даступныя для паўнавартаснага вывучэння *de visu*.

Куцеінскі зборнік 1641 г. — гэта рукапіс, які складаўся з двух твораў: “Пра манастырскія правілы” Касіяна Рымлянкіна і “Каляція, або размова духоўная”. Упершыню гэты манускрыпт даследаваў С. М. Некрашэвіч, вывучаючы яго галоўным чынам з філалагічнага пункту гледжання²⁷⁶. Пазней кнігу згадвалі ў сваіх працах У. М. Перац²⁷⁷, Ю. В. Анхілюк²⁷⁸, а таксама М. В. Нікалаеў²⁷⁹.

Некрашэвіч у якасці ілюстрацый да свайго артыкула змясціў некалькі здымкаў са старонак згаданага зборніка, і дзякуючы ім мы маем магчымасць атрымаць пэўнае ўяўленне пра сам рукапіс. Гэты манускрыпт мае фармат *in octavo*; як і апісаны вышэй алігат, ён не характарызуецца асаблівай прафесійнасцю выканання. Перапісана кніга скорапісам, радкі часам хвалістыя, а мастацкае аздабленне — мінімальнае. Прытэкставая рамка сваёй структурай нагадвае рамкі куцеінскіх старадрукаў.

Эстэтычная вартасць пісьма і аздаблення зборніка параўнальна невысокая, што адрознівае яго ад апісанай вышэй прадукцыі куцеінскага скрыпторыума, таму можна меркаваць, што стварыў яго хтосьці з манахаў келейна, на ўласную патрэбу, а да куцеінскай кнігапіснай майстэрні ён дачынення не меў.

Чэціі Мінеі, звесткі пра якія падаваў Ф. Дабранскі ў сваім “Апісанні рукапісаў Віленскай Публічнай бібліятэкі”, маюць наступную ўкладную інскрыпцыю: “Сію книгу г(лаго)лемую житіе святых отець на монастырь Кутеенский пань Ивань Кособуцкий мещанинь Шкловский”²⁸⁰. Бібліёграф цытуе яшчэ адзін надпіс, які, бадай, сведчыць пра стварэнне гэтага рукапісу ў Куцейне: “Сія книга монастыря Кутеи(н)скаго списана за игумена Иова Молочки року 1669”. Відаць, манускрыпт быў створаны на сродкі згаданага Івана Касабуцкага, што выступае дабрачынцам, які такім своеасаблівым чынам “уклаў” у манастыр патрэбную браці для пабожнага чытання кнігу. Вядома, што рукапіс прывёз у Віленскую бібліятэку Рачынскі ў 1866 г. менавіта з Куцейны.

Ірмалой Успенскага манастыра 1648 г. згадвае расійскі дарэвалюцыйны гісторык М. Радкоў, разглядаючы жыццяпіс Аўрамя Смяленскага. Ён сцвярджае, што бачыў гэтую кнігу на свае вочы ў смяленскім дзевочым манастыры²⁸¹. Гэтае паведамленне азначае, што мы маем справу з яшчэ адным ірмалоем, які быў перапісаны ў Куцейне — гэтым разам у 1648 г. інакіямі Успенскага манастыра. У Смяленск рукапіс патрапіў разам з пераселенымі туды куцейскімі манахіямі; на сёння месца знаходжання манускрыпта невядомае. Ясіноўскі разглядае яго пад № 49, і хоць ведае пра яго таксама толькі з літаратуры, але нават цытуе нататку пісальніка: “Ірмологій, писаний в общежительном Кутейнском монастыре при игумении Мелание Ярчаковне 1648 г.”²⁸² У кожным разе, гэтая кніга не адпавядае тэме нашага даследавання, бо яе перапісвалі не ў Богаяўленскім манастыры.

Падсумоўваючы вышэйсказанае адзначым, што ў Куцейне манускрыпты не толькі актыўна бытавалі, але і ствараліся. Такая сітуацыя была выклікана малалікасцю айчынных кірылічных друкарняў і недастатковым забеспячэннем чытацкага попыту. Кніжны голад часткова задавальнялі як даўнія рукапісныя кнігі, так і выданні ўкраінскіх ды маскоўскіх варштатаў, але далёка не напоўніцу, што змушала манахаў і манахіняў браць у рукі пяро. У куцейскіх Богаяўленскім ды Успенскім манастырах прафесійна перапісвалі кнігі як дзеля забеспячэння ўласных патрэбаў, так і на замову. Акрамя таго, асобныя манахі ажыццяўлялі і індывідуальнае, келейнае памнажэнне ад рукі тых ці іншых тэкстаў.

Асабліва адчувалася патрэба ў малітоўна-літургічнай літаратуры, тэксты якой рэпрадукаваліся ў выглядзе як самастойных кніг (у прыватнасці, ірмалояў), так і дадаткаў-алігатаў, што падшытоўвалі да адпаведных друкаваных выданняў. Разам з тым тут перапісвалі творы маральна-павучальнага характару, кнігі пра хрысціянскае самаўдасканаленне або звязаныя з манаскім жыццём.

Мастацкае аздабленне і арганізацыя тэксту манускрыптаў

У дачыненні да створаных у Куцейне кніжных рукапісаў мы ў большай ступені можам гаварыць пра пэўныя характарыстыкі арганізацыі тэксту, чым пра аздабленне. Фактычна мастацкае аздабленне назіраецца толькі ў Баркалабаўскім ірмалоі; у іншых манускрыптах мы бачым толькі асобныя яго элементы — такія, як вылучэнне загаловаўкаў цынобрай ды ламбард або больш ці менш удалыя спробы ўжывання вязі.

Тытульны аркуш у куцеінскіх манускрыптах. Баркалабаўскі ір-малой унікальны ўжо тым, што мае аўтэнтчны тытульны аркуш. Нагадаем, што для даўняй усходнехрысціянскай кніжнай традыцыі тытульны аркуш не характэрны. У Беларусі ўпершыню яго ўводзіць Францішак Скарына — на ўзор заходнееўрапейскіх выданняў (у якіх тытульны аркуш з’яўляецца ў апошняй чвэрці XV ст.). Такім чынам, у нашых старадруках гэты элемент кніжнай структуры сустракаецца ад самага іх з’яўлення, хоць і не заўсёды рэгулярна. Іначай гэтая справа выглядае з рукапісамі, асабліва літургічнымі: звычайна яны паўтараюць не толькі тэкст, але і аздабленне арыгіналаў, з якіх перапісваліся, і таму з’яўляюцца больш кансерватыўнымі ў сэнсе кніжнай архітэктуры.

Украінскі даследнік Ю. Ясіноўскі адзначае, што ў айчынных ір-малоях тытульны аркуш упершыню сустракаецца на мяжы XVI і XVII стст., а стала прысутнічае ў кнігах гэтага жанру толькі ў другой палове XVII ст.²⁸³ Гэты элемент кніжнага аздаблення Баркалабаўскага ірмалоя з’яўляецца арыгінальным узорам кніжнага мастацтва, але выразна відаць, што ён паўстаў у кантэксце беларускіх (ці нават больш шырока — прысутных на ўсходніх землях Рэчы Паспалітай) традыцый: у ягонаі кампазіцыі і аздабленні прасочваюцца паралелі з іншымі помнікамі мастацкай і кніжнай культуры. Аформлены ён у гэтак званым “архітэктурным” стылі з выявай аркі і святых у якасці калонапаў. У беларускай кірылічнай кнізе гэтая мадэль аздаблення даволі ярка праявілася спачатку ў куцеінскім “Новым Запавеце з Псалтыром” 1652 г., а потым аформілася ў супраслеўскіх служэбніках XVIII ст.

Ідэя падобнага аздаблення тытульнага аркуша магла быць пазычана з віленскіх лацінамоўных выданняў (напрыклад, з тытульнага аркуша выдадзенай у 1610 г. кнігі “Святога апекуна Айчыны Казіміра” (“*Divi tvtelaris Patrii Casimiri*”). Але больш імавернай уяўляецца думка, што яна перанята з украінскіх старадрукаў пачатку XVII ст. (параўнайма, напрыклад, выдадзеныя ў Львове ў 1609 г. “Беседы избранная о воспитании чад” Яна Залатавуснага), тым больш што для апошніх даволі характэрнае размяшчэнне ў верхняй і ніжняй частках тытульнага аркуша сюжэтных медальёнаў.

Загалолак кнігі выкананы пераважна цынобрай (часткова атрамантам). Афармленне яго (фон з расліннага арнаменту, “падкладзены” пад першае слова загалоўка; напісанне гэтага слова мастацкім пісьмом адрозным ад астатняй часткі загалоўка) на тытульным аркушы нашага “Ірмалоя” наследуе, як здаецца, явейскае “Евангелле навучальнае” (Еўе, 1616 г.). Асноўны колер аркі — колер “марскай хвалі” (за святымі ў зялёных шатах — белы), а ўся выява ўзятая ў чырвоную лінейную рамку.

Тытульны аркуш “Ірмалоя”, перапісанага ў 1651 г. у Куцейне для Баркалабаўскага манастыра

Постаці святых адыгрываюць метафарычную ролю, як бы ўвасабляючы апоры, на якіх трымаецца ўсходняя царква (згадайма, што, напрыклад, Васіль Вялікі і Ян Залатавусны з'яўляюцца, між іншага, стваральнікамі чыну грэцка-візантыйскай літургіі: адзін — урачыстага, другі — звычайнага). Вышыня постацяў на тытуле дапасаваная да памераў складовых частак аркі і мае на мэце перадаць перспектыву, якая паўстае перад гледачом, калі той глядзіць на архітэктурную пабудову: ніжняя частка ўяўляецца большай, верхняя — меншай. У ніжняй частцы стаяць Ян Запавеснік і Ян Залатавусны, у верхняй — Васіль Вялікі і Рыгор Багаслоў. Размешчаныя яны паводле іерархіі: прарок — архіепіскап — епіскапы. Святасць усіх гэтых асобаў паказаная залатымі німбамаі з чырвонай абрысоўкай. “Лічнае пісанне” выкананае бела-ружовай фарбай. Кожны з святых правай рукой робіць знак дабраслаўлення, а ў левай трымае кнігу, што сімвалізуе мудрасць і навучанне²⁸⁴.

Ян Запавеснік мае кнігу ў форме сувоя, што паказвае прыналежнасць прарока да часоў перад Хрыстовым Адкупленнем чалавецтва, г. зн. яшчэ старазапаветных; астатнія трымаюць кнігі ў выглядзе кодэксаў, як належыць святым новага часу. Ян Запавеснік апрануты ў карычневую валасяніцу, наўзверх якой накінуты зялёны гіманты. Адметнай рысаю гэтае выявы з'яўляюцца анельскія крылы за спінаю прарока: мастак падкрэслівае, што той быў пасланы Богам (грэцк. ἀγγελος — пасланец, звястун). Крылы гэтыя — зялёныя, а спадыспаду — чырвоныя; пер'е пазначанае чорнай і залатой фарбамі.

Ян Залатавусны паказаны ў расшытым крыжамі зялёным палістаўрыі наўзверх белага з блакітным адценнем сціхара — як знак таго, што святы быў архіепіскапам Канстанцінопаля. Васіль Вялікі і Рыгор Багаслоў апранутыя ў сціхары і фелоні: першы мае чырвоны сціхар і белую фелонь, другі ж — наадварот. Усе тры названыя святары маюць як пазнаку свайго духоўнага стану епітрахілі (Ян Залатавусны — чырвоную, астатнія — зялёныя). Складкі на белай вопратцы мастак паказвае чорным і карычневым колерамі, а на чырвонай — залатым.

У верхняй ды ніжняй частках аркі размешчаныя два медальёны ў цынамонавага колеру рамках з картушавымі завіткамі. Яны змяшчаюць мініяцюры на два сюжэты: Нараджэнне Дзевы Марыі і Ушэсце Гасподняе. Першы сюжэт выбраны, трэба меркаваць, дзеля сваёй марыйнай тэматыкі (згадайма, што рукапіс стваралі для дзівочага манастыра); апошні ж — дзеля таго, што кніга мусіла выкарыстоўвацца ў царкве пад тытулам Ушэсця Гасподняга (гэта своеасаблівы «экслібрыс», упецены ў агульны малюнак тытульнага аркуша).

І ў першым, і ў другім выпадках можна прасачыць сувязь з канкрэтнымі мастацкімі творамі. Так, для “Нараджэння Дзевы Марыі”

за ўзор без сумневу ўзяты аднайменны абраз, вядомы як твор Пятра Яўсеевіча з Галынца 1649 г.²⁸⁵ На абедзвюх названых тут выявах паказана св. Ганна, якая толькі нарадзіла. Яна сядзіць, абапершыся на падушкі, у ложку, размешчаным з левага боку на далёкім плане малюнка, пад балдахінам з зялёнаю драпіроўкай. Святая накрыта чырвонаю коўдраю, а кабета-суседка, стоячы справа ад ложка, падносіць ёй дары. На пярэднім плане дзве служкі абмываюць нованароджаную Марыю. Падлога пакая, у якім гэта адбываецца, складзеная з квадратных плітак. На дальняй сцяне — акно з авальным завяршэннем: на мініяцюры ў ім паказаны, як здаецца, пісальнік манускрыпта ў вобразе св. Якіма, якога паводле канону мусілі маляваць “у высокіх палатах”; на абразе ж акно запоўненае дэкаратыўным арнамантам, а ў правым ніжнім куце — некалькі камяніц. На мініяцюры дзейных асобаў значна меней, чым на абразе, што абумоўлена памерам выявы; ёсць, натуральна, і іншыя нязначныя адрозненні, аднак усе яны малаістотныя. З сярэдзіны рамка медальёна выкананая ў форме шасцікутніка.

Абраз “Нараджэнне Дзевы Марыі” Пётры Яўсеевіча з Галынца быў знойдзены на пачатку мінулага стагоддзя ў магілёўскай Успенскай царкве, збудаванай толькі ў 1670 г. Дзе абраз знаходзіўся да гэтага часу, невядома. Хутчэй за ўсё ў адной з цэркваў, звязаных з магілёўскім праваслаўным брацтвам. Мог ён быць і ў адной з куцеінскіх цэркваў. І храналагічна, і геаграфічна абраз быў даступны нашаму мініяцюрысту, таму ёсць вялікі шанец, што, ствараючы тытул, той абапіраўся менавіта на яго. Пра гэта сведчыць тоеснасць кампазіцыі, ужытых колераў, дэталей. Хоць і існаваў пэўны канон малявання Нараджэння Дзевы Марыі, аднак адрознасць нашай мініяцюры ад іншых абразоў з тым самым сюжэтам²⁸⁶, як і падабенства з названым, відавочныя.

Крыніцу “Ушэсця Гасподняга” вызначыць больш складана. Вельмі падобны паводле кампазіцыі і асобных дэталей дрэварыт выкарыстаны ў выдадзеным у 1639 г. у Львове “Апостале”. На абедзвюх выявах Хрыстос сядзіць у палымяным коле, якое ўзносяць у неба два анёлы. Пад імі, на зямлі, стаіць Дзева Марыя з складзенымі на грудзях рукамі, абапал яе — таксама два анёлы, што паказваюць на Хрыста. Трохі наводдаль з абодвух бакоў згуртаваліся апосталы.

Блізкую паводле кампазіцыі выяву можна сустрэць і ў выданнях Кіева-Пячорскай лаўры (напрыклад, у “Акафістах” 1625 г.; “Трыёдзі кветнай” 1631 г.; «Размовах на “Дзеі апосталаў”» 1634 г. і інш.), але яна змяшчае больш адрозненняў ад нашага абразка (узнесення ўгару рукі Багародзіцы, дрэвы абапал натоўпу і г.д.). Куцеінскія манахі, як тое відаць паводле складу фонду манастырскае бібліятэкі²⁸⁷, былі добра знаёмыя з украінскімі выданнямі (сярод якіх, дарэчы, мелі і згаданую

“Трыёдзь кветную” 1631 г.), таму, без сумневу, маглі ўзяць ілюстрацыі ў якасці ўзору для сваіх мініяцюр. Рамка апісанай выявы быццам складаецца з дзвюх частак — вонкавай і сярэдзіннай. Вонкавая, цынамонавага колеру, апрача картушавых завіткаў, мае рогападобныя выступы ў кутах. Нутраная ж — зялёнага колеру — ахінае прастору абразка па форме лісточка канюшыны.

Усё вышэйказанае пра тытульны аркуш Баркалабаўскага ірмалоя сведчыць, што мастак, які яго стварыў, быў абазнаны ў традыцыях усходнехрысціянскага іканапісу. Магчыма, ён быў іераманахам і меў права служыць літургію: апошня акалічнасць магла б растлумачыць падабенства нашай рамкі да тых, што аблямоўваюць рукапісныя атрамантавыя запісы, зробленыя дзеля азначэння дзён евангелічных чытанняў на адным з паасобнікаў куцеінскага “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г., што знаходзяцца ў зборах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі²⁸⁸. Хутчэй за ўсё гэты паасобнік не пайшоў у продаж, а застаўся ў карыстанні куцеінцаў, якія ўжывалі яго для чытання адпаведных тэкстаў Святога Письма на набажэнствах або ў часе падрыхтоўкі да іх.

Куцеінскі зборнік 1641 г., у адрозненне ад астатніх куцеінскіх манускрыптаў, таксама мае тытульны аркуш, але гэтым разам не ілюмінаваны, таму сказаць пра яго можна значна менш. Па краях ён аблямаваны лінейнай рамкай, прастора ўсярэдзіне якой амаль цалкам запоўненая тэкстам загаловаў і выходнымі дадзенымі. Заглавак напісаны літарамі большай велічыні з прэтэнзіяй на мастацкасць, за якой, аднак, не адчуваецца рукі майстра; для напісання выходных дадзеных ужыты хуткапіс таго часу. Завяршаецца тэкст нядбайна нарысаванай застаўкай, якая імітуе адну з ксілаграфічных аздобаў, сустраканых у куцеінскіх друках.

Арганізацыя і аздабленне тэксту ў куцеінскіх манускрыптах. Аздабленне тэкставага блока Баркалабаўскага ірмалоя ажыццяўлялася з дапамогай двух прыёмаў: праз вылучэнне пэўных частак тэксту чырвоным колерам (за кошт ужывання цынобры) і праз стварэнне такіх элементаў, як застаўкі, ініцыялы ды канцоўка, а таксама вязевыя загаловкі раздзелаў і пісаная мастацкім пісьмом назовы паасобных тэкстаў.

Кожны з асноўных раздзелаў пачынаецца адметнай застаўкай, у якой спалучаюцца рысы гэтак званага “старадрукаванага” стылю Івана Фёдарова і віленскіх белафонавых аздобаў Мсціслаўца. За некаторымі застаўкамі (асабліва ў пачатку манускрыпта) выразна праглядаюцца іх фёдараўскія прататыпы. Па-над першай застаўкай у пачатку кнігі — маленьне цынобрай: “Г(О)СП(О)ДИ БЛ(А)Г(О)СЛ(О)ВИ”. Выкананыя вяззю цынобравыя загаловкі пачынаюць усе, без вынятку, раздзелы. Такім чынам, заставак у нашым ірмалоі 10, а вязевых загаловаў — 12. Канцоўка толькі адна — у канцы 11-га раздзела.

Скапіяваны з “Псалтыра”
Пятра Мсціслаўца ініцыял “Б”

Ініцыял “Д”
у тэраталагічным стылі

Тэкст у кожным асноўным раздзеле пачынаецца ўзорыстым ініцыялам, тонка выпісаным атрамантам. Акрамя першага (“Б”, арк. 3) і апошняга (“Д”, арк. 187), усе ініцыялы ўзятыя ў прастанутныя рамкі памерам 50–52 мм × 55 мм; ініцыялы на аркушах 67 і 117 пафарбаваныя ў чырвоны колер.

Апошні ініцыял (“Д”, арк. 187) рысаваны адразу чырвоным і — у адрозненне ад іншых — у манеры, што наследуе тэраталагічны стыль. Характарнасць рысунка першага і апошняга ініцыялаў схіляе да думкі, што яны былі скапіяваныя з канкрэтных кніг. Першы з іх, несумнеўна, зрысаваны з мсціслаўцавага Псалтыра 1576 г.; магчыма, далейшае даследаванне дазволіць выявіць прататып і “тэраталагічнага” ініцыяла. Рамкавыя ж ініцыялы манускрыпта, таксама як і застаўкі, спалучаюць у сабе рысы “старадрукаванага” і віленскага стыляў, з выкарыстаннем элементаў, яўна пазычаных з аздобаў заходнееўрапейскіх выданняў (напрыклад, выявы казліных галоваў у пляценні ініцыяла “Г” на арк. 87).

Разнастайнасць стылёвых формаў ініцыялаў — цікавая асаблівасць гэтага манускрыпта. Як мы адзначалі вышэй, падобная з’ява заўважная і ў куцеінскіх друках, дзе адначасова ўжываюцца ініцыялы з розных серый і камплектаў. У выданнях Куцейны гэтую асаблівасць можна было б тлумачыць нястачай адпаведных ксілаграфічных элементаў для друку, аднак манускрыпт у сваім аздабленні не залежыць ад наяўнага друкарскага матэрыялу, а значыць рознастылёвыя ініцыялы былі ўведзеныя наўмысна. Магчыма, у 1650-х гадах такая эклектыка ўжо ператварылася ў адметную рысу куцеінскага кнігавыдавецкага стылю; на жаль, немагчыма праверыць гэтую гіпотэзу, бо іншыя разгляданыя намі рукапісы маюць меншы фармат і, відаць, з гэтай прычыны ініцыялаў у іх няма.

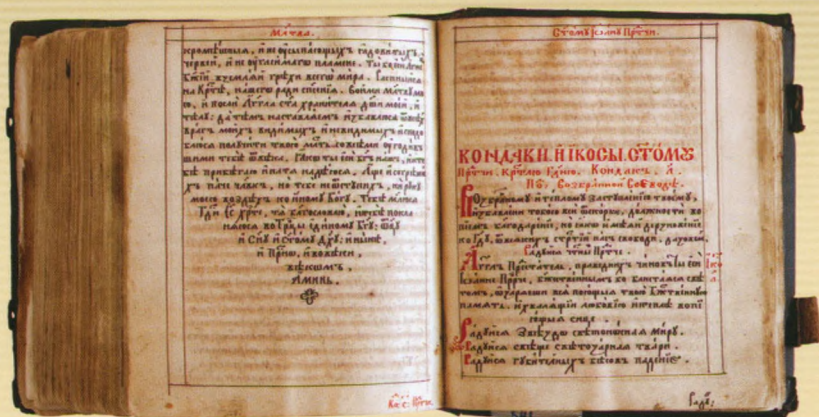

Зрысаваныя з друкаваных выданняў ініцыялы “Баркалабаўскага ірмалоя”

Назвы спеваў запісаныя цынобрай і вылучаюцца ў тэксе велічынёй ды формай літар, а таксама нярэдка — прэтэнзіяй на мастацкасць пісьма. Ламбарды на пачатку тэкстаў (як, напрыклад, “В”, арк. 16 адг.) з увагі на мастацкасць выканання часам хочацца назваць ініцыяламі. Цынобрай вылучаныя таксама ламбарды на пачатку музычных фразы і ўсе пазатэкставыя пазнакі, як, напрыклад, азначэнні гласаў ці спасылкі.

Разліноўка для нот на большай частцы старонак зробленая атрамантам карычневага колеру. Запісы ж, як нотныя, гэтак і слоўныя, — атрамантам чорнага колеру. Застаўкі і ініцыялы выкананы танчэйшым пяром, чым разліноўка і тэкст, а ўжыты атрамант хутчэй чорнага, чым карычневага колеру. Тэкст узяты ў рамку з нешырокімі верхнім і бакавым палямі, якая нагадвае рамкі куцеінскіх выданняў, хоць і не мае выразнага падзелу на ячэйкі. Верхняе поле гэтае рамкі заставалася незапоўненым, а бакавое служыла для размяшчэння маргіналій (спасылка, абазначэнняў гласаў і да т. п.). Над стварэннем асноўнай часткі манускрыпта працавалі не меней за тры чалавекі: мастак-жывапісец маляваў тытульны аркуш; графік афармляў застаўкі і ініцыялы, а ўласна пісальнік займаўся тэкстам (яшчэ прынамсі два пісальнікі, а магчыма, і графік, відаць, дапаўнялі рукапіс ужо ў Баркалабаве).

Акафісты бесцясным сілам і святым, змешчаныя ў канвалюце алігатам “Брашнама духоўным” (Куцейна, 1639), характарызуюцца наступнымі рысамі: 1) тэкст узяты ў рамкі з пакінутымі нешырокімі верхнім і правым палямі, а самі рамкі выкананыя карычневым атрамантам; 2) пакінута месца для застаўкі; 3) загаловак напісаны цынобраю мастацкім пісьмом, бліжкім паводле стылістыкі да загатоўкаў гімнаў з Баркалабаўскага ірмалоя; 5) абазначэнні гімнаў на палях і ініцыялы выкананыя цынобрай; 6) асноўны тэкст запісаны паўуставам чорным

Разгорт рукапіснага алігата, падшытаванага да “Брашна духоўнага”

атрамантам; 7) радкі роўныя, месцамі заўважны сляды разліноўкі вострым прадметам; 8) у правым ніжнім куце старонкі змешчаныя кустоды. Пералічаныя прыкметы яскрава сведчаць, што рукапісны тэкст ствараў прафесіянал, і, беручы пад увагу сказанае вышэй, можна меркаваць, што гэта быў хутчэй за ўсё куцеінскі пісальнік.

Куцеінскі зборнік 1641 г. дэманструе больш ці менш удалыя спробы напісання загалюўкаў мастацкім пісьмом, імітацыю канцоўкі пад выходнымі дадзенымі на тытульным аркушы, ламбарды на пачатку абзацаў.

Арганізацыя тэксту ў рукапісе зробленая на ўзор куцеінскіх старадрукаў з тыповай для іх рамкай і такімі структурнымі элементамі старонкі, як фаліяцыя, калонтытулы, кустоды і маргінальныя спасылкі, размешчаныя ў адпаведных ячэйках.

Месячная мінея з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі з успенскім уладальніцкім надпісам, нават калі і рэстаўравалася ў Богаўленскім манастыры, не дэманструе заўважных адметнасцяў куцеінскай кнігапіснай традыцыі, бо страчаны тэкст узнаўляўся на ўзор зыходнага, прысутнага ў арыгінале XV ст., і характарызуецца тымі ж самымі элементамі аздаблення.

Падсумоўваючы вынікі, зробленыя на падставе прааналізаванага вышэй матэрыялу, адзначым, што аздабленне і арганізацыя старонкі тых манускрыптаў, паходжанне якіх можна звязаць з Богаўленскім манастыром, сведчаць пра заўважны ўплыў на прадукцыю скрыпторыума Куцейны друкаваных выданняў. Гэта відаць з прысутнасці ў куцеінскіх манускрыптах збольшага тых самых рысаў, якія мы назіраем і ў публікацыях манастырскай друкарні.

Куцеінская шытарня і яе аправы

дэнтыфікацыя прадукцыі шытарні Богаяўленскага манастыра даволі праблематычная, бо падпісаныя куцеінскія аправы нам невядомыя. З увагі на тое, што ў XVII ст. друкаваныя кнігі нярэдка выпускалі ў продаж нешытаванымі, мы сёння толькі з вялікай асцярожнасцю можам абапірацца ў сваім даследаванні на аправы куцеінскіх выданняў — яны маглі быць замоўленыя ўладальнікамі ў іншым месцы. У такім разе за пункт адліку належыць прыняць створаныя ў Куцейне манускрыпты.

Баркалабаўскі ірмалой. Аправу гэтага рукапісу з вялікай доляй пэўнасці можна атрыбутаваць як куцеінскую. Аргументы, што пацвярджаюць такое меркаванне, наступныя: па-першае, у Куцейне была шытарня²⁸⁹, і таму няма падстаў меркаваць, што кнігу, на замову іншага манастыра перапісаную і аздобленую мініяцюрамі, перадалі гэтаму манастыру неапраўленай. Па-другое, сама аправа паходзіць з часу стварэння кнігі, а кніжны блок не нясе ніякіх слядоў пазнейшага перашытвання, якія б сведчылі, што аправу з часам замянілі. Гэта схіляе нас да думкі, што ў дадзеным выпадку мы маем справу з працай менавіта куцеінскіх майстроў.

Гэтая аправа даволі характэрная для беларускіх кірылічных кніг XVII ст. Ужыты матэрыял: чорная скура на дошках. Вечкі аздоблены сляпым цісненнем; на жаль, у выніку сцірання скуры цісненне праглядаецца з цяжкасцю, аднак пры старанным вывучэнні можна прасачыць не толькі агульныя абрысы ўзору, але таксама вылучыць і ідэнтыфікаваць яго асобныя элементы (на гэтым мы спынімся ніжэй).

Спінка мае тры рубы, аблямаваныя падвойнымі лініямі. Ніжні каптал страчаны, але верхні прысутнічае; ён сплечены наперамен радамі нітаў святлейшага і цямнейшага адценняў на аснове з грубай тканіны.

Кніга мела дзве зашчэпкі, адна з якіх страчаная. Абедзве зашчэпкі мацаваліся на рамянях да ніжняга вечка аправы; на верхнім вечку захаваліся вырабленыя з бронзы пяцікутныя гнёзды для зашчэпак, прыбытыя двума цвічкамі. Таксама двума цвічкамі прыбытыя і рамяні да вечка; каб дробныя галоўкі цвічкоў не праходзілі скрозь скуру, пад іх падкладзеныя вузкія бляшаныя палоскі. Падобная палоска падкладзеная з нутранага боку пад зашчэпку і прымацаваная дзвюма заклёпкамі. Сама зашчэпка, як і гняздо для яе, выканана з жоўтага металу. Яна мае характэрнай формы ніжнюю частку (у выглядзе пяцізубовай кароны), а таксама нанесены на вонкавую паверхню

Аправа “Баркалабаўскага ірмалоя”: а – верхняе вечка; б – ніжняе вечка

вострым прадметам малюнак: квадрат, два бакі якога ствараюць край зашчаккі, усярэдзіне — перакрываючы дзяганалі, а звонку — лінія, паралельная аднаму з бакоў. На зашчакцы, як і на гнезде для яе, відаць па дзве невялічкія акружыны з кропкамі ў цэнтры — гэтак званы “цыркульны” арнамент.

Аснову ціснення на верхнім вечку аправы складаюць дзве рамкі — вонкавая і нутраная, абазначаныя падвойнымі лініямі. Па кутах яны злучаныя патройнымі дзяганальнымі лініямі. Прастора між рамкамі запоўненая раслінным арнаментам, зробленым з дапамогай ролевых накатак. Асноўны матыў гэтага арнаменту — кветка на доўгай, выгнутай дугой сцябліне. Уверсе ды ўнізе нутраной рамкі размешчаныя дзве гарызантальныя палосы, запоўненыя зігзагападобным арнаментам з патройных ліній. Нутраны бераг згаданае рамкі мае бардзюру, выкананую лукападобнымі басмамі з дробнымі выявамі кветак усярэдзіне. Па кутах нутраной рамкі — стылізаваныя кутнікі-аздобы ў раслінным стылі; у цэнтры — гэткай жа стылістыкі сярэднік, форму якога можна азначыць як ромбападобную.

Цісненне на ніжнім вечку мае падобную кампазіцыю, з той толькі розніцай, што ўнутры сярэдзіннай рамкі — пяць вертыкальных палосаў, аддзеленых адна ад адной патройнымі лініямі і запоўненых апісаным вышэй арнаментам з дапамогай ролевых накатак.

Форзац абклеены паперай, падобнай да паперы кніжнага блока. На форзацы і форзацным аркушы атрамантавыя пробы пяра: 1) Г(о)с(по)ди кто ѿ; 2) Г(оспо)ді ѿ ко; 3) Г(о)с(по)ди; 4) Amen; 5) про п; 6) про ба п; 7) Г Г(о)с(по)ди к.

Мінея месячная з збораў *Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі*. Заме-на шыткаў у кніжным блоку немагчымая без зняцця аправы, а таксама з увагі на ўжыты для ціснення інструмент і стыль аздаблення, таму аправа манускрыпта мусіць паходзіць з часу больш позняга, чым асноўная частка. Можна меркаваць, што яна выраблена ў той самы час, а нават у тым самым месцы, што і ўзноўленыя старонкі. Гэта дае падставы гаварыць пра яе куцеінскае паходжанне.

“Мінея” апраўлена ў скуру цынамонавага колеру (гэтак з’янае “чырво-нае дубленне”) на дошках. Зашчапкі страчаныя, але на верхнім вечку захаваліся гнёзды для іх, вырабленыя з жоўтага металу. Для аздаблення аправы шырока выкарыстанае блінтавае цісненне. Так, прастора верхняга вечка ахопленая рамкай, створанай з дапамогай дарожнікаў і арнаментальных накатак з медальёнамі. У сярэдзіне вечка выціснуты авальны сярэднік з раслінным арнаментам, а па кутах аблямаванага поля — фігурныя накутнікі; пазасталая вольнай прастора запоўненая кветкападобнымі і разеткавымі басмамі напаўнення, згрупаванымі ў разнастайныя кампазіцыі.

Ніжняя вечка аздабленае галоўным чынам з дапамогай накатак, якія ўжытыя для стварэння рамак і нанясення арнаменту ў выглядзе пяці вертыкальных палосаў, што запаўняюць аблямаваную прастору. Гэта даволі традыцыйны спосаб аздаблення ніжніх вечак як увогуле для беларускіх літургічных кніг XVII ст., так і, у прыватнасці, для рукапісаў, што апраўляліся ў Куцейне (напрыклад, падобным чынам аздабленыя ніжняя вечка “Сінодзіка” куцеінскага Успенскага манастыра з збораў *Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі*, а таксама — хоць і з дапамогай іншых накатак — Баркалабаўскага ірмалоя з фондаў *Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь*).

Пра ўжытыя на ніжнім вечку накаткі варта сказаць колькі слоў асобна. Накаткі належаць да даволі распаўсюджанага тыпу і змяшчаюць выявы евангелістаў з іх сімвалічнымі ісцотамі-атрыбутамі (арол, цялок, анёл) ды кароткімі лацінскімі цытатамі з таго ці іншага Евангелля. Такія аздабленчыя элементы шырока ўжываліся ў XVI ст. у Заходняй Еўропе (у прыватнасці, у Германіі), а ў XVII ст. мы бачым іх і на аправах беларускіх кнігах. Наагул ужыванне такіх накатак для ўпрыгожвання кірылічных рукапісаў і старадрукаў здаецца досыць нетыповым, і гэта можа стаць важнай атрыбутыўнай прыкметай.

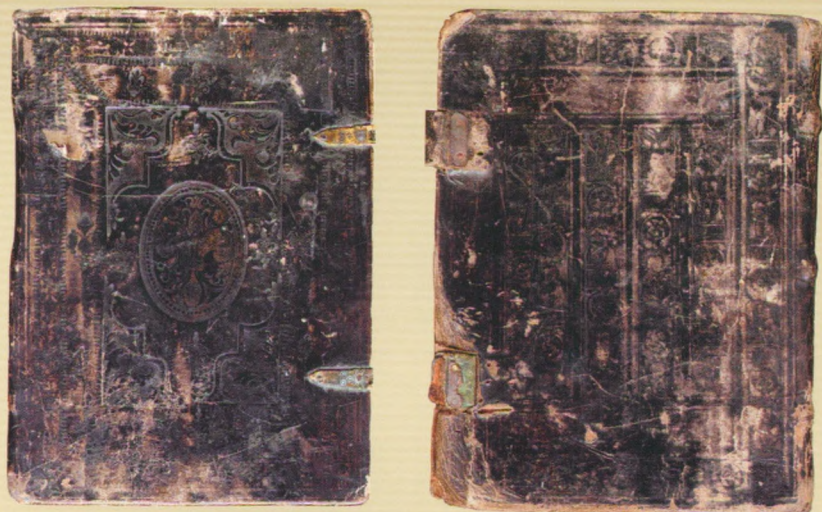
У звязку з гэтым вельмі прыдатнымі для нашага даследавання сталі публікацыі галоўнага захавальніка аршанскага краязнаўчага музея Ірыны Воранавай, якая расшукала ў Музеі фрэсак Дыянісава манастыра ў Ферапонтаве (Расія) “Трыфалагіён” куцеінскага друку. Першая з гэтых публікацый з’яўляецца выступам на канферэнцыі “Куцеінскія чытанні”, у якім апісваюцца знаходка і спосаб яе паступлення ў музей²⁹⁰. Другі артыкул, надрукаваны ў газеце “Культура”²⁹¹, з’яўляецца, па сутнасці, беларускамоўным выкладам таго самага матэрыялу. Але што для нас вельмі важна — гэтая публікацыя забяспечаная паўнаколернымі ілюстрацыямі. Тое, што здымкі пададзеныя ў досыць вялікім набліжэнні, дазволіла заўважыць падабенства ціснення на аправе “Трыфалагіёна” да аздаблення некаторых куцеінскіх рукапісаў.*

У працэсе даследавання атрымалася зрабіць некалькі цікавых высноваў. Па-першае, аздабленне верхняга вечка аправы “Трыфалагіёна” ідэнтычнае аздабленню верхняга вечка аправы “Сінодзіка” куцеінскага Успенскага манастыра з збораў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Па-другое, прысутныя на верхнім вечку аправы “Трыфалагіёна” гнёзды зашчапак падобныя да гнёздаў зашчапак з аправы “Мінеі”. Па-трэцяе, арнамент на ніжнім вечку аправы “Трыфалагіёна” арганізаваны гэтак, як на ніжнім вечку аправы “Мінеі” (з увагі на меншы фармат — не дзве рамкі з накатак, а адна). Па-чацвертае, накаткі аздаблення ніжняга вечка аправы “Трыфалагіёна” тоесныя накатам, выкарыстаным у аздабленні аправы “Мінеі”.

Месца стварэння “Сінодзіка” куцеінскага Успенскага манастыра, а таксама яго бытавання да першай траціны XIX ст. улучна не выклікае сумневу (сама аправа паходзіць з канца XVII або пачатку XVIII ст.), таму разглядаемая “Мінея” мае ўладальніцкі надпіс таго ж манастыра, а малітоўна-літургічныя выданні куцеінскай друкарні (як, у прыватнасці, “Трыфалагіён”) актыўна там выкарыстоўваліся, — усё гэта, улічваючы адзначанае падабенства, дазваляе з вялікай ступенню пэўнасці сцвярджаць, што тры вышэй названыя аправы вырабленыя менавіта ў Куцеіне.

Варта адзначыць, што І. Воранава не лічыць аправу “Трыфалагіёна” куцеінскай, бо ў зборах музея Ферапонтавага манастыра ёсць і два маскоўскія друкі 1664–1665 гг., апраўленыя аналагічным чынам²⁹². Гэтую супярэчнасць, аднак, развязаць даволі проста. У часе вайны Рэчы Паспалітае з Маскоўшчынай царская адміністрацыя актыўна за-

* Аўтар выказае шчырую падзяку І. Воранавай за ласкавую згоду даслаць для вывучэння лічбавыя фотаздымкі аправы “Трыфалагіёна”, што дазволіла правесці параўнанне элементаў ціснення на аправах розных кніг куцеінскага паходжання.

а
б
Аправа “Трыфалагіёна”: а – верхняе вешка; б – ніжняе вешка

бяспечвала беларускі праваслаўны клер на заваяваных землях сваімі выданнямі²⁹³, а паводле вопісаў бібліятэкі куцеінскага Успенскага манастыра маскоўскія друкі, поруч з кіеўскімі, складалі значную, калі не пераважную, частку гэтага кнігазбору²⁹⁴. Таму цалкам імаверна, што і некаторыя з маскоўскіх выданняў маглі быць апраўленыя ў Куцейне — ці таму, што паступілі ў манастыр несшытаванымі (продаж кніг у такім выглядзе быў тады звычайнай справай), ці з прычыны зношанасці аправы.

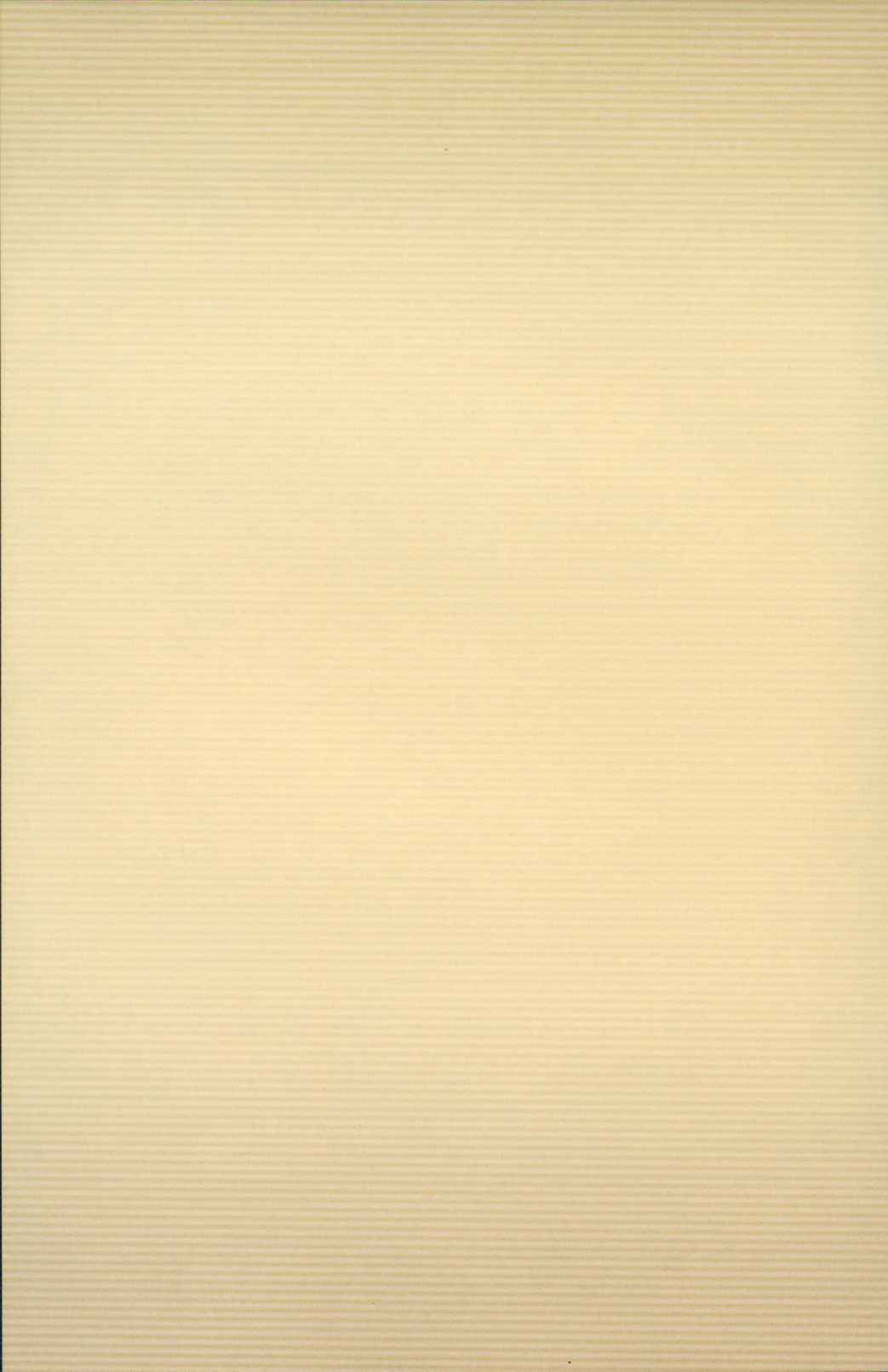
Такім чынам, “Мінея” была рэстаўраваная з узнаўленнем страчанай часткі тэксту ў першай палове XVII ст. (імаверна, у 1630-х гадах), таму забеспячэнне рукапісу новай аправай можна звязаць са знаходжаннем кнігі ў Куцейне, а значыць з дзейнасцю манастырскай шытарні, да якой ён, як бачым, мае наўпроставае дачыненне.

Падсумаванне. На цяперашні момант невядома, ці было ва Ўспенскім манастыры ўласнае шытавальнае абсталяванне. На нашу думку, гэта малаімаверна з увагі на тое, што манахіні не мелі патрэбы ў масавым апраўленні кніг — у адрозненне ад богаўленскіх манахаў, якія павінны былі забяспечваць аправамі прадукцыю сваёй друкарні. Гэта схіляе да меркавання, што разгледжаныя вышэй аправы паходзяць з богаўленскай шытарні.

Калі нашыя разважанні слушныя, вышэйапісаныя прыклады могуць рэпрэзентаваць традыцыйны для куцеінскай шытарні тып аправы, пры

якім шырока выкарыстоўвалася блінтавае цісненне. Прастора верхняга вечка ў кнігах вялікага фармату ахоплівалася рамкай, створанай з дапамогаю дарожнікаў і арнаментальных накатак; у кнігах сярэдняга фармату рамкі не было. У сярэдзіне вечка выціскаўся авальны сярэднік з раслінным арнамантам, а па кутах — фігурныя накутнікі; вольная прастора магла запаўняцца кветкападобнымі і разеткавымі басмамі напаўнення з рознымі кампазіцыямі. Ніжняе вечка аздаблялі з дапамогай накатак як для стварэння рамак, так і для нанясення арнаменту ў выглядзе пяці вертыкальных палос, што запаўняюць абямаваную прастору.

Апрача гэтага, мы ведаем, што згодна з традыцыяй праваслаўнай царквы напрасольныя “Евангеллі” ў Куцейне аздаблялі каштоўнымі металёвымі накладкамі, пра што нам дае ўяўленне накутная пласцінка з выявай аднаго з евангелістаў, знойдзеная В. Ляўко ў часе раскопак на тэрыторыі Богаяўленскага манастыра²⁹⁵.

Раздзел IV

Кнігі і кніжнасць у куцеінскім Богаяўленскім манастыры

Царкоўныя кнігазборы

Богаяўленская царква, якая дала сваё найменне куцеінскаму манастыру, была пабудавана з дрэва і асвечана ў 1635 г. мітрапалітам Пятром Магілам²⁹⁶; яе аздабленне працягвалася яшчэ прынамсі да 1639 г.²⁹⁷ Мураваная ж Святадухаўская — якая згадваецца ў найдаўнейшым з ацалелых актаў, што датычаць Куцейны (датаваным 1627 г. лісце Жыгімонта III Вазы)²⁹⁸, — паводле меркавання В. Глінніка, была збудаваная ў 1624–1626 гг.²⁹⁹ У звязку з гэтым узнікае заканамернае пытанне: калі манастыр быў створаны ўжо ў 1623 г., то дзе цэлыя тры гады — да 1626 ці нават 1627 г. — адпраўлялі багаслужбу манахі?

Паспрабуем даць на яго адказ. Калі ў Беларусі засноўваўся манастыр (незалежна ад таго, быў ён усходняй або заходняй традыцыі), спачатку звычайна будавалі невялікую драўляную царкоўку або капліцу, побач з якой ставілі келлі і сяліліся першыя манахі. Пазней, пры ўмове дастатковай шчодрасці фундатараў ды іншых спрыяльных абставінах, уносілася мураваная бажніца (у якасці прыкладу здзейсненых і няздзейсненых сітуацый такога роду можна назваць згадвання вышэй Святадухаўскую царкву віленскага брацкага манастыра або фундаваную Канстанцінам Далматам цаперскую царкву ці, урэшце, дамініканскі касцёл у Мінску)³⁰⁰. Наяўнасць такой традыцыі дазваляе выказаць мерка-

Богаяўленская царква ў Куцеіне
(паводле гравюры XIX ст.)

Выгляд куцейнскай Святадухаўскай царквы да рэстаўрацыі. Здымак 1970 г.

ванне, што і ў Куцейне напачатку была збудаваная драўляная капліца, у якой адпраўлялі літургію да часу, пакуль не ўзнеслі вялікую царкву, а можа, і пэўны час пасля. Магчыма, менавіта гэтая капліца і згадваецца пад тытулам Нараджэння Гасподняга ў адной з інскрыпцый, якую мы будзем цытаваць крыху ніжэй.

Яшчэ адной асаблівасцю беларускіх манастыроў з ліку больш заможных была наяўнасць дзвюх цэркваў: вялікай “саборнай” і меншай “цёплай” (апошняя звычайна была мураваная). У куцейнскім манастыры менавіта Святадухаўская царква ацяплялася і была прызначаная для адпраўлення набажэнства ў зімку. Можна меркаваць, што з увагі на такое “сезоннае” ўжыванне пасля 1635 г. гэтая бажніца не мела ўласнага камплекта богаслужбовай літаратуры, а для служэння літургіі ў ёй (а таксама ў згаданай вышэй капліцы) выкарыстоўвалі кнігі з Богаяўленскай царквы — як і сёння кнігі ды абразы не пакідаюць на зіму ў капліцах, што не ацяпляюцца.

Намёкі пра існаванне падобнага кшталту кнігазбораў, “супольных” для некалькіх манастырскіх цэркваў, мы знаходзім і ў інвентарах айчынных манастыроў усходняй традыцыі пачынаючы, прынамсі, з канца XVI ст. Напрыклад, у інвентары Лешчынскага манастыра 1588 г. пасля апісання цэркваў Унебаўзяцця Найчысцейшае Багародзіцы і Сыходу Святога Духа пададзены вопіс царкоўнае кніжніцы, які пачынаецца з словаў: “Книги тых церквей...”³⁰¹ У дачыненні да куцейнскіх бажніц гэтую

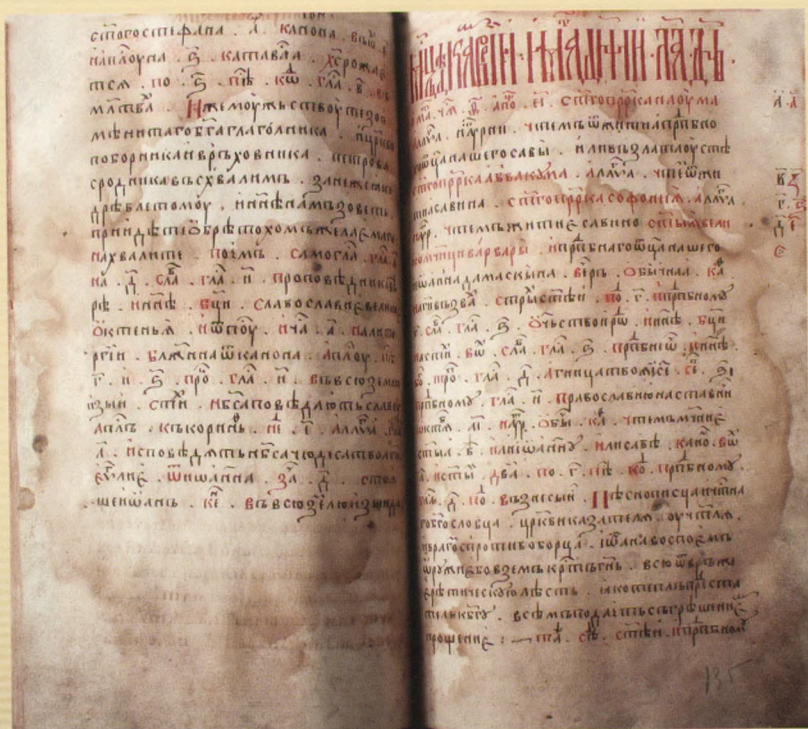
Сучасны выгляд куцеінскай Святадухаўскай царквы (пасля рэстаўрацыі). Здымак 1995 г.

думку пацвярджае адна з кніжных правененцый: “Книга глаголемая Ирмолой, монастыря общежительного Кутейнского, *Храмов Святых Богоявления и Рождества Христова*” (вылучэнне маё. — Ю. Л.)³⁰².

Царкоўныя кніжніцы ўвогуле, а зборы манастырскіх бажніцаў у тым ліку, звычайна мелі даволі характэрны склад: яны змяшчалі найперш літаратуру, ужываную на літургіі, — Евангелле, “Апостал”, служэбнік, рознага характару спеўныя кнігі і г. д. У склад царкоўных збораў уваходзілі і кнігі, якія не мелі яскрава выражанага літургічнага характару, але таксама выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы багаслужбы. У прыватнасці, гэта тыпіконы, якія рэгламентавалі парадак службы ды малітвы, ужыванне прадметаў культуры, а часам таксама змяшчалі пасабныя малітоўна-спеўныя тэксты; номаканоны, што ўлучалі ў сябе правілы царкоўнага жыцця, і да т. п. Царкоўныя зборы маглі мець разнастайныя гамілетычныя зборнікі — а найперш “Евангелле навучальнае” або “Залатавуст”; таксама сустракаюцца дагматычныя, палемічныя або маральна-павучальныя творы, якія часам выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы казанняў. Больш за тое, да XVII–XVIII стст. зборы манастыроў усходняе традыцыі пераважна яшчэ не раздзяляліся на царкоўную кніжніцу і чэційную бібліятэку, і ўсе манастырскія кнігі захоўвалі ў адным месцы.

Ужыванне літургічных кніг мусіла адбывацца паводле практыкі грэцка-візантыйскае царквы: інструкцыі, як выкарыстоўваць тыя ці іншыя тэксты на багаслужбе, змешчаны ў тыпіконе; больш сістэматызаванае і падрабязнае апісанне прызначэння богаслужбовых кніг даецца

ў публікацыях праваслаўных літургістаў. Каб прыгледзецца, якія ж кнігі былі патрэбныя куцеінцам для службы, звернемся да працы протаіерэя Канстанціна Нікольскага³⁰³. Так, згаданы вышэй тыпікон (або, іначай, “устаў”)—статут) рэгламентаваў парадак багаслужбы. Тэксты вячэрні, ютрані і літургіі святар-іераманах і дыякан чыталі ды спявалі паводле службоўнікаў (літургіярыёнаў), а фрагменты Святога Письма — паводле Евангеліяў ды “Апостала” (на пэўныя святы — і з “Парэмініка”). Чытальнікі і спевакі пры гэтым карысталіся часоўнікам, які змяшчаў і іншыя тэксты штодзённай багаслужбы (літургіі гадзін). Для спявання малітваў седмічнага кола быў патрэбныя актоіх, рухомых дзён гадавога кола — трыёдыз кветная (пентыкостарыён або трыядыён) ды посная (трыёдыён), а нерухомах — мінеі месячная (на кожны месяц), святочная (трыфалагіён або анфалагіён) і агульная (агульных службаў святым). Ірмалой ужываўся для спеваў як на рухомыя, так і на нерухомыя дні. У штодзённым набажэнстве выкарыстоўвалі і псалтыр. Памінанне дабрадзеяў царквы рабілі паводле сінодыкаў (памяннікаў).

Разгорт рукапіснага “Тыпікона” XVI ст.

Разгорт куцеінскага “Трыфалагіёна” 1647 г.

Вопіс куцеінскай царкоўнай кніжніцы не захаваўся, таму мы можам разважаць пра яе велічыню і склад толькі абапіраючыся на тыя фрагментарныя звесткі, што ацалелі да сённяшняга дня або дайшлі ў сведчаннях нашых папярэднікаў, якія працавалі з зніклымі пазней матэрыяламі. Разгледзім іх бліжэй.

Куцеінскі царкоўны кнігазбор быў вывезены разам з бібліятэкай і іншай маёмасцю Богаўленскага манастыра на Валдай. Большасць кніг з яго згарэла ў пажарах, або іх забраў патрыярх Нікан у свае рэзідэнцыйныя манастыры Узвіжання Святога Крыжа ды Узнясення Га-сподняга, і гэта ўскладняе выяўленне такіх выданняў і манускрыптаў. Тым не менш некаторыя кнігі гэтага збору (у тым ліку з куцеінскімі ўладальніцкімі надпісамі) яшчэ нават у XIX ст. захоўваліся ў рызніцы Іверскае царквы. Акрамя таго, магчымасць больш упэўнена разважаць пра склад куцеінскіх збораў даюць нам згадкі пра старадрукі і рукапісы ў актах Іверскага манастыра. Як мы адзначалі вышэй, дакументы гэтыя, разам з спісам старадаўніх кніг з рызніцы, апублікаваў расійскі археограф і гісторык, настояцель Уваскрэсенскага, званага іначай “Новы Ерусалім”, манастыра, архімандрыт Леанід (Кавелін) у 5-м томе “Рускай гістарычнай бібліятэкі”³⁰⁴.

Пачнём з кніг, якія архімандрыт Леанід бачыў у рызніцы Валдайскага манастыра, і паспрабуем вылучыць сярод іх тыя рукапісы і старадрукі, што прывезлі або маглі прывезці манахі пад час перасялення з Беларусі. Найперш гэта выданні з куцеінскімі пазнакамі. Архіман-дрыт Леанід апісвае некалькі такіх інскрыпцый; усе яны знаходзяц-

ца на кнігах кіеўскага друку, а менавіта: “Сія кніга Трыодь манастыря общежительнаго Кутеинскаго, церкви св. Богоявления Господа нашего Исуса Христа” — на “Трыёдзі кветнай” (1631); “монастыря общежительнаго Кутеинскаго, церкви св. Богоявления... православія восточнаго греческаго” — на “Трыёдзі поснай” (1646); ды “Сія кніга манастыря Кутеинскаго, церкви Богоявления” — на “Трэбніку” (1646)³⁰⁵. Такім чынам, гэтыя тры кнігі адназначна паходзяць з колішняга кнігазбору Богаяўленскай царквы.

Трэба думаць, што якраз з беларускімі манахамі прыбылі на Валдай і выданні куцеінскага друку, якія знаходзіліся ў іверскай рызніцы, а менавіта: “Трыфалагіён” (1647) і “Дыёптра” (1654), бо няма звестак, што гэтыя тытулы прывозілі на продаж у Маскоўшчыну. І калі наконт літургічнага выкарыстання “Трыфалагіёна” пытанню не ўзнікае, дык “Дыёптра”, не богаслужбовая кніга, відаць, трапіла ў рызніцу Іверскае царквы дзеля падрыхтоўкі маральна-павучальных казанняў. З гэтымі ж мэтамі магла яна знаходзіцца і ў царкоўным зборы Богаяўленскага манастыра. Аднак не будзем настойваць, што яна абавязкова там прысутнічала.

Напэўна, пераважна праз Беларусь патрапілі ў гэты іверскі царкоўны кнігазбор віленскія, львоўскія ды кіеўскія старадрукі, выдадзеныя да сярэдзіны 1650-х гадоў (да перасялення куцеінцаў на Валдай). Іверскі манастыр на той момант толькі закончваў будаваць, і вельмі малаімаверна, каб яго бібліятэка пачала сваё камплектаванне з замежных выданняў — цяжэй даступных, чым маскоўскія, і, у святле Ніканаўскай рэформы, часта “неісправных”. Затое беларускія праваслаўныя цэрквы і манастыры,

Разгорт куцеінскай “Дыёптры” 1654 г.

наадварот, менавіта гэтымі — айчыннымі — кнігамі звычайна і карысталіся. Такім чынам, сярод прысутных у іверскай рызніцы, з вялікай імавернасцю, трапілі з Куцейны два віленскія друкі: “Размовы Макарыя Вялікага” (1622) і “Паўустаў Вялікай службы” (1646); чатыры львоўскія: “Анфалагіён” (1638), “Апостал” (1639), “Трыёдыён” (1642) і “Актоіх” (1644); а таксама чатыры кіеўскія: “Трыёдыён” (1627); “Паследаванне свяшчэннадыяканства” (1629), “Номаканон” (1629), “Трыёдыён” (1640). Гэтае меркаванне часткова пацвярджае і актавы матэрыял; напрыклад, дзякуючы знойдзеным Г.Галенчанкам дакументам мы ведаем, што з Куцейны на Валдай перавозілі 24 друкаваныя паўуставы³⁰⁶, якія можна атаясаміць з названым вышэй віленскім выданнем.

Яшчэ адна вялікая група ўкраінскіх кніг, знойдзеных архімандрытам Леанідам у рызніцы царквы Валдайскага манастыра, гэта кіеўскія выданні другой паловы XVII ст. Гэта галоўным чынам гамілетычныя зборнікі: “Ключ Разумення” Янікія Галятоўскага (1659), “Меч Духоўны” Лазара Барановіча (1666) і “Мір з Богам” Інакенція Гізеля (1669), да якіх далучаецца і Кіева-Пячорскі патэрык (1661). Усе гэтыя кнігі выйшлі ў свет ужо пасля адыходу Правабярэжнай Украіны да Маскоўшчыны, чым, відаць, і тлумачыцца іх шырокая прысутнасць у зборы Іверскае царквы. Натуральна, яны не маглі знаходзіцца ў куцеінскім зборы ў разглядаемыя намі перыяд, бо на момант пераезду яшчэ не былі апублікаваныя.

У рызніцы Іверскае царквы захоўвалася і 8 маскоўскіх выданняў, што выйшлі да 1654 г.: 1) “Трыёдзь кветная” (1597); 2) “Актоіх” (1631); 3) “Апостал” (1644); 3) “Лесвіца” (1647); 4) “Евангелле напастольнае” (1653); 4) “Трыёдзь кветная” (1653). Два з іх маюць правененцыйныя запісы, якія сведчаць пра мясцовае паходжанне гэтых кніг. Наконт астатніх не выпадае катэгарычна сцвярджаць, у якім з манастыроў яны пачаткова знаходзіліся. Такія кнігі маглі быць закупленыя для багаслужбы ў Іверскім манастыры, маглі іх набыць і куцеінскія манахі пад час сваіх неаднаразовых паездак у Маскоўшчыну, пра якія вядома з дакументаў³⁰⁷. Тым не менш сумнеўна, каб яны паходзілі з Куцейны.

З апублікаваных архімандрытам Леанідам актаў вынікае, што ў зборах Іверскага манастыра знаходзілася літаратура, якая выклікала зацікаўленне патрыярха Нікана: ён пазычаў гэтыя кнігі, каб перапісаць, або проста забіраў сабе. Некаторыя з іх былі ўкладзеныя ў манастыр самім патрыярхам, большасць, аднак, з’явілася там менавіта пасля пераезду куцеінцаў на Валдай. І калі беларускія манахі перасяліліся ў толькі што збудаваны манастыр ды перавезлі туды маёмасць з Куцейны, Нікан, замест таго каб і далей папаўняць яго сховішчы новымі рэчамі ды кнігамі, пачаў усё адтуль вывозіць. Дзеля прыкладу назавём спеўныя кнігі, пра якія чытаем у патрыяршай грамаце за 7 ліпеня 1664 г. У ёй Нікан піша:

“...вам бы прислать к нам в Воскресенской монастырь, с нашим сыном боярским с Самуилом Марисовым, девятиголосные кантики, зеленые, да осмоголосные псалмы и Миневского обедню, да треголосные концерта; а мы, великий господин, велим их здесь переписать и к вам отошлем”³⁰⁸. Гаворка тут ідзе, як добра відаць, пра кнігі партэснага спеву, актоіх і іншую літаратуру, што магла выкарыстоўвацца на літургіі.

Цэлы шэраг рэдкіх рукапісаў ды старадрукаў значыцца і ў складзе-ным пасля смерці Нікана спісе забраных з Іверскага манастыра рэчаў. Большасць кніг гэтага спісу магла належаць да бібліятэкі Богаўленскага манастыра, і мы разгледзім іх у наступным падраздзеле. А цяпер звернем сваю ўвагу толькі на тыя манускрыпты, якія выкарыстоўвалі на багаслужбе. Іх тры: “Книга Сенадик писмяной, в полдесть, оболочен отласом золотным”, “9 книг Партесы девятигласные, в полудесть, в кожах объяренных”, “Книга Стихаларь, знаменной, сиречь Ирмолой, кутеинской, в десть, в коже черной”³⁰⁹. Паспрабуем разгледзець гэтыя кнігі больш уважліва, памятаючы, што некаторыя з іх можна атаясаміць з тымі, што згадвае архімандрый Леанід, апісваючы кнігасхоў Новаерусалімскага манастыра, з прысутнымі ў інвентарных вопісах манастырскае маёмасці³¹⁰ або з тымі, што ўваходзілі ў склад Патрыяршай бібліятэкі ў Маскве³¹¹.

— “Книга Сенадик писмяной, в полдесть, оболочен отласом золотным” — гэта “Сінодзік”, або “Памяннік”, г. зн. кніга, дзе запісвалі імёны асобаў, што паміналіся ў малітве за памерлых на суботняй літургіі ў часе посту ды інш. У вопісе новаерусалімскай манастырскай бібліятэкі 1685 г. гэты рукапіс фігуруе пад № 92: “Книга Сенадик обложен отласом золотным в полдесть”, але архімандрый Леанід пры апісанні кніжніцы яго ўжо не згадвае. Гэта мог быць памяннік Богаўленскага манастыра, прывезены купецкімі манахамі на Валдай, але хутчэй за ўсё гэта сінодзік Іверскага манастыра, распачаты пры яго стварэнні, які Нікан намерыўся выкарыстоўваць у Новаерусалімскаму манастыры.

— “9 книг Партесы девятигласные” — Кнігі партэснага спеву, раскладзеныя на 9 мелодый—“гласаў”. Выявіць іх у разгледаных матэрыялах не ўдалося, але з тае прычыны, што ў Маскоўшчыне партэсныя спевы на той час яшчэ не былі пашыраныя, з вялікай доляй пэўнасці можна меркаваць, што гэты рукапіс паступіў з Беларусі.

— “Книга Стихаларь, знаменной, сиречь Ирмолой, кутеинской, в десть, в коже черной” — “Ірмалой”, відаць, тут названы “Стыхаларам таму, што змяшчаў сярод іншых спеваў і стыхіры (хоць традыцыйна гэтым словам называецца адмысловая спеўная кніга). Відаць, тут маецца на ўвазе рукапіс, пра які архімандрый Леанід піша: «Ирмолой, с первоначальными линейными нотами, Южно-Русского распева, в лист...

писан в первой половине XVII стол. (...). Внизу по листам две подписи, и одна под другою, первая: “Книга глаголемая Ирмолой, монастыря общежительного Кутейнского, Храмов Святых Богоявления и Рождества Христова”; а ниже: “Сия книга Пречистой Богородицы Иверского монастыря” ... Переплетен в коже.» Як бачым, гэтая кніга падпадае паводле шэрагу прыкметаў пад апісанне. Ёсць толькі адна неадпаведнасць: архімандрыт Леанід гаворыць пра лінейную натацыю і “Южно-Русский распев”, а ў спісе фігуруе “Стихаларь **знаменной**”³¹². Гэтую супярэчнасць, аднак, развязаць даволі проста, калі прыняць пад увагу, што ў тагачасных дакументах названым тэрмінам нярэдка абазначалі нотны запіс увогуле, а не толькі той, што завецца “знаменным” сёння. Сам уладальніцкі надпіс сведчыць пра паходжанне рукапісу з Куцейны. Відаць, пра той самы “Ірмалой” піша і архімандрыт Амфілохі, крыху іначэй цытуючы куцеінскую інскрыпцыю на ім: “Книга глаголемая Ермолог, монастыря общежительного Кутейнского иноческаго и, Храмов Святых Богоявления и Рождества Христова, Православия Греческаго Восточного”³¹³.

Яшчэ адна літургічная кніга з былой куцеінскай маёмасці, у камплекце з іншым царкоўным абсталяваннем, вярнулася ў Богаяўленскі манастыр з Іверскага ў 1671 г., калі там аднаўлялася багаслужба пасля звароту манахаў на старое месца. Мы ведаем пра гэта з акта перадачы маёмасці, у якім пералічаныя: “Крест серебряный; потир серебряный, позолоченный на обе стороны; блюдо серебряное, позолочено на обе стороны, лжица серебряная позолоченная, звезда серебряная; Евангелие напрестольное, печати Львовской, обложено бархатом красным; кадило серебряное, резное с цепями; ризы, стихари, епитрахили”³¹⁴.

І ўрэшце, пра што ўжо гаварылася ў папярэднім раздзеле, аздабленне пісанага ў Куцейне гэтак званага “Баркалабаўскага ірмалоя” з збораў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь дае нам падставы меркаваць пра наяўнасць у манастыры шэрагу кніг, выкарыстаных мастаком у якасці ўзору. Такім чынам, багата дэкараваны тытульны аркуш і ініцыялы “Баркалабаўскага ірмалоя” дазваляюць прасачыць, якія друкаваныя выданні і рукапісы выкарыстоўваліся мастаком пры аздабленні кнігі, — а значыць, былі ў Богаяўленскім манастыры. Так, па-першае, агульная кампазіцыя тытульнага аркуша, а таксама яе пасобныя элементы сведчаць, што мініяцюрыст пад час працы меў перад вачыма явейскае “Евангелле навучальнае” 1616 г., адпаведна, яно таксама было тады ў Куцейне. Па-другое, правобразам мініяцюры “Ушэсце Гасподняе” на тытульным аркушы манускрыпта паслужыў вельмі падобны паводле кампазіцыі і асобных дэталей дрэварыт з выдадзенага Слэзкам у 1639 г. у Львове “Апостала”. Па-трэцяе, арыгінальны ініцы-

ял “Б” на першым аркушы кнігі скапіяваны з мсціслаўцавага Псалтыра 1576 г. І нарэшце, ініцыял на арк. 187 зроблены ў манеры, што пераймае тэраталагічны стыль, — гэта сведчыць пра наяўнасць у Богаяўленскім манастыры большай колькасці старажытных рукапісаў, ініцыялы з якіх маглі выкарыстоўвацца ў якасці ўзору.

Досыць складана акрэсліць велічыню кнігазбору куцеінскіх цэркваў, бо мы не маем пра гэта пэўных сведчанняў. Савецкі гісторык кнігі Б. Сапуноў, які вывучаў царкоўныя бібліятэкі Русі дамангольскага перыяду, прапаноўваў для вызначэння велічыні храмавага кнігазбору абапірацца на колькасць неабходных для багаслужбы кніг; паводле навукоўца, мінімальная кніжніца пры манастырскай царкве павінна была налічваць 26 кніг³¹⁵.

Параўнаем названую лічбу з колькасцю кніг у царкоўных зборах айчынных манастыроў канца XVI — першай паловы XVII ст. Напрыклад, менавіта 26 кніг знаходзілася ў 1579 г. у царкве менскага Узнясенскага манастыра: “Уволтари... на престоле Евангелие старое троха медю оправленое... Утойже церкви книг меней месечных двонадцать Евангелие Учительное Устав церковный Охтаихи три прелог один треоди две постная ицветная Требникъ один Апостол один книги две старые поркгаминовое пора... [парэмійнікі? — Ю. Л.] псалтырь писаная одна...”³¹⁶ Літургічны збор Лешчынскага манастыра нават у 1620 г. налічваў 24 паасобнікі: “На престоле евангеліе на поль десты писаное, железомъ оправное, (...) вь той церкви книги Треоди две, посная и цветная, друкованые, охтаиковъ два писаных на осмигласов, апостоль друкованый одень, Петръ одень, а другий писаный, уставъ писаный одень и... друкованый, тrefологий писаный, миний оправныхъ деветь, десятая миния старая, служебникъ друкованый одень, служебникъ писаный одень, часовниковъ друкованыхъ старыхъ два”³¹⁷.

Як бачым, асобва згаданыя вышэй манастырскія кнігазборы дасягаюць велічыні, блізкай да названай, толькі дзякуючы наяўнасці ў сваім складзе некалькіх паасобнікаў тых ці іншых кніг, а значыць, не ўсе патрэбныя для багаслужбы кнігі ў іх былі. Разам з тым яны сфармаваліся раней, у больш бедны на кнігу час, і былі ў значнай ступені ўкамлектаваныя манускрыптамі. Куцеінскі ж манастыр ад моманту свайго заснавання актыўна карыстаўся плёнам ужо развітога на той час кірылічнага кнігадруку (беларускага і ўкраінскага), а ад пачатку 1630-х і сам пачаў займацца выдавецкай дзейнасцю. Таму мы перакананыя, што названая лічба ў 26 тамоў уяўляе сабой толькі самы ніжні пункт адліку магчымай колькасці тамоў у царкоўнай кніжніцы. Больш імавернае меркаванне, што кнігазбор Богаяўленскай царквы ў сярэдзіне XVII ст. мусіў налічваць больш за сотню тамоў.

Такое меркаванне выказваецца як з увагі на значныя магчымасці манастыра ў забеспячэнні сябе кнігай, так і на яго патрэбы ў апошняй. Напрыклад, паводле аўтара “Ліфаса”, у Куцейне ў разгляданы намі перыяд знаходзілася блізу 200 манахаў³¹⁸. Нават улічыўшы, што частка браціі мела ўласныя кнігі для спеваў і малітвы, а іншыя маглі карыстацца адной кнігай на некалькі асоб, цяжка ўявіць, што багаслужба з такой колькасцю ўдзельнікаў магла абыходзіцца ўсяго некалькімі актоіхамі ці трыфалагіёнамі — асабліва ведаючы, што літургічныя кнігі дзясяткамі закупалі ў Вільні, Кіеве ды Львове (пра што мы скажам ніжэй), не кажучы ўжо пра ўласна куцеінскія выданні.

Нават у больш позні час царкоўны збор Богаяўленскага манастыра быў дастаткова вялікі, каб кнігі з яго выдавалі ў карыстанне не толькі манахам, а нават і паслушнікам, на увесь час іх побыту ў манастыры. Падставы для такога меркавання даюць нам інскрыпцыі на “Актоіху” з бібліятэкі Нацыянальнага гістарычнага архіва*. Першы паводле храналогіі — укладны запіс былой манахіні куцеінскага Успенскага манастыра, а пазней (пасля перасялення куцеінак у Маскву) намесніцы і затым ігуменні Новадзвявочага манастыра Антаніды Данілаўны: “Сиа кн(и)га гло(голе)моа Шктаи | Пр(е)ч(и)стыа Б(огороди)цы Новаго | д(е) в(и)ча м(о)н(а)ст(ы)ря намѣстници| ст(а)р(и)цы Антонида Даниловны. | А дала сию кн(и)гѣ в ц(е)рк(о)вѣ Б(о)жию| Б(о)гоавлению Хр(и)стовѣ | в Кѹтеинскои м(о)н(а)ст(ы)рь | по своих родителях вѣчищи поминок.| А тое кн(и)ги іс тое ц(е)ркви Б(о)жїи | никомѣ крадучи не вынестъ, | ни продат, ни заложит, ни по д(у)ше не *штдат*, | а будет кто сию кн(и)гѣ ѡкраст чи продасть | или заложит или по своеи д(у)ше *отдасть* | і нас с нимъ разсудит Б(о)гъ на втором | пришествїи Хр(и)ст(о)вѣ”³¹⁹.

Апроч гэтага, паасобнік мае яшчэ два запісы (таксама пазнейшыя), якія даюць інфармацыю менавіта пра карыстанне з манастырскіх кнігазбораў. Так, на арк. 125 адг. пазначанае імя чытача: “Перебилло Иеремѣй”, а з інскрыпцыі на арк. 194 зразумела, што “Актоіх” вярнуўся ў бібліятэку, бо “Послушникъ Иеремія Перебилло выбыль февраля 13 числа”. І ўрэшце, апошняя куцеінская інскрыпцыя “Актоіха” — на наступнай старонцы (арк. 194 адг.) — сведчыць, што кніга захоўвалася ў манастыры яшчэ на пачатку XIX ст.: “Сия книга Октоихъ отъ перваго до четвертаго гласа принадлежитъ Оршанскаго Богоявленскаго Кутеинскаго монастыря. Подписаль ризничїй еклесиархъ іеромонахъ Макарій 1803 года. Находится въ семь же монастырѣ”.

Антаніда Данілаўна была сярод манахіняў, пераведзеных у маскоўскі Навадзвявочы манастыр, а значыць — кніга трапіла ў Куцейну ўжо пасля

* Гэтыя запісы на кнізе выявіў і ласкава прадставіў аўтару загадчык аддзела навуковага выкарыстання дакументаў і інфармацыі Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі Дз. Лісейчыкаў, за што выказваем яму шчырую падзяку.

вайны з Маскоўшчынай. Тым не менш цытаваная інскрыпцыя паказвае нам манастырскія звычаі, якія, імаверна, мелі месца і раней. Разгляданя ў комплексе, гэтыя запісы ўяўляюць цікавасць асабліва тым, што сведчаць пра наступнае: а) кніга паступіла менавіта ў царкоўны збор (гл. укладны запіс) і знаходзілася там прынамсі да пачатку XIX ст. (яе падпісаў рызнічы—“эклезіярх”, а не эканом ці намеснік); б) кнігі з гэтага збору выдаваліся манахам і паслушнікам для ажыццяўлення “прафесійнай дзейнасці” (у нашым выпадку для малітвы і спеву на літургіі) і маглі падпісвацца дзеля адрознення ад узятых іншымі “чытачамі”; в) вярталіся ў бібліятэку па выхадзе дадзенай асобы з манастыра.

Пры канцы паспрабуем разважыць, дзе размяшчалася царкоўная кніжніца. Дакладных звестак пра месца яе знаходжання ў Богаяўленскай царкве ў нас няма, таму будзем разглядаць гэтае пытанне ў кантэксте тэндэнцый, супольных для праваслаўных цэркваў і манастыроў усходнееўрапейскага рэгіёна.

Адзначым, што царкоўны кнігазбор не мусіў знаходзіцца ўсё у адным месцы. Так, Евангелле традыцыйна знаходзілася на алтары і, як слушна адзначае расійскі кнігазнаўца С. А. Клепікаў, складала частку яго дэкаратыўнай аздобы³²⁰ (таму ў інвентарных вопісах царкоўнай маёмасці Евангеллі звычайна паказваюцца асобна ад астатніх кніг). Іншыя прыналежныя да манастырскіх цэркваў кнігі найчасцей захоўваліся ў рызніцы ці ў скарбцы. Калі архітэктара бажніцы абумоўлівала наяўнасць дзвюх рызніц, то нярэдка скарбцам служыла адна з іх (як, напрыклад, гэта было ў Лешчанскім манастыры³²¹). У нашым выпадку, праўда, скарбец размяшчаўся ажно ў падмурку³²² — таму хутчэй за ўсё літургічная літаратура знаходзілася ў рызніцы дзеля больш вольнага доступу пры падрыхтоўцы да літургіі. Пэўная частка кніг — тыя рукапісы і друкаваныя выданні, па якіх спявала брація, — маглі пакідацца на клірасе, дзе стаяў пад час набажэнства хор (адсюль паходзіць і тэрмін “крыласныя кнігі”, часам сустраканы ў царкоўных вопісах, напрыклад у “Інвентары царквы Супраслеўскага манастыра” 1668 г.³²³).

Падсумоўваючы сказанае, адзначым, што куцеінскі Богаяўленскі манастыр меў супольны царкоўны кнігазбор для сваіх храмаў. Літургічная і спеўна-малітоўная літаратура ў царкоўных зборах куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст. была прадстаўлена кіеўскімі, віленска-явейскімі, львоўскімі і куцеінскімі выданнямі. Узнік-
ля з розных прычынаў прагалы* ў рэпертуары друкаванай прадукцыі

* Некаторыя тытулы не маглі быць друкаваныя, бо патрэба ў іх абмяжоўвалася адным паасобнікам, — як, напрыклад, манастырскі памяннік; іншыя ж тады яшчэ не публікаваліся друкам — як ірмалой, першы з якіх, па сутнасці, выйшаў толькі на пачатку XVIII ст. у Пачаеае (бо, напрыклад, аднайменнае явейскае выданне 1642 г. уяўляе сабой хутчэй варыянт актоіха).

запаўняліся манускрыптамі, як пісанымі ў самім манастыры, так і, відаць, набыванымі — пра што сведчыць прысутнасць рукапісаў з тэраталагічным аздабленнем (створаных даўней).

Бібліятэкі ў Богаяўленскім манастыры

У XV–XVI стст., а нават на пачатку XVII ст. кнігазборы айчынных манастыроў усходняе традыцыі яшчэ не раздзяляюцца на літургічны і чэціны — або, прынамсі, такое раздзяленне не адбываецца ў інвентарах (зрэшты, на той час даволі рэдкіх). Прыкладам могуць служыць вопіс манастырскай маёмасці Траецкага манастыра ў Слуцку з 1494 г.³²⁴, супраслеўскага Дабравешчанскага манастыра з 1532 г.³²⁵ або згадвання ў папярэднім раздзеле інвентары Лешчынскага манастыра 1588, 1595 і 1620 гг.³²⁶ Прычына гэтай з’явы цалкам зразумелая: кірылічная кніга была яшчэ пераважна рукапісная, а значыць — рэдкая і манастыры не валодалі дастаткова вялікім аб’ёмам чэцінай літаратуры*, які абумоўліваў падобнае раздзяленне. Сітуацыя мяняецца, як здаецца, бліжэй да сярэдзіны XVII ст., калі, з аднаго боку, ужо назіпазваецца неабходная для зменаў “крытычная маса” кірылічнай друкаванай кнігі, а з другога — да нас пачынаюць пранікаць праз закон базылянаў павеы заходняй бібліятэчнай культуры.

На падставе аналізу розных крыніц, пра якія мы скажам ніжэй, можна меркаваць, што чэцінная хрысціянская літаратура была даволі шматлікая ў кнігазборах Богаяўленскага манастыра сярэдзіны XVII ст. Разам з тым адсутнасць адпаведнага актавага матэрыялу не дазваляе з пэўнасцю сцвярджаць, што яна была вылучаная ў асобны, адрозны ад царкоўнага, фонд. Такім чынам, у гэтым падраздзеле разгледзім пытанне, ці існавала ў Куцейне ў гэты перыяд самастойная манастырская бібліятэка, і калі так, дык што яна сабой уяўляла.

Хоць мы і не маем у сваім распараджэнні вопісаў манастырскай маёмасці гэтага часу, аднак ёсць некалькі ўскосных сведчанняў, якія схіляюць да станоўчага адказу на гэтае пытанне. Першае з іх — гэта некалькі разоў публікаваны рознымі даследнікамі ўладальніцкі запіс на рукапісным зборніку XVI ст. твораў Сымона Метафраста³²⁷ (апрача напісанага Метафрастам, зборнік змяшчае творы Андрэя Крышкага, Яна Залатавуснага, Дамаскіна і некаторыя іншыя тэксты). Складальнікі апісання славянскіх рукапісаў Патрыяршай бібліятэкі, расійскія кнігазнаўцы А. Горскі і К. Неваструяў абмінулі гэты ману-

* А часам, што даволі дзіўна, наагул не мелі такіх кніг.

скрыт у сваім каталозе³²⁸, аднак сціслае яго апісанне пад № 738 падае Т. Пратасьева, услед за П. Уладзіміравым, прыпісваючы аўтарства перакладу Курбскаму: “Князь Андрей Курбский. Перевод Симеона Методрафта (сборник житий и слов), 2-ая пол. XVI в., 1°, четкая западно-русская скоропись разных рук...”³²⁹ Найбольш дакладнае даследаванне зборніка пакінуў менавіта П. Уладзіміраў, паводле якога мы і цытуем згаданую інскрыпцыю: “Сія книга ст. Симеона Методрафта монастыря общежительнаго Кутейнскаго и Буйницкаго”³³⁰. Мяркуем, рукапіс першапачаткова належаў куцеінскаму манастыру, аднак потым быў пазычаны ці, хутчэй, перададзены Буйніцкаму, на што паказвае апошняе слова інскрыпцыі, відаць, пазней дапісанае. Адсутнасць у цытаваным надпісе згадкі пра прыналежнасць кнігі да царкоўнага збору або да маёмасці пэўнага манаха можа сведчыць пра наяўнасць у Куцейне самастойнай манастырскай бібліятэкі.

Аднак гэтага аргумента, натуральна, не дастаткова, таму пашукаем іншых довадаў, каб падмацаваць нашае меркаванне. Так, у прыватнасці, вядома, што царкоўны збор у Іверскім манастыры ацалеў пад час пажару 1704 г. менавіта таму, што захоўваўся ў рызніцы, тым часам як размешчаная ў іншым месцы бібліятэка загінула: “в книгохранительницы церковные печатные... книги все сгорели”³³¹. (Больш за тое, архімандрыт Леанід дакладна апісвае месца знаходжання бібліятэкі пад час ягонага прыезду на Валдай і вынікі згаданага пажару: “Книгохранилище Иверского монастыря помещается во втором этаже палатки, пристроенной к паперти соборного храма с южной его стороны. Оно пострадало в пожаре 1704 года, истребившем всю внутренность соборного храма, более чем ризницу, что видно по малому остатку рукописей и старопечатных книг (...), сравнительно с известною нам ученою и издательскою деятельностью иноков кутейнского братства; а по тому и надобно полагать, что значительная часть книжных его сокровищ погибла именно в этот пожар”.)³³² Куцеінцы пасля пераезду ў Іверскі манастыр арганізавалі жыццё і побыт у ім паводле сваіх старадаўніх традыцый і звычай³³³, таму можна меркаваць, што і характэрнае вылучэнне кніг для чытання ў адмысловую манастырскую бібліятэку ўвялі на падабенства таго, што мела месца ў Куцейне.

Да часу прыезду беларускіх манахаў на Валдай бібліятэкі ў Іверскім манастыры не было. З актаў відаць, што нават будаўніцтва апошняга, распачатае толькі ў 1653 г., яшчэ не было закончана³³⁴. Пра тое, што менавіта куцеінцы размяркоўвалі кнігі паміж царкоўным зборам і манастырскай бібліятэкай, у прыватнасці, сведчыць надпіс “knihochranitelnaia” на “Тлумачальным Псалтыры” з Патрыяршай бібліятэкі. Сам манускрыпт спачатку ўклаў патрыярх Нікан у Іверскі манастыр, а пазней,

у 1661 г., ён жа забраў кнігу ва Уваскрэсенскі³³⁵. Аўтар інскрыпцыі паходзіў з усходніх земляў Рэчы Паспалітай, пра што сведчаць корань “кніг-” з прысутным у ім выбухным “г” (перадаваным як “h”), так і ўвогуле выкарыстанне лацінкі — прычым у яе тагачасным беларуска-польскім варыянце: інскрыптар транслітаруе выбухное “г” як “h”, “x” — як “ch”, а “я” — як “ia”.

З дакументаў вынікае, што да прыезду куцеінцаў у Іверскім манастыры “іншаземцаў” (так называюць беларусаў у гэтых актах маскоўцы) не было, пасля ж іх прыезду амаль усе тубыльчыя манахі пакінулі манастыр³³⁶. Такім чынам, цытаваны надпіс паказвае, што паміж 1654 і 1661 г. (паміж часам прыбыцця куцеінцаў і забрання кнігі Ніканам) у Іверскім манастыры беларусы праводзілі ўпарадкаванне тамтэйшага кніжнага масіву з раздзяленнем яго на дзве часткі: царкоўны збор і ўласна манастырскую бібліятэку. Гэта зноў жа схіляе думаць, што звычай вылучаць манастырскую бібліятэку асобна ўвялі менавіта нашыя продкі паводле даўніх сваіх традыцый, а значыць, падобны падзел існаваў ужо ў Куцейне.

Цяпер звернем увагу на тое, якія кнігі маглі знаходзіцца ў манастырской бібліятэцы. Пачнём з спісу забраных патрыярхам рэчаў, вяртання якіх пазней патрабавала іверская брація. Вось урывак з яго: “Книга Федора Студита, вь десть, в переплете в коже. Книга Соборник, а в ней 41 глава, в десть, в переплете. Книга Григория Селунского, в десть, в переплете, оболочена кожею черной. 4 книги Новаго Завета, вь поддесть, печать кутеинская, оболочены кожею красною, по обрезу золочены, верхние доски басмены золотом. ...Книга Иоанна Дамаскина, в десть, в досках, обложена кожею вишневою, верхняя доска басмена золотом. Книга Иоанна Златоустаго, сказание Иоанна Богослова, писменная в десть, в досках, оболочена кожею красною, на верхней доске басмено золотом. ...Книга Иоанна Златоустаго, О Священстве, в поддесть, печать киевская, оболочена кожею красною. Книга Беседы и Толкования Иоанна Златоустаго, в десть, вь досках, оболочена кожею черною, на верхней доске басмена золотом. Книга Соборник, в поддесть, писмо греческое, в коже белой”³³⁷.

Паспрабуем высветліць, пра якія ж кнігі тут можа ісці гаворка, і суаднясем іх з згаданымі архімандрытам Леанідам пры апісанні кнігазбору Новаерусалімскага манастыра, з прысутнымі ў інвентарных вопісах манастырскае маёмасці³³⁸ і з тымі, што ўваходзілі ў склад Патрыяршай бібліятэкі ў Маскве³³⁹.

— “Книга Федора Студита, в десть” — гэта зборнік казанняў згаданага аўтара. Зыходзячы з наяўнасці немаскоўскіх запісаў, можна меркаваць, што тут згадваецца “Собрание поучений преподобного

Федора Студыйскаго...” XVII ст. (№ 160 у каталозе Горскага і Неваструева)³⁴⁰, бо апрача твораў Фёдара Студыта тут змешчаны і пераклад казанняў Пятра Скаргі, занатаваны “малоросійскім почерком”³⁴¹. Апошняя акалічнасць паказвае на яго паходжанне з усходніх земляў Рэчы Паспалітай (дарэчы, “малоросійскім” аўтары называюць і пераклад “Евангелля навучальнага”, што выйшла друкам у 1616 г. у Еўі)³⁴². Аднак гэты паасобнік паводле фармату — у ¼ долі аркуша, — не адпавядае апісанаму ў акце.

— “Книга Соборник, в ней 41 глава, в десть, в переплете” — не маючы больш дакладнай інфармацыі, складана адзначна сцвердзіць, якія матэрыялы ўваходзілі ў зборнік. Напрыклад, толькі пры апісанні бібліятэкі Новаерусалімскага манастыра архімандрыт Леанід пералічвае тры зборнікі, два з якіх “Сербского письма”, а адзін — “Руского письма”³⁴³, але ніводзін з іх не мае сведчанняў беларускага бытавання, а таксама не мае ўказання на колькасць раздзелаў; згадвае ён і “Сборник именуемый Панегирик, в коем заключаются краткие (проложные) жития Святых”. Разнастайныя зборнікі прысутныя і ў маскоўскай Патрыяршай бібліятэцы; некаторыя з іх маюць беларускія ці ўкраінскія правененцы³⁴⁴. Тым не менш вызначыць дакладна, які з іх згадваецца ў спісе, на сёння не ўяўляецца магчымым.

— “Книга Григория Селунского” — гэта палемічныя творы Рыгора Паламы, які быў епіскапам у Салоніках. У прыватнасці, у зборах Патрыяршай бібліятэкі ў Маскве знаходзілася некалькі рукапісаў XVI–XVII стст. (№ 175–178), што змяшчалі пісанні “Св. Григория (Паламы) и Нила (Кавасилы), архиепископов Солунских против Латинян”. На манускрыпце пад № 177 ёсць запіс, які сведчыць, што кніга ўкладзеная патрыярхам Ніканам у 1654 г. у Іверскі манастыр; хутчэй за ўсё манахі патрабавалі вяртання менавіта гэтага рукапісу. На жаль, куцеінскай бібліятэцы, у такім разе, ён не мог належаць.

— “4 книги Нового Завета, въ полдесть, печать кутеинская, облочены кожею красною, по обрезу золочены, верхние доски басмены золотом” — чатыры паасобнікі куцеінскага “Новага Завету” (якія, дарэчы, захоўваліся ў Новаерусалімскаму манастыры яшчэ за Амфілохіем)³⁴⁵. Усе гэтыя кнігі мелі ўкладныя запісы Нікана, таму, відаць, яны былі набытыя пад час прыезду куцеінскіх манахаў у Маскоўшчыну ўвесну 1653 г., калі тыя прывезлі гэтае выданне на продаж³⁴⁶.

— “Книга Иоанна Дамаскина, в десть” — складана сказаць, які(я) дакладна з твораў Яна Дамаскіна змяшчала гэтая кніга, бо адсутнічае найменшы намёк на тытул. З увагі на фармат гэта не маглі быць друкаваныя ў Куцеіне “Актоіх” ці “Гісторыя пра Варлаама і Ясафа”. З вялікай доляй імавернасці гэтую кнігу, аднак, можна атаясаміць

Разгорт куцеінскага “Новага Запавету з Псалтыром” 1652 г.

з рукапісам, апісаным Пратасьевай пад № 736, які яна атрыбуе наступным чынам: “Князь Андрей Курбский. Перевод богословия Иоанна Дамаскина, XVII в., 1°, юго-западная скоропись разных рук...” Кніга мае запіс XVII ст.: “Книга Иоанна Златоустаго о девяти чинах ангельских, писана белорусским письмом”³⁴⁷. Імавернасць паходжання гэтага манускрыпта з Куцейны даволі высокая.

– “Книга Иоанна Златоустаго, сказание Иоанна Богослова, письменая” — папулярныя сярод праваслаўных гаміліі Яна Залатавуснага на “Евангелле паводле св. Яна”. У апісанні новаерусалімскай манастырской бібліятэкі пад № 51 значыцца кніга “Беседы Св. Иоанна Златоустого на Евангелие от Иоанна Богослова, в лист (...)”, напісаная ў Маскоўшчыне ў 1545 г. Правененцыі, якія б сведчылі пра яе бытаванне ў Беларусі, адсутнічаюць, таму няма падстаў меркаваць, што гэтая кніга была ў бібліятэцы куцеінскага Богаўленскага манастыра.

– “Книга Иоанна Златоустаго, О Священстве... печать киевская” — перакладзеная з грэцкай мовы Епіфаніем Славінецкім і выдадзеная ў Кіеве ў 1624 г. “Кніга пра Святарства” Яна Залатавуснага. Архімандрыйт Леанід у апісанні бібліятэкі Новаерусалімскага манастыра згадвае толькі львоўскае выданне 1614 г.³⁴⁸ У святле прыведзеных у папярэднім падраздзеле разважанняў гэтая кніга з вялікай ступенню імавернасці магла трапіць на Валдай праз Куцейну.

– “Книга Беседы и Толкования Иоанна Златоустаго” — рукапісны зборнік гамілій Яна Залатавуснага (“гамілія” ў перакладзе з грэцкай азначае “размова”). У прыватнасці, у зборах Патрыяршай бібліятэкі ў Маскве знаходзіўся паўустаўны рукапіс XVI ст. з прапаведніцкімі

творамі Залатавуснага (№ 125)³⁴⁹. Сведчанніў беларускага паходжання або бытавання гэтага зборніка няма.

— “*Книга Соборник... писмо греческое*” — рукапісны зборнік на грэцкай мове. У апісанні новаерусалімскай кніжніцы мы яго не сустракаем, што, зрэшты, і не дзіўна, бо патрыяршай граматай за 10 кастрычніка 1674 г. было загадана “книги письменные и харатейные, и Латинские и Греческие, пересмотря взять к Москве”, у выніку чаго ў Патрыяршую рызную казну адправілі каля 500 паасобнікаў³⁵⁰. Гэтыя кнігі ўвайшлі ў спіс, апублікаваны Ундольскім, аднак без апісання зместу складана вызначыць, пра які зборнік ідзе гаворка.

Такім чынам, частка пералічаных кніг да куцеінскіх збораў адназначна не належалі. Што да астатніх, то імавернасць гэтага ёсць, аднак у большасці выпадкаў выказацца ўпэўнена на азначаную тэму не ўяўляецца магчымым. Тым не менш адсутнасць на іх укладных запісаў Нікана, які вельмі заўзята ставіўся да падобных дробязяў, схіляе да меркавання, што яны паступілі не ад яго, а з куцеінскай бібліятэкі.

У дакументах Іверскага манастыра сустракаецца яшчэ адзін спіс, які мы не можам абмінуць увагай. У ім пералічаныя спісы кнігі, якія Нікан узяў у колішняга эканомы (“строителя”) Іверскага манастыра і якія ў сваёй большасці таксама паходзяць з даваенных часоў: “...10 книг аввы Дорофея, въ полдестъ, печать киевская, в тетратех; книга О Непостижимом, в четверть, в кожи красной; книга Трефолой, львовския печати, в дестъ, в переплете; книга Апостол, киевския печати, в дестъ, в переплете; книга Охтай, на восемь гласов, львовския печати, в переплете”³⁵¹. Пра гэтыя кнігі можна сказаць наступнае:

— “*10 книг аввы Дорофея, въ полдестъ, печать киевская, в тетратех*” — амаль усе згаданыя ў акце паасобнікі былі ў кнігасхове Уваскрэсенскага манастыра нават у XIX ст. — шэсць з іх архімандрыт Леанід апісвае пад № 95 (“Аввы Дорофея поучения, напеч. в Киеве в 1628 году в 4-ку, 243 листа в коже. 6 экз.”), а яшчэ два — пад № 96.

— “*Книга О Непостижимом*” — гэта не што іншае, як “Маргарыт”, якая пачыналася менавіта з казання “Пра неспасцігальнае”. У Патрыяршай бібліятэцы былі рукапісы такога складу — № 126 і 127³⁵², аднак яны не маюць ні куцеінскіх, ні валдайскай пазнакаў — толькі пскоўскія і сюздальскія сведчанні пра напісанне.

— “*Книга Трефолой, львовския печати, в дестъ, в переплете*” — “Трыфалагіён” у разгляданы час чатыры разы друкаваўся ў Львове: у 1632, 1638, 1643 і 1651 гг. Магчыма, гэта згаданы ў вопісе кнігазбору Уваскрэсенскага манастыра 1685 г. “Трефолой в дестъ, без начала и без конца”³⁵³.

— “*Книга Апостол, киевския печати, в дестъ, в переплете*” — гэта, несумнеўна, “Апостал”, выдадзены ў Кіеве ў 1630 г. Спірыдонам Со-

балем, і цалкам магчыма, што ў выглядзе паасобніка, дадрукаванага ў Беларусі. Гэты ж “Апостал” таксама “ўсплывае” ў вопісе Уваскрысенскага манастыра 1685 г.³⁵⁴

— “Книга Охтай, на восемь гласов, львовския печати, в переплете”. У разгляданы час такая кніга тройчы друкавалася ў Львове: у 1630, 1640 або 1644 г. У матэрыялах Новаерусалімскага манастыра яго выявіць не ўдалося.

Пералічаныя ў апошнім акце кнігі, з выняткам “Маргарыт”, — гэта кіеўскія і львоўскія выданні, якія, на нашу думку, патрапілі ў валдайскае Іверскае манастыр разам з куцеінскай бібліятэкай. На Валдаі яны таксама ўваходзілі ў склад манастырскай кніжніцы, таму што былі ўжытыя ў эканоме, які загадваў бібліятэкай. Гэты акт цікавы яшчэ з увагі на адну акалічнасць: ён паказвае, што кнігі для куцеінскай бібліятэкі закупалі дзясяткамі, прычым, відаць дзеля эканоміі, часта ў несшытаваным выглядзе, з разлікам на тое, што іх пазней аправяць манастырскія майстры.

Апрача архімандрыта Леаніда, яшчэ адзін звязаны з Куцейнай спіс старадаўніх рэдкіх кніг у XIX ст., а менавіта блізу 1817 г., склаў іерэй Іван Грыгаровіч. Спіс быў апублікаваны двойчы — М. Нікалаевым і Ю. Лабынцавым, у крыху адрозных версіях³⁵⁵. Варыянт Нікалаева хоць і карацейшы, але падае куцеінскае перавыданне “Лексікона” Памвы Барынды, якога ў варыянце Лабынцава няма. Тое, што тут не пералічаны шэраг рэдкіх кніг, якія згадваюцца ў складзеных прыблізна ў той самы час рэстрах бібліятэкі жаночага манастыра³⁵⁶, сведчыць, што Грыгаровіч не аглядаў Успенскае кніжніцы. Для нас гэты спіс карысны тым, што ў ім могуць згадвацца кнігі (хутчэй за ўсё дублеты) з манастырскае бібліятэкі, пакінутыя для браціі, што засталася ў Беларусі.

Выключым з спісу Грыгаровіча кнігі, якія адназначна (з увагі на дату выхаду) трапілі ў бібліятэку манастыра пасля перасялення асноўнай часткі манахаў на Валдаі і падхраналогію нашага артыкула не трапляюць. Гэта:

- 1) Радзівілоўскі А. «Вянец Хрыстовы». Кіеў, 1688;
- 2) Галятоўскі Я. «Ключ Разумення». Кіеў, 1660;
- 3) Галятоўскі Я. «Месія сапраўдны». Кіеў, 1669;
- 4) Галятоўскі Я. «Mesiasz Prawdziwy» (гатычным шрыфтам). Кіеў, 1672;
- 5) Барановіч Л. «Меч Духоўны». Кіеў, 1666;
- 6) Галятоўскі Я. «Мір чалавеку з Богам». Кіеў, 1660;
- 7) «Рай мысленны», выд. у Іверскім манастыры ў 1669 г.;
- 8) Рукапіс «О везваню до закону...», 1683 г.;
- 9) Барановіч Л. «Трубы славес». Кіеў, 1674;
- 10) Максімовіч І. «Феатрон маральнапавучальны». Чарнігаў, 1708;

11) Барановіч Л. «Lutnia Apollinowa Koźdey sprawie gotowa». Кіеў, 1671;

12) «Wiara prawosławna». Вільня, 1704.

Маскоўскі «Службоўнік» 1655 г. таксама трапіў у Куцейну, імаверна, пасля пераезду асноўнай часткі браціі — тады, калі расійскія царкоўныя ўлады пачалі мэтанакіравана забяспечваць праваслаўныя цэрквы ды манастыры на новазаваяваных царскімі войскамі землях літургічнай літаратурай маскоўскага выдання (мы няраз сустракаем згадкі ў дакументах пра тое, што ў 1655–1657 гг. беларускаму беламу і чорнаму духавенству выдавалі такія кнігі)³⁵⁷.

Пра выданне «Reformacye obyczaiów polskich» сказаць нешта складана з увагі на адсутнасць выходных дадзеных. Выявіць гэтую кнігу ў польскіх бібліяграфічных паказальніках не атрымалася.

Такім чынам, пералічым друкі і рукапісы з апісаных Грыгаровічам, якія маглі прысутнічаць у Куцейне ў разгляданы намі перыяд:

- 1) «Размовы на Дзеі Св. Апосталаў». Кіеў, 1624;
- 2) «Кніга пра Святарства» у пер. з грэцк. Е.Славінецкага. Кіеў, 1624;
- 3) «Тлумачэнне на Апакаліпсіс» у пер. З.Капысценскага. Кіеў, 1625;
- 4) Рукапіс XVI ст. «Патэрык Скіцкі», у 4-ку;
- 5) Рукапіс XVI ст. «Патэрык Егіпецкі», у 4-ку;
- 6) «Дыёптра». Еўе, 1612;
- 7) «Номаканон». Кіеў, 1624;
- 8) «Евангелле навучальнае». Еўе, 1616;
- 9) Бярында П. «Лексікон». Куцейна, 1653.

Ёсць і ўскосныя сведчанні прысутнасці некаторых з гэтых кніг у манастырскай бібліятэцы разгляданага перыяду. Па-першае, частку пералічаных тут пазіцый дублюе спіс архімандрыта Леаніда (як, напрыклад, «Номаканон») ці іверскія акты («Кніга пра Святарства» Яна Залатавуснага). Таму цалкам лагічна дапусціць, што Грыгаровіч апісвае дублеты, пакінутыя ў карыстанне манахам, якія заставаліся ў Бізюкоўскім манастыры. Па-другое, прататыпамі для перадруку ў Куцейне «Дыёптры» паслужылі ажыццёўленыя Святадухаўскім брацтвам явейскае 1612 г. і віленскае 1642 г. выданні гэтай кнігі, а значыць, куцейнцы і адно, і другое мелі ў сваёй бібліятэцы. Па-трэцяе, як мы ўжо адзначалі, хутчэй за ўсё менавіта аздабленне явейскага «Евангелля навучальнага» 1616 г. было часткова скарыстанае пры падрыхтоўцы тытульнага аркуша «Баркалабаўскага ірмалоя», а значыць, мастак меў кнігу перад вачыма — такім чынам, яно таксама было ў Куцейне.

У сувязі з апошнім выданнем будзе лагічным паставіць пытанне: а ці не тое гэта «Евангелле навучальнае», што захоўваецца сёння ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі³⁵⁸? На старонках кнігі прысутнічаюць два ўладальніцкія надпісы. Адзін з іх, амаль выцвілы, сапраўды свед-

чыць аб прыналежнасці “Евангелля навучальнага” да куцеінскага Бога-яўленскага манастыра; другі ж — які адрозніваецца іншым пісьмом і атрамантам — паведамляе пра пазычанне кнігі ў 1680 г. у Буйніцкі манастыр³⁵⁹. Такім чынам, апошні запіс паказвае, што хоць перад намі і не абавязкова той самы паасобнік “Евангелля навучальнага”, які выступае ў спісе Грыгаровіча (мы не ведаем, ці вярнулі яго з Буйнічаў), аднак, несумнеўна, ён паходзіць менавіта з манастырской бібліятэкі.

Акрамя таго, дзякуючы апошняй інскрыпцыі мы даведваемся пра кнігаабмен, які існаваў між праваслаўнымі манастырамі ўсходняй Беларусі. Кніжныя сувязі з іншымі манастырамі мелі месца і да пераводу куцеінскіх манахаў на Валдай, пра што сведчыць як згадваны вышэй уладальніцкі надпіс на рукапісным зборніку твораў Сымона Метафраста, так і факт перапісання ў 1651 г. у Богаўленскім манастыры ноталінейнага “Ірмалоя” спецыяльна для дзявочага Узнясенскага манастыра ў Баркалабаве (апошняе адмыслова адзначана ў загаловку; манускрыпт мае і ўладальніцкі баркалабаўскі запіс)³⁶⁰. У абавязкі Ялія Труцэвіча ўваходзіў нагляд за збудаваннем і забеспячэннем наваствораных манастыроў усходняй Беларусі, і ён займаўся пошукам для іх неабходнай літаратуры, выкарыстоўваючы тым ці іншым чынам куцеінскія кнігазборы.

Назавём яшчэ тыя кнігі Богаўленскага манастыра, якія згадваюцца ў літаратуры. Па-першае, гэта створаны ў 1641 г. у Куцейне рукапісны зборнік, які змяшчаў два творы: “Пра манастырскія правілы” Касьяна Рымляніна і “Каляція, або размова духоўная”. У міжваенны перыяд кніга знаходзілася ў Мінску, у фондах Беларускага дзяржаўнага музея, і яе апісаў, нават апублікаваўшы здымкі некалькіх старонак, С. М. Некрашэвіч³⁶¹. Згадвалі кнігу ў сваіх працах і некаторыя іншыя даследнікі³⁶². Сёння гэты манускрыпт захоўваецца ў Маскве ў Адзеле рукапісаў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі³⁶³. Хутчэй за ўсё яго перапісаў нехта з манахаў на ўласную патрэбу, і ён знаходзіўся ў прыватным карыстанні. Разам з тым у манастырскіх зборах маглі быць даступныя і арыгіналы, паводле якіх манускрыпт капіяваўся, — г.зн. яны маглі знаходзіцца ў манастырскім кнігазборы.

Другая кніга — гэта згадваны вышэй рукапісны зборнік XVI ст. з куцеінска-буйніцкай правененцыяй, пра які пісалі П. Уладзіміраў, В. Ластоўскі і Т. Пратасьева. У ім апрача твораў Сымона Метафраста і яго жыццяпісу былі змешчаныя казанні Андрэя Крыцкага, Яна Залатавуснага, Дамаскіна і некаторыя іншыя тэксты³⁶⁴.

Яшчэ адна кніга нелітургічнага характару, якую архімандрыт Леанід выявіў у іверскай рызніцы — гэта рукапіс, апісаны наступным чынам: «Диалогисм, или Отпись, на листе в Бозе велебного Ипатия Волынского и Брестского до яснее освещенаго княжати Константина Острожского,

Пачатак рукапіснай “Гісторыі пра Лістрыкійскі сабор” з фондаў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь

воеводы киевского... чрез одного наименьшего клирика церкви Острожской, в року 1598 писанная. Тут же в конце: “Исторія вкратце о Ферарском альбо Листрикійском соборе”, скорописью, в $\frac{1}{4}$ д. листа. И эта единственная рукопись, уцелевшая от несомненно богатой полемическими сочинениями, начала XVII века, книгохранительницы кутеинского братства»³⁶⁵.

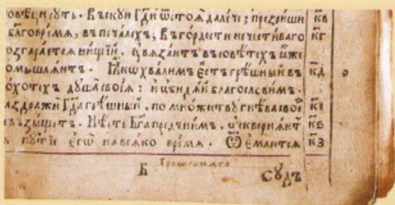
Можна пагадзіцца з цытаванымі словамі, а менавіта з тым, што гэтая кніга, з вялікай імавернасцю, паходзіла з кутеінскай бібліятэкі. Згаданы зборнік паводле шэрагу прыкметаў нагадвае канвалют, які захоўваецца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь пад № КП 540. Фармац музейнага паасобніка — таксама ў $\frac{1}{4}$ долю аркуша, тэхніка — хуткапіс, а тэкставы склад — падобны да адзначанага. Аднак пры больш дакладным вывучэнні высветлілася, што яго нельга атыясамліваць з згаданым у акце рукапісам, бо ў канвалюце музея, папершае, азначаныя творы змешчаныя ў іншым парадку, а па-другое, прысутнічае яшчэ адзін тэкст — “Кніга на раскол папістаў”, — запісаны не раней за 1690 г. (пазначаная дата выхаду арыгінала) той жа рукой, што і астатняя частка манускрыпта.

З увагі на вышэйсказанае, а таксама на тое, што пісьмо рукапісу, вадзяныя знакі на паперы і ацалелае вэчка аправы паказваюць на XVIII ст., можна меркаваць, што названыя зборнікі ёсць незалежнымі адна ад адной рукапіснымі копіямі твораў, папулярных у праваслаўным асяроддзі³⁶⁶.

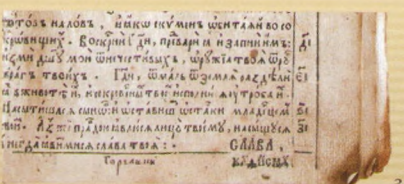
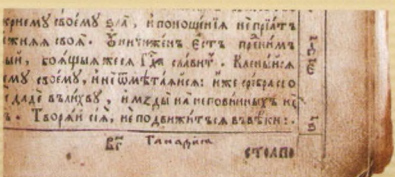
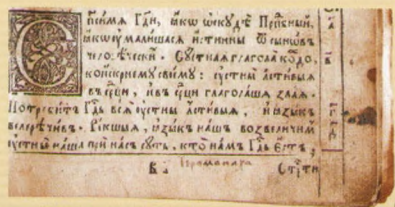
Такім чынам, згаданыя тут манускрыпты рэпрэзентуюць пэўную тэндэнцыю ў літаратурным жыцці таго часу — крыху ўтрыруючы, яе можна абазначыць як “беларускі самвыдавецкі рух XVII–XVIII стст.”

Што да месца знаходжання манастырскай бібліятэкі, дык, грунтуючыся на разважаннях з папярэдняга падраздзела, адзначым, што яна магла размяшчацца або ў скарбцу ў падмурку Богаяўленскай царквы, або ў адмысловым памяшканні ў манастырскім корпусе.

Скажам тут яшчэ колькі словаў пра прыватныя бібліятэчкі манахаў, прызначаныя для келейнага чытання і малення. Матэрыялаў, якія б маглі даць нам звесткі пра іх, яшчэ менш, чым пра царкоўны і чэціны манастырскія зборы. Аб прыватных бібліятэчках куцеінскіх манахаў распавядаюць уладальніцкія надпісы ды іншыя пазнакі. Два паасобнікі выданняў з такімі інскрыпцыямі захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь. Гэта “Тыпikon” XVI ст. з “спадчынным” запісам больш позняга часу на апошняй старонцы: “по отцу чес(т)ному Петру Бируковичу священику Кутеинскому”³⁶⁷ і куцеінскага друку “Брашна духоўнае” з пааркушовым запісам: “Сіе || Брашно || Д[8]ховное || много || Грешнаго || Ёромонаха || Ганадиа || Горельки || кўпленага || Ёромонаха || Мартимиана || в року || Тисеча || шесть || соть

Фрагменты старонак “Брашна духоўнага” з пааркушовым уладальніцкім надпісам у ніжнім полі правай старонкі: а – Грешнаго; б – Ёромонаха; в – Ганадиа; г – Горельки

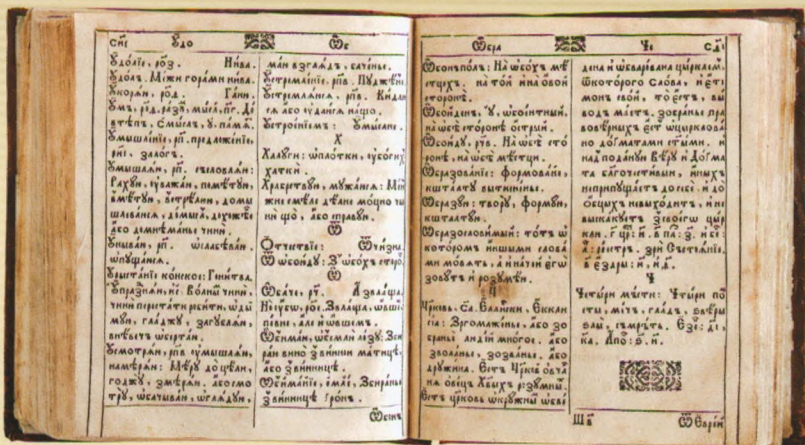
|| *шестьдесят* || шостого || м(е)с(я)ца || генвара || двадцать || Девятого || Дня || б(о)гоу || начесть || ихвалу || а собе пользы || ради || Душевные || Аподписаль || Своею || власною || рѹкою а || Вошители || Бизюковской³⁶⁸.

Нічога не вядома пра іераманаха Пятра Біруковіча, таму мы не можам скарыстаць асабовыя звесткі дзеля ўдакладнення часу стварэння надпісу. Што да “Брашна”, дык, як бачым, гэтую кнігу ў 1666 годзе купіў у іераманаха Марцім’яна на той час таксама яшчэ іераманах Генадзь Гарэлка, які, паводле В. Строева, пазней стаў куцеінскім ігуменам³⁶⁹. Згодна з запісам, трансакцыя адбылася ў Бізюкоўскім манастыры, куды куцеінская брацця пераехала пасля захопу царскімі войскамі Аршаншчыны³⁷⁰ і дзе частка яе заставалася, відаць, да самага канца 1660-х гадоў. З вялікай доляй імавернасці можна дапусціць, што і колішні ўладальнік кнігі іераманах Марцім’ян паходзіў з куцеінскай браціі даваеннага перыяду.

Паасобнікі “Брашна духоўнага” (а дарэчы, і “Трыфалагіёна”, як мы бачылі вышэй, у спісах келейнай маёмасці) няраз сустракаюцца ў бібліятэчках куцеінскай браціі. Так, яшчэ адзін уладальніцкі надпіс мае паасобнік “Брашна духоўнага” з збораў абласной бібліятэкі г. Горкага. Ён паведамляе, што гэтая кніга — “Інока Ермолая Зубаці законніка манастыря Кутеинского”³⁷¹. Гэтага манаха мы сустракаем у 1688 г. у якасці ігумена куцеінскага манастыра, калі ён бярэ выпіс з менскіх кніг трыбунальскіх пра наданне манастыру маёнтка Белкаўшчына³⁷². У разгляданы намі перыяд ён ужо мог быць інакам у Куцейне.

З іншых куцеінскіх выданняў, што, імаверна, мела ў валоданні брацця, варта назваць і “Новы Запавет з Псалтыром” 1652 г. Напрыклад, фігурныя рамкі, вакол атрамантавых надпісаў, якія былі зробленыя дзеля азначэння дзён евангелічных чытанняў на паасобніку з збораў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі³⁷³, сваімі абрысамі вельмі нагадваюць рамкі мініяцюр з пісанага ў Куцейне ў 1651 г. “Баркалабаўскага ірмалоя”. Як мы казалі, цалкам магчыма, што гэтую кнігу выкарыстоўваў нехта з куцеінскіх іераманахаў для падрыхтоўкі да набажэнства.

Пра наяўнасць у куцеінскім Богаяўленскім манастыры келейных бібліятэк ускосна сведчаць і некаторыя іверскія акты. Куцеінцы захоўвалі на Валдаі свае звычаі, таму можна меркаваць, што гэтак было і ў Беларусі (тым больш, як мы ўбачым ніжэй, гаворка будзе ісці пераважна пра куцеінскія друкі). У прыватнасці, разгледзім “Вопіс маёмасці, што засталася пасля смерці намесніка іераманаха Яіля ды іераманаха Варфаламея”³⁷⁴. Зыходзячы з тэксту дакумента (“а что его наместникия келейной рухляди на лицо и что, по его словесному приказу, по его души в помине роздано, и то писано в сей росписи имянно”³⁷⁵), келейная маёмасць у манастыры знаходзілася ў прыватнай уласнасці манахаў. А паколькі сярод іншых рэчаў пералічваюцца і кнігі, дык мы можам га-

Разгорт “Лексікона” Памвы Бярэнды” 1653 г.

варыць пра прыватныя кнігазборы манахаў (ці, прынамсі, прадстаўнікоў манастырскіх вярхоў). Сярод маёмасці Яіля пералічваецца выданні: “Трефолой, кутеинской печати, в переплете с закладками, два Брашна да Псалтырь, иверские печати, в переплете; святцы, руки богословли, писмяные, мелкого уставного писма, в переплете; лексикон, кутеинской печати...”³⁷⁶ Як бачым, гэты збор, з выняткам перапісаных уласнаручна ўладальнікам святцаў, складаецца выключна з лёгка ідэнтыфікаваных іверскіх ды куцеінскіх друкаў: “Трыфалагіёна”, “Брашна духоўнага”, “Псалтыра” і “Лексікона” Памвы Бярэнды.

Што ж да маёмасці Варфаламея, дык яе складалі: “книги Достамент, да книги Трефолой, кутеинские печати; книги Акафисты, киевские печати”³⁷⁷, — зноў-такі куцеінскі “Трыфалагіён” ды друкаваныя ў Кіеве “Акафісты” (якія выходзілі там у 1625, 1629, 1636 гг.). “Книга Достамент” — гэта, відаць, выдрукаваны Спірыдонам Собалем у 1638 г. у Магілёве (без пазначэння месца выхаду) “Тэстамэнт грэцкага цара Васіля”. Застаецца толькі здзіўляцца, чаму мы дагэтуль у сувязі з куцеінскімі кнігазборамі сустрацілі толькі адно магілёўскае выданне — і гэта нягледзячы на цесную сувязі куцеінцаў з праваслаўнымі коламі Магілёва і з Буйніцкім манастыром.

Адказ на пытанне, якім чынам манахі захоўвалі келейныя бібліятэчкі, дае нам гравюра Мацвэя з куцеінскага “Новага Запавету” 1652 г.: кнігі на ёй паказаныя складзенымі ў сценнай нішы. Такая дэталёвая не ўваходзіць у канон пісання евангелістаў і сустракаецца яшчэ толькі на гравюры Дамаскіна — з куцеінскага “Актоіха”. Гэта дае падставы меркаваць, што гравюра зробленая так паводле куцеінскага звычаю.

Падсумаванне. Можна меркаваць, што ў куцеінскім Богаяўленскім манастыры існавала манастырская бібліятэка, якая змяшчала літаратуру чэцыйнага характару, прысутную ў выглядзе як рукапіснай, так і друкаванай кнігі. Манастырская бібліятэка магла размяшчацца або ў скарбцы ў падмурку Богаяўленскай царквы, або ў адмыслова прызначаным памяшканні ў манастырскім корпусе. Мелі куцеінцы і свае ўласныя, часцей за ўсё невялікія, бібліятэчкі.

Прадметны склад куцеінскіх кнігазбораў і кола чытання манахаў

З увагі на адсутнасць інвентарных вопісаў маёмасці Богаяўленскага манастыра разгляданага перыяду, пра наяўнасць тых ці іншых кніг у куцеінскіх зборах мы можам гаварыць толькі грунтоўчыся на аналізаваным у папярэдніх падраздзелах матэрыяле: на кніжных правененцыях, нататках перапісчыкаў манускрыптаў, рэпертуары куцеінскай друкарні, актавых звестках і г. д.

На падставе гэтага аналізу ў кантактаванні куцеінцаў з кнігай можна вылучыць тры асноўныя кірункі: рытуальнае, навучальнае і развіццёвае чытанне. Першы праяўляўся перадусім у выкарыстанні літургічных тэкстаў пад час набажэнства ды малітвы. Другі даваў азнаямленне з правіламі пэўнай дзейнасці — у тым ліку з правіламі самога чытання, ужывання тых ці іншых тэкстаў на багаслужбе і да т. п. Трэці, нарэшце, уяўляў сабой чытанне з мэтай духоўнага ўдасканалення. Прыгледзімся да гэтай літаратуры больш уважліва, падаўшы атрыманыя звесткі, дзеля зручнасці, у выглядзе табліц.

Літургічная і малітоўная літаратура. Для рытуальнага чытання выкарыстоўвалі літургічныя і малітоўныя тэксты. Менавіта ў царкоўнай кніжніцы яны захоўваліся ў першую чаргу, але нярэдка іх можна было сустрэць і ў прыватных зборах манахаў (тут мы знаходзім трэфалоі і Псалтыры з паследаваннем, відаць прызначаныя для келейнай малітвы).

Можна меркаваць, што куцеінскі Богаяўленскі манастыр быў даволі добра забяспечаны друкаванымі выданнямі ды рукапісамі, неабходнымі як для грамадскага набажэнства, так і для келейнай малітвы. Літургічныя кнігі, якія можна звязаць з бытаваннем у Куцеіне, не толькі задавальнялі амаль усе патрэбы манастырскае багаслужбы, але часам нават перасягалі іх (напрыклад, партэсныя ды іншыя кнігі, якія не былі неабходныя, але ўпрыгожвалі царкоўны спеў). Паводле згаданых вышэй сведчанняў, у літургічнай практыцы Богаяўленскага манастыра выкарыстоўвалі або з вялікай доляй імавернасці маглі выкарыстоўваць ніжэй паказаныя кнігі (гл. табліцу на с. 186–187).

Літургічная і малітоўная літаратура

Назва	Форма публікацыі, выхадныя дадзеныя	Падстава для залічэння ў склад куцейскіх збораў	Заўвагі
Евангелле	Друк: Львоў, 1636 / 1644 г.	Згодка ў актах Іверскага манастыра	У першай палове XVII ст. у Львове напрасольныя Евангеллі выдаваліся двойчы: у 1636 і 1644 гг. ³⁷⁸ Таму “Евангелле львоўскага друку”, што згадваецца ў спісе перадаваных у Куцеіну ў 1671 г. кніг, можа быць атыямлена толькі з гэтымі выданнямі
Апостал	Друк: 1) Куцеіна, каля 1632 г.; 2) Львоў, 1639	1) Звесткі пра месца выхаду; 2) аздабленне тытульнага аркуша “Баркалабўскага ірмалоя”; прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра сярод выяўленых архімандрытам Леанідам старадрукаў	1) Ажышчэленае ў Куцеіне выданне не магло не трапіць у супольныя і / ці прыватныя кнігазборы Богаўленскага манастыра; 2) выкарыстанне граворы ў якасці прагатыпа для медальёна на тытульным аркушы манускрыпта паказвае на знаёмства манастырскага мастака з гэтым выданнем
Службоўнік	Друк: Кіеў, 1629 г.?	Літургічная неабходнасць; прысутнасць (?) у бібліятэцы Іверскага манастыра	Без службоўніка немагчыма служыць літургію. Здаецца, менавіта з “Літургіярнёнам” Пятра Магілы, у якім былі страчаныя пачатковыя аркушы, можна атыясаміць згадвае архімандрытам Леанідам “Паследаванне свяшчэннадья-канства” з рызыцы Іверскага манастыра, выдадзенае па-вольле паведамлення гісторыка ў 1629 г. у Кіеве (на пачатку “Літургіярнёна” ёсць алнайменны раздзел)
Псалтыр	Друк: 1) Вільня, 1576 г.; 2) Куцеіна, 1642 г.; 3) Куцеіна, каля 1650 г.	1) Форма ініцыяла на аркушы 3 “Баркалабўскага ірмалоя”; 2–3) звесткі пра месца выхаду	1) Прагатып для аздаблення куцейскага манускрыпта; 2) куцейскае выданне
Псалтыр з паследаваннем (у тым ліку “Браш-на духоўнае”)	Друк: Куцеіна, 1632 г.	Звесткі пра месца выхаду	Куцейскае выданне
Часаслоў	Друк: Кіеў, 1631 г.; Львоў, 1642 г.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	Куцейскае выданне
Трыдзёз кветная (пентакостарыён / трыядзён)			

Траѣдзь посная (трыдзятні)	Друк: Кіеў, 1627 г.; Кіеў, 1640 г.; Кіеў, 1648 г.?	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	Архімандрэт Леанід у сваім спісе называе трыдзятні 1646 г., відцаць маючы на ўвазе трэцяе кіеўскае выданне гэтай кнігі, якое выйшла ў 1648 г. ³⁷⁹
Мінеі службовыя	Рукапіс?	Літургічная неабходнасць	У Купейне рэстаўраваўся, з частковым узаўленнем тэксту, рукапіс мінеі службовай на красавік. Напэўна, богаўленскія манахі мелі і ўласны паасобнік галавага кола гэтых важных для манастырской багаслужбы кніг
Мінеі агульным святым	Друк: Кіеў, 1628 г.?	Літургічная неабходнасць	Нама згадак пра наяўнасць гэтага тытула ў Купейне, але ён не мог не прысутнічаць у купейнскіх кнігазборах. У прыватнасці, цяжка дапусціць, каб Спірыдон Собаль, які выдаў гэтую кнігу ў Кіеве ў 1628 г. ³⁸⁰ , а ў 1631 г. ажыццяўляў выдавецкую дзейнасць у Купейне, не прывёз з сабой непрадзеленую частку накладу
Мінеі святочныя (трыфалагіён / анфалагіён)	Друк: 1) Львоў, 1638 г.; 2) Купейна, 1647 г.	1) Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра; 2) звесткі пра месца выхаду	2) Купейнскае выданне
Актоіх	Друк: 1) Купейна, каля 1632 г.; 2) Львоў, 1644 г.; 3) Купейна, 1646 г.	1) і 3) Звесткі пра месца выхаду; 2) прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	1) і 3) Купейнскае выданне
Ірмалой	Рукапіс	Наяўнасць купейнскіх правененый	
Трэбнік	Друк: Кіеў, 1646 г.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
Паўстаў Вялікай службы	Друк: Вільня, 1646 г.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра; згадка ў дакументах	
Малітоўнік	Друк: Купейна, 1631 г.	Звесткі пра месца выхаду	Купейнскае выданне
“дзвятіголасныя кантыкі” / “9 кніг Партэсы дзвятголасныя”	Рукапіс?		
“обедня Міневскаго”	Рукапіс?	Згадка ў актах Іверскага манастыра	
“трехголасныя канцерта”	Рукапіс?	Згадка ў актах Іверскага манастыра	

Дырэктыўна-дапаможныя матэрыялы і падручнікі

Назва	Форма публікацыі, выхадныя звесткі	Падстава для залічэння ў склад куцеінскіх збораў	Заўвагі
Буквар	Друк: Куцейна, 1631 г.	Звесткі пра месца выхаду	Куцеінскае выданне
Буквар	Друк: 1) Магілёў, 1636 / 1649 гг.; 2) Куцейна, 1653 г.	1) Тэкставы склад; 2) звесткі пра месца выхаду	1) Прататып для куцеінскага перадруку; 2) куцеінскае выданне
Бярында П. Лексікон	Друк: 1) Кіеў, 1627 г.; 2) Куцейна, 1653 г.	Звесткі пра месца выхаду	1) Прататып для куцеінскага перадруку; 2) куцеінскае выданне
Тыпікон	Рукапіс XVI ст.	Наяўнасць куцеінскіх правененцый	
Номаканон	Друк: Кіеў, 1629 г.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
Косаў С. Дыдакалія	Друк: Куцейна, 1637 і 1653 гг.	Звесткі пра месца выхаду	Куцеінскае выданне

Дырэктыўна-дапаможныя матэрыялы і падручнікі. Другі кірунак манастырскага чытання забяспечвалі кнігі, прызначаныя для навучання або рэгламентацыі літургічнага, сакраментальнага, кананічнага і грамадскага жыцця праваслаўнай царквы. З літаратуры мы да гэтай групы залічым буквары (для навучання пісьму і асновам веры), а таксама лексіконы, што дапамагалі разумець царкоўна-славянскія тэксты; з дырэктыўна-рэгламентавальнай — тыпіконы (уставы), номаканы (кормчыя) і іншыя да т. п. кнігі. Гэтую літаратуру мы сустракаем у валоданні як манастыра, так і паасобных інакаў.

На сёння выяўлена некалькі пазіцый, што рэпрэзентуюць тэксты такога роду. Перадусім назавём два адрозныя выданні “Буквара”, якія змяшчалі граматычны матэрыял і шэраг тэкстаў рэлігійнага характару (сімвал веры, дэкалог і інш.). Да гэтай катэгорыі мы залічылі і некалькі разоў перавыдаваную ў Куцейне “Дыдакалію” Сільвестра Косава, прысвечаную царкоўным сакрамантам. Таксама, як мы ведаем з розных крыніц, у куцеінскіх зборах былі рукапісныя і друкаваныя номаканы, а ва ўласнасці іераманаха Пятра Біруковіча знаходзіўся рукапісны тыпікон XVI ст. (гл. табліцу на с. 188).

Чэцыйная літаратура. Гэта творы прызнаных аўтарытэтаў Царквы або выдатных дзеячоў усходняй духоўнасці; тэксты, што апісвалі шлях хрысціянскай аскезы і змяшчалі рэкамендацыі беззаганнага жыцця. Уваходзіла сюды, відаць, і палемічная літаратура, а таксама творы, якія можна аднесці да “хрысціянскай белетрыстыкі”. Звестак жа пра бытаванне ў Богаўленскім манастыры ўласна свецкіх кніг на сёння не выяўлена.

Чэцінная літаратура

Назва	Форма публікацыі, выходныя звесткі	Падстава для залічэння ў склад куцеінскіх збораў	Заўвагі
Творы Сымона Метафроста	Рукапіс XVI ст.	Наяўнасць куцеінскіх правененцый	
Творы Андрэя Крыцкага	Рукапіс XVI ст.	Наяўнасць куцеінскіх правененцый	
Творы Яна Залатавуснага	Рукапіс XVI ст.	Наяўнасць куцеінскіх правененцый	
Творы Яна Дамаскіна	Рукапіс XVI ст.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
“Патэрык Скіцкі”	Рукапіс XVI ст.	Прысутнасць у спісе Грыгаровіча	
“Патэрык Егіпецкі”	Рукапіс XVI ст.	Прысутнасць у спісе Грыгаровіча	
Касьян Рымлянін. “Пра манастырскія правілы”	Рукапіс; Куцейна, 1641 г.	Звесткі пра месца выхаду	
“Каляція, або размова духоўная”	Рукапіс; Куцейна, 1641	Звесткі пра месца выхаду	
“Дыялагізм”	Рукапіс XVII ст.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
“Сціслая гісторыя аб Ферарскім ... саборы”	Рукапіс XVII ст.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
“Евангелле навучальнае”	Друк: Еўе, 1616 г.	Аздабленне тытульнага аркуша “Баркалабаўскага ірмалоя”; правененцыі	Прататып для аздаблення куцеінскага манускрыпта
“Размовы Макарыя Вялікага”	Друк: Вільня, 1622 г.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
“Кніга Иоанна Златоустаго, О Священстве”	Друк: Львоў, 1614 г.; Кіеў 1624 г.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
“Размовы на Дзеі Святых Апосталаў”	Друк: Кіеў, 1624 г.;	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
“Тлумачэнне на Апакаліпсіс” у перакладзе Захарыі Капысценскага	Друк: Кіеў, 1625 г.	Прысутнасць у бібліятэцы Іверскага манастыра	
Авва Дарафей. “Навукі”	Друк: Кіеў, 1628 г.	Згадка ў актах Іверскага манастыра	
“Тэстамэнт грэцкага цара Васіля”	Друк: Магілёў, 1638 г.	Згадка ў актах Іверскага манастыра	
Ян Залатавусны. «На “Ойча наш” выклад»	Друк: Куцейна, 1636 г.	Звесткі пра месца выхаду	Куцеінскае выданне

Назва	Форма публікацыі, выходныя звесткі	Падстава для залічэння ў склад куцеінскіх збораў	Заўвагі
“Гісторыя пра Варлаама і Ясафа”	1) Рукапісы; 2) друк: Куцейна, 1637 г.	Звесткі пра месца выхаду	1) Прататыпы (грэцкі і царкоўна-славянскі) для куцеінскага перакладу; 2) куцеінскае выданне.
“Дыёпра”	Друк: 1) Еўе, 1612 г. і Вільня, 1642 г.; 2) Куцейна, 1651 і 1654 гт.	1) Тэкставы склад і вонкавы выгляд; 2) звесткі пра месца выхаду і склад тэксту	1) Прататыпы для куцеінскага перадруку; 2) куцеінскае выданне
“Новы Запавет з Псалтыром”	Друк: 1) Вільня, 1623 г.; 2) Куцейна, 1652 г.	1) Тэкставы склад і вонкавы выгляд; 2) звесткі пра месца выхаду і склад тэксту	1) Прататып для куцеінскага перадруку; 2) куцеінскае выданне

Здаецца, што масіў чэційнай літаратуры знаходзіўся галоўным чынам у манастырскім зборы, аднак нельга выключыць, што падобныя кнігі мелі і прыватныя бібліятэчкі манахаў, а таксама царкоўная кніжніца, дзе іх маглі выкарыстоўваць для падрыхтоўкі казанняў (прыклад чаго ў больш позні час мы сустракаем у Іверскім манастыры).

Няма сумневу, што нелітургічная літаратура складала істотную і вельмі разнастайную паводле складу частку манастырскіх збораў. Пра гэта сведчыць як рэпертуар ацалелых манускрыптаў і выданняў, так і высокі аўтарытэт ігумена Яіля Труцэвіча і прадстаўнікоў куцеінскай браціі, сярод якой было шмат високаадукаваных асобаў. Для прыкладу назаўвём інака Паўла Парахоўскага, які славіўся сваёй вучонасцю. Калі магілёўскі архімандрыт Варлаам Палоўка захварэў і мусіў скласці з сябе абавязкі наяцяцеля, магілёўскае брацтва прасіла мітрапаліта Пятра Магілу рукапакласці Парахоўскага ў іерэйскі сан, якога апошні не меў, і паставіць кіраваць магілёўскім манастыром. А калі б такое прызначэнне з нейкай прычыны было немагчымае, брацтва прасіла хаця б дазволіць Парахоўскаму прамаўляць казанні ў магілёўскай Богаяўленскай царкве³⁸¹.

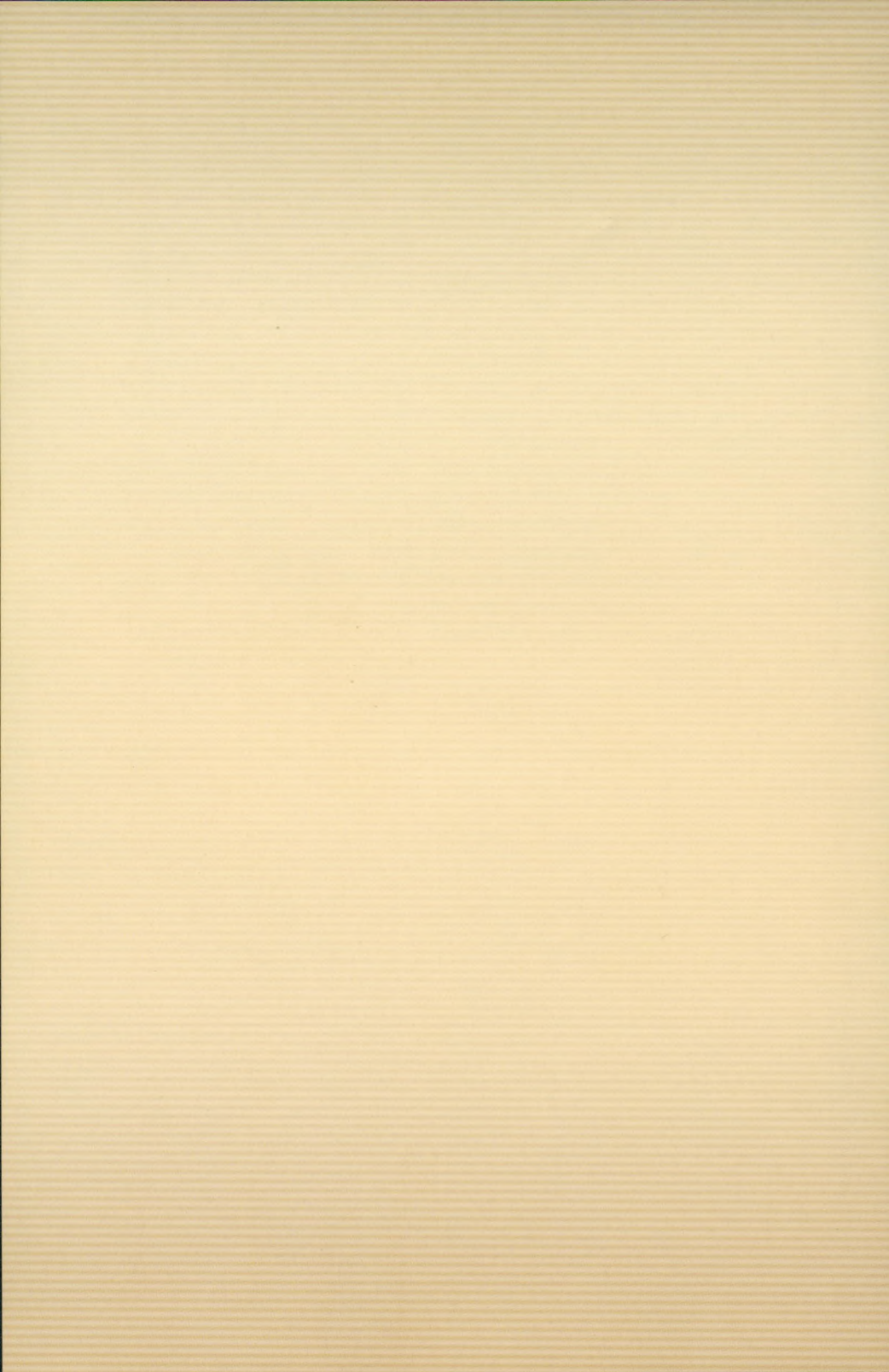
На падставе аналізаванага вышэй матэрыялу можна назваць шэраг кніг, якія, імаверна, знаходзіліся ў Богаяўленскім манастыры. Але, на жаль, у некаторых выпадках мы маем звесткі толькі пра аўтара; назвы ж тэкстаў застаюцца для нас невядомыя (гл. табліцу на с. 189–190).

Падсумаванне. У прапанаванай табліцы паказаная літаратура, якая гіпатэтычна прысутнічала ў кнігазборах Куцейны. Рукапісная кніга была ў значнай ступені прадстаўленая манускрыптамі XVI–XVII стст., хоць ёсць звесткі і пра больш раннія рукапісы. Друкаваная кніга — гэта пераважна кіеўскія, львоўскія і ўласна куцеінскія выданні. Гаварыць

пра наяўнасць у куцеінскіх зборах першай паловы XVII ст. прадукцыі маскоўскіх друкарняў на сёння не выпадае, бо няма пераканаўчых сведчанняў іх ужывання ў манастыры. Разам з тым нельга выключыць, што, прынамсі, адзінкавыя паасобнікі такіх кніг у зборах манахаў ці ў манастырской бібліятэцы былі. Досыць мала фактаў, якія сведчаць пра бытаванне ў Куцейне і магілёўскіх друкаў, хоць ступень ужывання апошніх — з увагі на моцныя павязі з Буйніцкім манастыром і магілёўскім брацтвам — павінна быць даволі значнай. Але, улічваючы фрагментарнасць аналізаванага матэрыялу, мяркуем, што вышэй паказаны далёка не ўсе выданні і рукапісы, якія знаходзіліся ў куцеінскіх зборах, а тым больш якія чыталі манахі ў разгляданы перыяд. Насамрэч іх рэпертуар мусіў быць значна шырэйшы.

Літаратура, што захоўвалася ў манастыры, улучала як творы літургічнага, так і чэційнага ды падручна-слоўнікавага характару. Гэта паказвае, што яе выкарыстоўвалі як для малітвы ды адпраўлення службы, гэтак і для пабожнага чытання, навучання (маральна-багаслоўскага і агульнаадукацыйнага) ды падрыхтоўкі казанняў; былі тут таксама творы багаслоўска-дагматычныя і палемічныя.

Карыстацца царкоўным і манастырскім зборамі маглі і манахі, і паслушнікі. Апошняе, аднак, не замінала куцеінцам мець уласныя, хай і невялікія, бібліятэчкі, якія нярэдка фармаваліся з куцеінскіх выданняў або з перапісаных уласнаручна манускрыптаў.

Раздел V

Книжная і літаратурная
дзеінасць
былых куцеінцаў
у Іверскім манастыры

Пераезд куцеінскае браціі ў Маскоўшчыну

Планы пераносу Куцеінскага манастыра на землі Маскоўскага царства з’яўляюцца ў сярэдзіне 1650-х гадоў, пасля заваёвы царскімі войскамі ўсходняй часткі Беларусі. Планы гэтыя паходзілі не ад беларусаў, хоць, магчыма, пэўным чынам і самі манахі спрычыніліся да іх. Так, ужо ў першай палове XVII ст. пачынаюць з’яўляцца звесткі аб праваслаўных беларускіх (у тым ліку і куцеінскіх) манахах, што, уцякаючы ад вайны, пераходзяць на царскае “жалованіе” і выезджаюць у Маскоўшчыну³⁸².

Калі маскоўскія войскі акупавалі Аршаншчыну, намеснік куцеінскага Богаўленскага манастыра Дыяніс звярнуўся да цара Аляксея Міхайлавіча з просьбаю пра дазвол пераехаць часова ў Бізюкоўскі манастыр пад Дарагабужам, які меў моцныя сувязі з куцеінскім³⁸³ і, месцячыся на Смаленшчыне, знаходзіўся далей ад лініі ваенных дзеянняў: “Кутеинского монастыря наместник старец Дионисей с братьею бьет челом, чтоб государь их пожаловал, для нынешнего от литовских людей разоренья, и покаместа ево государева служба минется, велеть им переехать из Кутеинского монастыря в Бизюковский или в Болдинский монастырь”³⁸⁴. У той самай грамаце ён, бачачы гвалтоўнае абыходжанне захопнікаў з мясцовым насельніцтвам, у тым ліку праваслаўным, просіць ахоўную грамату для манастырскіх сялянаў: “Да они ж [куцеінская брація. — Ю. Л.] государю бьют челом, чтоб государь пожаловал, велел им в их Богоявленский Кутеинской монастырь дать свою государеву оберегательную грамоту, чтоб их монастырских деревень крестьян и жен и детей государевы ратные люди не разоряли и не разогнали и в полон не имали, и чтоб им волно было жить на прежних своих местах”³⁸⁵. 20 жніўня 1654 г. просьба была задаволеная, і куцеінцы атрымалі дазвол на пераезд у Бізюкоўскі манастыр³⁸⁶.

Частка манахаў, аднак, трымалася больш радыкальных поглядаў на пераезд і хацела перасяліцца ўглыб Маскоўшчыны, далей ад голаду і небяспекі. Так, таго самага 20 жніўня 1654 г. цар атрымаў просьбу ад некалькіх манахаў з куцеінскай браціі — Северыяна, Арсена,

Максіма ды Агапіта* — пра асяленне іх у маскоўскім манастыры Андрэя Страцілата. Цар і гэтую просьбу задаволіў³⁸⁷. Відаць, падобныя хадайніцтвы і схілілі патрыярха Нікана да думкі перавесці насельнікаў куцеінскага Богаяўленскага манастыра на сталае жыхарства ў Маскоўшчыну, тым болей што іх было дзе пясаліць — ён акурат распачаў будаўніцтва Іверскага манастыра на Валдаі і брація ў гэтым асяродку была яшчэ малалікая.

Выгада ад такога перасялення ў вачах патрыярха была патройная. Па-першае, яно выдатна ўпісвалася ў агульнадзяржаўную палітыку запрашэння ў дзяржаву замежных спецыялістаў ды засялення слабанаселеных земляў**. Па-другое, куцеінцы, пясаліўшыся на Валдаі, траплялі пад непасрэдны патрыяршы кантроль: тут іх лягчэй было асіміляваць як у нацыянальным сэнсе, так і ў абрадава-культурным (варта згадаць пра рэформы Нікана па “выпраўленні” праваслаўя). Патрэцяе, адна з найбольш прадукцыйных на той час на захопленых землях праваслаўных друкарняў фактычна пераходзіла ва ўласнасць патрыярха разам з усімі супрацоўнікамі. Гэта давала Нікану магчымасць не толькі публікаваць патрэбную яму літаратуру, але і сачыць, каб не выдаваліся кнігі, на ягоную думку, сумнеўныя. Акрамя таго, нельга выключыць, што Нікан першапачаткова меркаваў нават стварыць пэўны “выдавецкі канцэрн”, аб’яднаўшы варштаты і друкароў з акупаваных Маскоўшчынай усходнебеларускіх ды ўкраінскіх земляў, што можна пабачыць з цытаваных ніжэй дакументаў. Буйное выдавецтва было яму патрэбна, каб пашырыць свае рэформы і на беларуска-ўкраінскія землі? — мы няраз сустракаем згадкі пра тое, што ў 1655–1657 гг. беларускаму белаю і чорнаму духавенству перадаваліся расійскія царкоўныя кнігі³⁸⁸.

Мы ўжо згадалі, што большасць актаў, звязаных з жыццём куцеінскай браціі падля перасялення на Валдаі, апублікаваў археограф і гісторык праваслаўнае царквы, настояцель Новаерусалімскага манастыра архімандрыйт Леанід у 5-м томе “Рускай гістарычнай бібліятэкі” з змешчаным там сама “Историческим очеркомъ Иверской Святоозерской обители” аўтарства самога архімандрыйта, пра які мы ўжо згадалі вышэй. Натуральна, што архімандрыйт Леанід, гісторык вялікадзяржаўны і “праваслаўны” (паводле расійскага разумення гэтага слова), у сваім

* Імёны трох першых мы пасля сустракаем у актах Іверскага манастыра.

** Мэтанакіраваную палітыку па запрашэнні замежных спецыялістаў у Маскоўшчыну пачаў ажыццяўляць яшчэ цар Барыс Гадуюў — гл., напр., працу: Скрынников Р.Г. Самозванцы в России в начале XVI века: Григорий Отрепьев. Новосибирск: Наука, 1990. С. 48–50. Што ж да асаджэння палону, дык, напрыклад, Г. Сагановіч у кнізе “Невядомая вайна” (Мінск, 1995, с. 74) паведамляе, што ў 1655 г. Нікан адкрыта пісаў пра намер Аляксея Міхайлавіча пясаліць на сваіх знелюдзельх пасля пошасці землях 300 000 палонных беларусаў.

даследаванні актыўна праводзіць ідэю вайны 1650–1660-х гадоў як вызваленчай для праваслаўных, а перасялення манахаў — як добраахвотнага і пашанотнага.

Падзеі, звязаныя з пераездам куцеінскіх старцаў на Святое Возера Валдай, ён апісвае так: “После покорения Белоруссии (въ 1654 году) победоносным русским воинством, под предводительством самого царя Алексея Михайловича, настоятель вышеупомянутого монастыря старец Иоиль с братиею, радуясь освобождению православной паствы от тяжкого утеснения иноверцев, давно уже стеснявших свободу вероисповедания во имя измышленной иезуитами унии, прибегнул под высокое покровительство благоверного царя и святейшого патриарха. Никон и здесь явился защитником и утешителем утесненных. Зная же великие заслуги и труды старца Иоиля в долгой и неравной борьбе с кознями униатов, и, провидя какую крепость и утверждение может получить, от такого столпа благочестия и терпения, новосозданная обитель Иверская, патриарх испросил у царя позволение переместить братство Кутеинское в Иверской монастырь, для заведения и утверждения в нем своего общительного чина”³⁸⁹.

Насамрэч абставіны гэтага пераезду цьмяняы, і не ўдалося выявіць дакументы, якія б пралівалі на гэтую падзею больш святла. Сёння цяжка сказаць, наколькі добраахвотнай была згода Ялія Труцэвіча з браціяй выехаць на Святое Возера — ніякіх сведчанняў пра гэта, акрамя не падмацаваных дакументальна меркаванняў архімандрыта Леаніда, няма. Бадай не варта кваліфікаваць як сведчанне масквафільскіх настрояў куцеінскага ігумена яго парадку магилёўцам здаць абложаны горад маскоўскім войскам, пра якую нам вядома, напрыклад, з “Хронікі горада Магилёва” Сурты і Трубніцкага³⁹⁰. Зрэшты, сама “Хроніка” даволі адназначна падкрэслівае гвалтоўны характар гэтага пераезду, гаворачы пра Труцэвіча, што “яго маскоўскі цар з... манахамі, і каштоўны алтар з Куцеінскай царквы, гадзіннік таксама, вывез за Маскву, пад Вялікі Ноўгарад... на востраў, на возера, якое называецца Святым”³⁹¹.

Цалкам адназначную ацэнку гэтым падзеям дае ў сваіх лістах і іх навочны сведка беларускі казацкі гетман Паклонскі, які пачаткова змагаўся на маскоўскім баку: “духовных наших в каком почитании имеют (маскоўцы. — Ю. Л.), насмотрелися есмь над кутеинскими отцы, как над ними чинили, в церкви престолы сами одирали и все украшение церковное до столицы отослали, а самих черньцов в неволю загнали, где с кручины святой отец игумен Иоиль умер”³⁹².

Умова, пры якой куцеінцы пагадзіліся на пераезд, была такая, што на чале навастворанага Иверскага манастыра стане іхны ігумен, а сам манастыр будзе жыць паводле ранейшага куцеінскага чыну. Нікан быў

згодны нават на такую — выключную для маскоўскага праваслаўя — саступку, каб дасягнуць сваіх мэтаў. Айцец Яіль памёр, паводле архімандрыта Леаніда, “въ польскомъ местечке Болдине” — г. зн., у суседнім з Бізюкоўскім манастыры. На ягонае месца выбралі былога куцеінскага намесніка протаіерэя Дыяніса, якога крыху пазней — у лютым 1655 г. — патрыярх Нікан паставіў на ігумена³⁹³. На Валдай ён прыехаў спачатку толькі з часткай браціі — відаць, у першую чаргу прадстаўнікамі манастырскіх вярхоў, якія па прыбыцці на месца неўзабаве занялі асноўныя пасады: намеснікам Іверскага манастыра стаў Філафей, а пасаду скарбніка заняў Паісі.

Па прыбыцці куцеінцаў на Святое Возера выявілася, што, насуперак маскоўскай прапагандзе, паміж тамтэйшымі насельнікамі манастыра і іхнымі новапрыбылымі “праваслаўнымі братамі” з Беларусі існуюць, бадай, непераадольныя адрозненні. Гэта прывяло да ўцёкаў з манастыра як раней прысутных тут манахаў, так і службы; тыя ж, хто застаўся, адмаўляліся прымаць тайніцы з рук прыбышоў, быццам ад іншаверцаў.

Вось як апісвае гэтую справу ў лісце да патрыярха Нікана колішні скарбнік манастыра Ніфант: “Того же дни прислана твоя государева грамота в Иверский монастырь ко мне чернецу, а велено быть, по твоему, государь, святейший патриарх, указу, пречистые Богородицы в Иверском монастыре Кутейнского монастыря игумену Дионисею, и мы чернецы его игумена стретили с великою честью: священники в ризах и дьяконы со крестом и святою водою и звоном. — И как он игумен дождался твоего государева сына боярского Артемья Токмачева, и он Артемей привез твои государевы грамоты, и велел вычесть на соборе, и в твоей государевой грамоте написано: кто учнет жить в Иверском монастыре нас чернцов, и им у выгумена быть в послушании и в покорении, и во всем ему повиноватися, по их монастырскому чину. И наша руская грамота с кутейнскою не сойдется, с ними вместе по их пети и чести не умеют, и оне наших крылосных людей, священников и дьяконов поставили под стеною, и их не возлюбили, и оне, заплакав, пошли из твоего государева богомолья вон: кои к Москве к тебе государю, святейшему патриарху, а иные по разным монастырем, а иные тайно побежали [...]; и служебники из служб пошли, а иные тайно побежали; а священника у нас в монастыре нашей руския веры нету ни единого, и нам помереть без покаяния”³⁹⁴ (вылучэнне маё. — Ю. Л.).

Такім чынам, дачыненні беларусаў з маскоўцамі на Валдаі адразу не заладзіліся. Затое куцеінцы імкнуліся любым чынам дапамагчы палоннікам з Вялікага Княства, якіх было багата на тамтэйшых землях. Брація, карыстаючы з свайго становішча, прымала землякоў, што ўцякалі з палону, і старалася ратаваць іх, ці пастрыгаючы ў манахі, ці

нават перахоўваючы ды дапамагаючы ім таемна вярнуцца на айчыну. Відаць, справа гэтая дасягнула вялікіх маштабаў, калі пагалоска пра яе дайшла нават да самога патрыярха і той мусіў некалькі разоў пасылаць у манастыр суворыя граматы з напамінамі: “уж и нам здесь от огласки не стало житья, что де старцы иверские с Москвы полон литовской крадут и опять в Литву отсылают тайно”³⁹⁵.

Часам царкоўныя ўлады і самі сялілі ў манастыры былых беларускіх ды ўкраінскіх манахаў, якія з тых ці іншых прычынаў апынуліся ў Маскоўшчыне. Так, у верасні 1657 г. патрыярх Нікан загадаў архімандрыту прыняць у манастыр манаха кіеўскага Межыгорскага манастыра Якіма Савелова³⁹⁶; у лютым 1667 г. казанскі мітрапаліт Лаўрын прасіў брацію прыняць у свой склад былога архімандрыта полацкага Афінагена³⁹⁷, а ў 1670 г. цар Аляксей Міхайлавіч сам накіраваў у манастыр трох манахаў — выхадцаў з “Літвы”-Беларусі³⁹⁸. Такім чынам, Іверскі манастыр з часам стаўся ў пэўным сэнсе беларускім “нацыянальна-культурным цэнтрам” у Маскоўшчыне.

Варта адзначыць, што брація імкнулася падтрымліваць і тых сваіх суродзічаў, хто не насмельваўся на ўдэкі. Напрыклад, дапамагалі матэрыяльна вывезеным з айчыны і аселеным на навакольных землях беларускім сялянам. Так, у красавіку (час сяўбы) 1658 г. архімандрыт Дыяніс піша саборнаму чарняцу Паісію: “И как к тебе ся наша память придет, и тебе бы, брату нашему, досмотрети в селе Выдропуске в наших монастырских житницах хлеба, и что останетца за нашими монастырскими семенами и за еменами, и тебе б велеть давать тот хлеб им белорусцем на семена, по своему рассмотрению, чтоб им крестьяном хлебом завестися; а буде в монастырских житницах, за своим обиходом, хлеба намале, и тебе б велеть поселскому нашему старцу Аврамию у кого нибуди хлеба занять и им белорусцем на семена в займы дать, какь мочно...”³⁹⁹

Але ад таго часу, як куцеінцы перасяляюцца на Валдай, патрыярх пачынае ставіцца да іх гэтакім жа чынам, як да сваіх падданных-маскоўцаў. Манастыр знаходзіўся пад непасрэднай юрысдыкцыяй Нікана, а таму манахі змушаюцца да выканання розных павіннасцяў на карысць патрыяршага двара: шлюць рыбу бочкамі, а то й вазамі⁴⁰⁰, соль — пудамі⁴⁰¹, воцат — вёдрамі⁴⁰² і г. д. На маёмасць, прывезеную куцеінцамі, Нікан таксама глядзеў як на сваю прыватную. Высока ацэньваючы майстэрства беларускіх злотнікаў і ткачоў, ён забіраў у іншыя манастыры — галоўным чынам у свае рэзідэнцыйныя Крыжаўзвіжанскі і Уваскрэсенскі — прыналежныя былой куцеінскай браціі царкоўныя рэчы.

Захавалася некалькі дакументаў, у якіх адзначаліся рэчы, што патрыярх звёз з сабою з Іверскага манастыра. Першыя два складзеныя праз

некалькі гадоў пасля перасялення куцеінцаў — ад кастрычніка 1659 г. Так, у прыватнасці, Нікан забраў у Крыжаўзвіжанскі манастыр, а таксама ў Галілейскую пустыню, шэраг каштоўных прадметаў начыння ды культуры. Яны, з паказаннем матэрыялу і вагі, пералічаныя ў грамаце: “Лохань чеканная сярэбраная золочена на оба лица, по краям три личины, а в ней весу 6 фунтов без 9 золотников. Рукомойник сярэбраной золочен, на нем чеканены люди и травы, носок звериной, весу в немъ 2 фунта 26 золотников. Лампада сярэбраная прорезная, весу в ней фунт 51 золотник. Лампада прорезная малая, на 3 цепях, внутри шандан, весу въ ней фунт 6 золотников. Голубчик, в нем весу 68 золотников. Потир сярэбраной золочен, под потиром травы резные, каменьє взмазни, блюдечко, да звезда, да лжица, в них весу 3 фунта 6 золотников. Кадило, верх делан теремком с столбиками, под кадилом местами золочено, весу в нем 3 фунта 36 золотников. Потир чеканной, золочен на оба лица, весу фунт 81 золотник. 2 сосуда сярэбраные, бывають на всеношном на столе с маслом, весу фунт без че[твер]ти. Крест благословящий сярэбраной, с каменьем, в гнездах. Кадило сярэбраное, в Галилейскую пустыню, без весу. Звезда, лжица, сярэбреные, весу 25 золотников с полузолотником. В Галилее. Потир дан, без весу, в Галилею”⁴⁰³.

Перавёшы гэтыя рэчы, Нікан, аднак, праз тыдзень пастанавіў забраць з манастырскае скарбніцы яшчэ больш начыння: «Ладонницу [sic], сярэбраная с крестом чеканная, весу в ней фунт 66 золотников. 12 достоканов сярэбраных, венцы резные золочены, весу в них 6 фунтов. Братина гладкая, венець и спуски золочены, мишень гладкая золочена, весу в ней 57 золотников. Братина гладкая, венець и спуски золочены, мишень гладкая золочена, весу в ней 58 золотников. Стопа с кровлею чеканная, белая, на кровле вылита шишка сосновая, весу в ней 4 фунта 16 золотников. Стопа сярэбраная съ кровлею чеканная с рукоядью позолочена, весу в ней 2 фунта 16 золотников. Кружка с кровлею сярэбраная, местами золочена и резано, на кровле шишка вылита сосновая, весу в ней 3 фунта 43 золотников. Чашка круглая низкая, венцы и спуски резные, золочены с финивтом, в чашке мишень, весу в ней фунт 21 золотников. Стокан [sic] сярэбраной с кровлею, золочен на оба лица, на трех ножках, по нем резаны травы, весу в нем 77 золотников. Братина сярэбраная чешуйчатая, с лица золочена сярэбраная; подпись: “святѣйший Никон патриарх”, весу 58 золотников с полузолотником. Братина сярэбраная, спуски чеканные; весу 51 золотник с полузолотником. Братина сярэбраная белая гладкая, весу 69 золотников. Росольник сярэбраной с поддоном ложчат, венець резной, весу в нем пол-2 фунта. Ковш сярэбран, венець и спуски золочены, лепестъ глава змиева, во рту яйцо, в средине мишень с финивтом, на носку ли-

чинка золочена, весу в нем 85 золотников; подпись: “святейший Никон патриарх”»⁴⁰⁴. Дзеля справядлівасці варта адзначыць, што — як тое відаць з цытаты — некаторыя з забраных прадметаў у гэты раз мелі ўладальніцкі надпіс патрыярха і, трэба думаць, раней былі ўкладзеныя ім самім у Іверскі манастыр.

Па-за гэтымі двума вялікімі спісамі рэчаў у дакументах знаходзіцца шмат згадак пра дробныя паборы, калі патрыярх загадвае прыслаць яму нейкую адну рэч або некалькі прадметаў — напрыклад, “олтариков деисусов”⁴⁰⁵ — у “памяти”, пасланай у лютым 1658 г., або “пищаль винтовальную, [у якой] замок колесной, ложа и ствол насеканы золотом”⁴⁰⁶ — у сакавіцкай грамаце таго самага года.

Усе гэтыя паборы падсумоўвае спіс, складзены пасля смерці патрыярха і таму даволі доўгі. Ён змяшчае пералік рэчаў, якія Никан вывез з Іверскага манастыра на працягу свайго жыцця. Магчыма, таксама не ўсе з іх мелі беларускае паходжанне, але ўсё ж куцеінская маёмасць складае сярод іх немалую долю. Спіс змяшчае некалькі соцень прадметаў, пераважна створаных з каштоўных металаў. Вось толькі кароткі ўрываак з яго: “Образ пресвятые Богородицы месной, оклад басмён, венец у пресвятые Богородицы и у Предвечнаго Младенца серебряные, золоченые. Олтарь мстиславской со всем: двери царские и столпцы и образы месные со апостолы и с пророки и праотцы, писаны на золоте, с травами, резными; да меж тех образов месных, деисусов, столпцы круглые, золочены. 1500 золотых, да 300 золотых великих, ... чик серебряной, и в нем 14 нитей жемчугу, в серебряных гнездах ... ною нити [...] Потир серебряной золочен, по нем серафими чеканные, весу в нем 2 фунта. [...] Два сосуда с кровелками, золочены местами, весу в них 62 золотника. Крест благословящий серебряной, золоченый, въ нем 11 камней вмазней, кругом его яблоко с репейниками, кутеинской, весу в нем 2 фунта 66 золотников. [...] Блюдечко, да звезда, лжица, серебряные, весу в них 32 золотника. Кадильница серебряная резная с цепми, на верху торелочка с двумя колечки, весу въ ней 3 фунта 15 золотников. 3 диска медных, золоченых. Копие медное. Паникадило медное. Часы столовые боевы, деланы шатриком, золочены. Печатной станок со всяким печатным заводом и пунцоны. [...]”⁴⁰⁷.

Справядлівасць была часткова адноўленая толькі пасля смерці Никана, калі ў 1685 г. іверскім беларусам удалося дамагацца вяртання алтара мсціслаўскае работы ды дзвюх харугваў Буйніцкага манастыра⁴⁰⁸. Што да рэшты (галоўным чынам царкоўнага начыння, а таксама друкарскага варштата), то яны атрымалі адмову⁴⁰⁹. Ды яшчэ раней, у 1671 г., з Іверскага манастыра была перададзеная ў Куцеінскі і Буйніцкі манастыры зноў толькі невялікая частка некалі прывезеных манахамі

з Беларусі манастырскіх рэчаў — царкоўныя шаты ды самыя неабходныя для адпраўлення літургіі прадметы⁴¹⁰. Апошнія былі вернутыя толькі па адным паасобніку ў кожны з манастыроў і складалі своеасаблівы “камплект-мінімум” для ажыццяўлення богаслужбы: крыж для дабра-славення, пацір, начынне з зоркаю ды лжыцаю, напастольнае Евангелле і кадзіла. Перадача такіх камплектаў можа сведчыць пра выключную мэту аднавіць богаслужэнне ў названых асяродках; значыць, на той час літургічнай службы ў іх не было. Тое, што прынамсі некаторыя з буйніцкіх манахаў таксама пераехалі на Валдай, могуць пацвердзіць асобныя згадкі ў дакументах: напрыклад, сведчанне архімандрыта Іосіфа, які ў адным з лістоў піша, што быў у Буйнічах ігуменам⁴¹¹.

Падсумаванне. Такім чынам, пераезд значнай часткі куцеінскай браці ў Іверскі манастыр на Валдайскае возеры адбыўся ў 1654–1655 гг. паводле рашэння патрыярха Нікана. Пры гэтым адной з асноўных мэтаў патрыярха было кантраляванне дзейнасці манастырскай друкарні.

Кніжная справа і асветная праца ў Іверскім манастыры

Друкарня. Даволі хутка па прыездзе на Валдай куцеінцы мусілі ўзяцца за перавоз сюды куцеінскага варштата і арганізацыю друкарні: Нікан не хацеў чакаць. У сваім лісце да манахаў, што засталіся ў Беларусі, патрыярх прыспешвае іх: “... вы, вся братия, по повелению нашему вземшесь на подводы, не косните прийти в монастырь наш Иверский и печать книжную со всяким нарядом и печатные книги и печатных мастеров и прочих, которые доведется, повелели есмо наместнику Иверского монастыря взять”⁴¹².

Варштат і рэшта надрукаваных у Куцейне кніг пад наглядом эканомы Паісія былі перавезеныя ў Маскоўшчыну ўжо на пачатку 1656 г.: найперш у клінскі Успенскі манастыр, а адтуль у траўні таго ж года на Валдай⁴¹³. Як паказваюць знойдзеныя Г. Галенчанкам у пецярбургскіх архівах дакументы, разам з друкарскім абсталяваннем (“стан печатной со всей снастью”) перавозілі два куфры з кнігамі “за печатью его Паисьеовой”, а таксама 24 друкаваныя паўуставы і пэўную колькасць “бумаги пищее”⁴¹⁴.

Далёка не ўсе куцеінцы імкнуліся ў Маскоўшчыну, і патрыярх зноў і зноў мусіў уздымаць гэтае пытанне. У кастрычніку 1656 г. Нікан пасылае яшчэ адну грамату, імкнучыся перасяліць усю да рэшты брацію на Валдай: “Велено братии, которые от войны разыдошася, итигь в Иверской монастырь”⁴¹⁵. Інфармацыю пра далейшы ход падзеяў,

звязаных з укамплектаваннем друкарні персаналам, даюць нам некалькі лістоў архімандрыта Дыянiса да патрыярха Нiкана⁴¹⁶. У датаванай 20 снежня 1656 г. “отписке” знаходзім: “Отпустили мы к тебе, великому государю, наместника своего Филофея с братом Северьяном, по твоему святительскому благословиению, и пожалуй, великий государь, вели пожаловать, дать ему наместнику нашему свою святительскую грамоту, для ради всякого церковнаго исправления монастырей в Могилеве, и в монастырех наших ползости иных братий наших, и чтоб какова дурна не было, и надобных нам братий чтоб ему наместнику волно было с собою взяти”⁴¹⁷.

Яшчэ адзін ліст у гэтай справе, пісаны на наступны дзень пасля ад’езду пасланца, згадвае апроч Магілёва ды Куцейны яшчэ і Кіеў: “И ныне нам ведомо учинилось от иных братий и от служек, что хочет тот наш наместник бить челом тебе, великому государю, о грамоте, чтоб ты, великий государь, поволит ему ехать в Киев; [...] и не вели ему, великий государь, такие грамоты давать, чтоб ему ехать в Киев, потому что, государь, как его наместника с братиею отпустишь в Киев и ему, государь, не бывать будет и во все лето у нас в монастыре, потому что путь, государь, дальней и там будет бавитца много; [...] толки вели ему, государь, пожаловать дать грамоту, по прежнему нашему прошению, в Могилев и в Кутейн монастырь”⁴¹⁸.

Выраз “по твоему святительскому благословиению” сведчыць пра ранейшую размову паміж Нiканам і Дыянiсам ці наагул пра непасрэднае распараджэнне патрыярха ў гэтай справе. Паездка, імаверна, была арыентаваная на зарганізаванне ў Iверскім манастыры выдавецтва (дзеля чаго, між іншага, належала забраць на Валдай “надобных... братий”). Прычым выдавецтва, відаць, задумвалася значнае, калі ў лістах згадваюцца Магілёў, Куцейна ды Кіеў — найбуйнейшыя на той час выдавецкія праваслаўныя цэнтры на акупаваных маскоўскімі войскамі землях.

У сярэдзіне 1658 г. друкарня ў Iверскім манастыры ўжо была гатовая для працы. Пра гэта можна меркаваць паводле перапіскі архімандрыта Дыянiса з маскоўскім патрыярхам наконт заканчэння друку “Псалтыра”, праца над якім была распачатая ў Куцейне, але пасля перапыненая з прычыны ваенных дзеянняў. Куцейнскія манахі, жадаючы завяршыць гэтае выданне, накіравалі да патрыярха ліст з просьбай дазволу на друк, але атрымалі адмову з тлумачэннем, што гэты “Псалтыр” — “няспраўны”⁴¹⁹. Нiкан рэдзіў відаць замест яго што-небудзь іншае, напрыклад кнігу авы Дарафея — папулярны праваслаўны зборнік, які ўключаў маральныя навукі ды лісты згаданага аўтара. Мяркуем, патрыярх палічыў за магчымае апублікаваць яе без адмысловае праўкі, бо яна не змяшчала літургічных тэкстаў і не пярэчыла праведзеным ім рэфармам.

Інфармацыі наконт перавыдання твораў авы Дарафея няма, аднак, відаць, яно так і не было ажыццёўлена, бо ў спісе манаха Афанасія, пра які мы будзем гаварыць ніжэй, гэты аўтар не прыводзіцца⁴²⁰, а ў далейшых дакументах ёсць згадкі толькі пра кіеўскае выданне⁴²¹. Напэўна, замест гэтай кнігі ў 1658 г. выйшаў “Часаслоў” — хутчэй за ўсё першае выданне навастворанай Іверскай друкарні.

У 1659 г. убачыў свет зборнік, вядомы пад загалоўкам “Рай мысленный”, які апрача аднайменнага тэксту змяшчаў яшчэ і аповесць “О монастыри Иверском Святоезерском и о явлении и пренесении мощей святого Иакова Боровицкого”. У падрыхтоўцы зборніка, паводле напісанай архімандрытам Філафеем прадмовы, браў удзел сам Нікан.

Што да жадання браціі закончыць друкаванне “Псалтыра”, дык яно з часам усё ж было рэалізаванае: пасля таго, як Нікан у 1658 г. страціў царскую ласку і былую ўладу, іверскія манахі наважыліся—такі выдаць “Брашна духоўнае”, якое, уласна, і ўяўляе сабой варыянт Псалтыра з паследаваннем. Выданне ўбачыла свет у кастрычніку 1661 г.; пра тое, што гэта кніга, згаданая ў карэспандэнцыі, сведчыць пачатак прадмовы: “Ещё в Белой Руси в монастыри Кутеинстем, начахом тиснением печатным издавати, надшедшей же брани оставлену сию и недоконченну нами убогими монахи бывшу (...) онаго наченшагося дела не восхотехом оставити (...) начахом сию книгу к концу делания совершати”⁴²²

Здаецца, былыя куцеінцы выдалі на Валдаі і не адзначаную сёння ў бібліяграфіі азбуку, якая згадваецца ў спісе кніг, перададзеных паводле акта інакам Афанасіем святару Яўстафію⁴²³. Вось тэкст гэтага дакумента: “174 [1665] году, Сентября въ 12 день, роспись печатным книгам, что отдал старец Афанасий священнику Евстафею на лицо: 521 книга Брашно, в тетрадах, да 2 Брашна розбитых; 41 псалтырь голых; 350 Раёв, в тетратех; 290 азбук, с вопросы и с ответы; 37 книг Варлаама и Асафа, в тетратехъ; 145 книг Диоптр, в переплёте в досках; 118 книг лексиконов, в досках; 8 часовников, в тетратех, да два розбитых; 25 молитв на сон грядущий; восмнадцатеры святцы; 11 канонов акафистов. [...]”⁴²⁴

Частка гэтых кніг досыць выразна суадносіцца з іверскімі і куцеінскімі выданнямі. У прыватнасці, з іверскімі можна атаясаміць:

– “521 книга Брашно” = Брашна духоўнае. Валдай, 1661 (тут і ў аналагічных выпадках мы прыводзім апошняе выданне, зыходзячы з меркавання, што эканамічна неэтазгодна ажыццяўляць паўторны выпуск пэўнай кнігі да вычарпання папярэдняга накладу);

– “350 Раёв” — Рай мысленный. Валдай, 1659;

– “8 часовников, в тетратех, да два розбитых” — Часаслоў. Валдай, 1658;

- З куцеінскімі можна атаясаміць наступныя выданні з гэтага спісу:
- “41 Псалтырь” — Псалтырь. Куцейна, каля 1650;
 - “37 книг Варлаама и Асафа” — Гісторія о житіи Варлаама і Асафа. Куцейна, 1637;
 - “145 книг Диоптр” — Дыёптра. Куцейна, 1654;
 - “118 книг лексиконов” — Бярында П. Лексікон славеноросскій. Куцейна, 1653.

Можна заўважыць даволі выразную тэндэнцыю ў адносінах колькасці наяўных экзэмпляраў да года выдання: 1) выданні куцеінскай манастырскай друкарні з канца 1630-х да 1650 г. прысутнічаюць у ліку некалькіх дзясяткаў; 2) куцеінскіх выданняў пачатку 1650-х гадоў налічваецца звыш сотні на тытул; 3) колькасць іверскіх друкаў даходзіць да некалькіх соцень (з выняткам “пілотнага праекта” іверскай друкарні — “Часаслова”).

Такое назіранне дае падставы выказаць думку, што і “290 азбук, с вопросы и с ответы” рэпрэзентуюць выданне, ажыццёўленае пасля пераезду куцеінцаў на Валдай. Гэтыя асобнікі не могуць быць рэштай накладу папярэдніх куцеінскіх друкаў, бо ні буквар Собаля, ні пазнейшае выданне гэтай кнігі, ажыццёўленае з пэўнымі зменамі браціяў у 1653 г., не маюць пытанняў з адказамі.

Да сярэдзіны 1665-х гадоў варштат галоўным чынам прастойваў. Толькі зрэдку манахам даручалася друкаванне асобных тытулаў. Так, у 1665 г. Нікан замовіў перадрук з маскоўскага выдання “Круга часам денным і ношным”, а таксама размножванне царскай надаўчай граматы⁴²⁵. Пры публікаванні былымі куцеінцамі гэтых выданняў былі апушчаныя прадмова да граматы і “начала” “Круга”, у якой гаварылася, паводле чыйго “повеления” ажыццяўляецца друк: у няпэўнай палітычнай сітуацыі друкары вагаліся, пазначаць імя цара ці патрыярха. Зрэшты, на думку Г. Галенчанкі, менавіта гэтая прастадушная хітрасць і выклікала гнеў патрыярха ды спрычынілася да страты Іверскім манастыром друкарні⁴²⁶.

Такім чынам, падсумоўвае заканчэнне іверскага перыяду ў дзейнасці куцеінскай друкарні грамата Нікана за 30 лістапада 1665 года, у якой ён патрабуе пераслаць друкарскі варштат ва Уваскрэсенскі манастыр: “Как был у нас строитель Евфимий, и мы, великий господин, указали прислать из Иверского монастыря стан и щуруп и азбуку, чем книги печатают, и азбуки печатные. — И как вам ся наша, великого господина, грамота придет, и буде у вас есть два стана, и вам бы прислать к нам, великому господину, в Воскресенской монастырь один стан и слова; а буде хотя нет другова, и вам бы прислать и один стан для образца; а как у нас снимут, и станы и тиски сделают, и мы к вам ваш и пришлем назад стан и тиски”⁴²⁷.

Другога варштата ў манастыры не было (пра што Нікан ведаў, бо сам адзначае, што меў размову з іверскім эканомам-“строителем” Яўхімам), і манахі мусілі адаслаць патрыярху той адзіны, які мелі⁴²⁸. Паведамленне патрыярха пра атрыманне варштата, быццам нешта малаважнае, страцілася ў пераліку подацяў: рыбы, грыбоў і інш.: “В нынешнем во [7]174 [г. зн. у 1665] году, Декабря в 12 день, прислали вы к нам, великому господину, с соборным иеромонахом Феодосием монастырского своего лову 7000 свежих колотых селдей, 2000 селдей паровых, да ладоского лову 2 бочки осетрины, бочку сигов, 2 бочки лодоги, полбочки икры сиговой, бочку лососей просолных, 50 лососей провеслых, 5 пуд слив, кадочку рыжиков соленых, да друкарского заводу стан с шурупом и азбучные слова”⁴²⁹. Нікану важна было не так атрымаць, як забраць яго ў былых куцеінцаў.

У 1685 г. манахі спрабавалі вярнуць друкарню і звярталіся ў гэтай справе да новага патрыярха Якіма, але ім адмовілі: “А о друкарни указу нет. Только святейший патриарх сказал, что де ныне в монастырех никаких книг не печатают, и тое де друкарню возмут на великого государя, и о том писано ко влаstem в Иверской монастырь, Октября 20”⁴³⁰. Куцеінскі варштат, паводле сведчання архімандрыта Леаніда, прастаяў ва Уваскрэсенскім манастыры без ужытку, пакуль не быў забраны ў гэтак званую “Верхнюю друкарню”⁴³¹. Уопіс перадачы варштата ў Маскву захаваўся і быў апублікаваны ў другім выпуску зборніка дакументаў “Беларуска-рускія повязі”: “Роспись, что отпущено к Москве нынешняго 185 году декабря в 1 день, чем книги печатают. 2 лестицы да 2 веретена и всякого заводу, что есть налицо весом 18 пуд 29 гривенок, все медные. 4 формы медные ж во что слова льют, да доска медная ж, что слова набирают. 64 матошника стальных. 2 азбуки слов оловяных, отлитых, весом написано в росписи их 8 пуд 30 гривенок без чети; и недовесу в том числе против росписи 16 гривенок. Спатец свинцовых весом пуд. Да железной книжной снасти весом два пуда 28 гривенок”⁴³². Слабым суцяшэннем мог бы стаць той факт, што Верхняя друкарня стваралася царом Фёдарам адмыслова для Сімяона Полацкага⁴³³ — яшчэ аднаго беларуса, які працаваў на культурнае развіццё Маскоўшчыны. Аднак Г. Галенчанка, на падставе таго, што варштат быў атрыманы цалавальнікам Друкарскага двара, даводзіць, што ў рукі вялебнага Сімяона ён так і не трапіў⁴³⁴. На гэтым дзеі куцеінскай друкарні і яе іверскай “рэінкарнацыі” заканчваецца, бо пасля 1665 г. беларусамі-“іверцамі” не была выдадзена ніводная кніга, а прыналежны ім варштат цалкам выйшаў з іхняга ўладання.

Кнігагандаль. Распаўсюджанне надрукаваных у Іверскім манастыры кніг (а верагодна, разам з імі і старых запасаў яшчэ з куцеінскіх выданняў) адбывалася праз высыланне прадстаўнікоў (кажучы сучаснай

мовай, “гандлёвых агентаў”) у блізкія гарады — у прыватнасці, у Вялікі Ноўгарад, дзе яны прадавалі манастырскую прадукцыю і закупалі патрэбныя браці рэчы. Напрыклад, захаваўся датаваны жніўнем 1662 г. ліст да архімандрыта Філафея, пісаны іераманахам Яілем, у якім апошні паведамляе, што ён атрымаў дзесяць кніг для распаўсюджвання і мае яшчэ грошы, якія засталіся ад продажу мінулае кніжнае партыі. Заробленыя праз продаж кніг сродкі прадстаўнік адсылаў у манастыр або купляў на іх неабходнае — напрыклад, сукно⁴³⁵.

Практыкавалася таксама высылка кніг на замову. Так, ноўгарадскі ваявода Міхал Марозаў 14 ліпеня 1671 года, пішучы пра розныя справы, просіць архімандрыта Фядоса прыслаць яму “кнігу Мессію”⁴³⁶, на што той у лісце за 13 жніўня адказвае згодай⁴³⁷. Дьякан ноўгарадскага Сафійскага дома ў лісце за 15 снежня 1689 г. просіць архімандрыта Язэпа прыслаць яму, між іншага, “Беседы Апостольские” і гаворыць пра аплату кнігі⁴³⁸.

Шытарня. Разам з друкарняй у Іверскі манастыр была перавезеная і куцеінская шытарня. Пра яе захавалася няшмат звестак, хоць пэўную інфармацыю можна атрымаць ускосна з ужо згаданых дакументаў. Апісанне “книжных снастей”, якое адшукаў Г. Галенчанка, было складзенае майстрам Лявонціем і паходзіць з 1676 г.⁴³⁹

Першае сведчанне пра функцыянаванне гэтае шытарні мы знаходзім у перапісцы адміністрацыі Іверскага манастыра з ноўгарадскім мітрапалітам Піцірымам, датаванай лютым–сакавіком 1669 г. Там ідзе гаворка пра шытаванне дасланага мітрапалітам адмыслова з гэтай мэтай летапісу⁴⁴⁰. Пра забеспячэнне кніг аправай гаворыцца і ў лісце архімандрыта Фядоса да Піцірыма. Паведамляючы, што ў адказ на просьбу ён пасылае мітрапаліту ў дарунак кнігу авы Дарафея і “Дыёптру”, Фядос піша: “И мы богомольцы твои, ради твоего, милостиваго отца, благословения, велели те книги переплести, и послали къ тебе...”⁴⁴¹ Піцірыму майстэрства манахаў спадабалася, і з таго часу ён усё часцей даруе браці шытаванне кніг з яго бібліятэкі. У лісце з удзячнасцю за кнігу аббы Дарафея і “Дыёптру” мітрапаліт просіць узяць у аправу яшчэ і “Псалтыр”, перадаючы яго таму ж пасланцу, што прывёз і названыя выданні⁴⁴². А пасля дадае рукапісны “Стихольарь”⁴⁴³. “Псалтыр” ён загадвае не толькі сшытаваць, але і аздобіць адметна: пазалаціць абрэз, а верхнюю дошку аправы выкласці золатам ды выгравіраваць на ёй Укражванне⁴⁴⁴.

Даручэнні па шытаванні кніг паступалі ў Іверскі манастыр і ад іншых мітрапалітаў. Напрыклад, у лісце за 18 чэрвеня 1683 года згадваецца, што Карніла, наступны пасля Піцірыма мітрапаліт ноўгарадскі, даручыў іверцам аправіць для яго “Евангелле”: “Да в той же своей отписке пи-

сали мы к нему, преосвященнаму митрополиту, что, по его святителскому указу, прислано к нам книга Евангелие, а велено то Евангелие переплести под золото, и в том Евангелии пралоски и заставные слова розцветить золотом, и та книга ныне отпустить к нему преосвященному митрополиту не испела, что дела гораздо много, и в том бы на нас своего святителского гневу не положил”⁴⁴⁵.

Пераклады і настаўніцтва. З увагі на адукаванасць “старцаў”, іх запрашаюць настаўнікамі для сваіх дзяцей высокія мясцовыя саноўнікі, напрыклад ноўгарадскі ваявода Нікіта Урусаў⁴⁴⁶. Але згадкі пра такія выпадкі сустракаюцца ў іверскіх актах досыць рэдка. Іншы род працаў, якія былыя куцеінскія манахі выконвалі дзеля сваёй вучонасці, — пераклад кніг (з старабеларускай, польскай ды іншых моваў). Першы вядомы нам выпадак звязаны з Ніканам, калі ў кастрычніку 1665 г. апошнім была прысланая ў Іверскі манастыр дакладна не названая “книга, история, полской печати” з загадам перакласці яе на рускую мову⁴⁴⁷.

Падобныя замовы брація атрымоўвала і пасля смерці патрыярха, калі манастыр перайшоў у юрысдыкцыю мітрапаліта Вялікага Ноўгарада і Вялікіх Лук Піцірыма. У сваёй грамаце ў красавіку 1669 г. мітрапаліт даручае браціі перакласці на рускую мову дасланую ім кнігу “Ключ Розумения” (гэты твор Янікія Галятоўскага быў выдадзены ў Кіеве ў 1659 г.; відаць, ужо тады мова, ужываная ў рэлігійнай літаратуры Вялікага Княства Літоўскага, выклікала праблемы з разуменнем у маскоўцаў). 27 траўня манахі адсылаюць Піцірыму пацвярджэнне, што ўжо ўзяліся за пераклад. Трэба думаць, у манастыры ўсё яшчэ было прынята гаварыць па-беларуску, бо, няўпэўненыя ў чысціні свайго перакладу, манахі просяць мітрапаліта адрэдагаваць яго⁴⁴⁸. У верасні гэтага ж года архімандрыт Фядосі піша пра заканчэнне працы і пра тое, што пераклад засталася толькі перапісаць начыста⁴⁴⁹, а ў кастрычніку — што адсылае абедзве кнігі ўладальніку⁴⁵⁰. У лістападзе 1669 г. Піцірым пацвярджае атрыманне перакладу⁴⁵¹.

Падсумаванне. Пераехаўшы ў Іверскі манастыр, куцеінская брація імкнулася аднавіць выпуск праваслаўнай літаратуры, што, аднак, нярэдка сустракалася з процістаяннем прадстаўнікоў царкоўнай іерархіі. Тым не менш паасобныя выданні выходзілі яшчэ да 1665 г., калі паводле загаду Нікана друкарскі варштат быў адасланы ва Увакрэсенскі манастыр, пасля чаго да былых куцеінцаў больш не вярнуўся.

Канец беларускай кніжнасці на Валдаі

Заканчэнне гісторыі перасялення куцеінцаў на Валдаі было сумным, але заканамерным. Як толькі манахі адаслалі друкарскі варштат з Іверскага манастыра, ім прыйшоў новы загад ад Нікана, згодна з якім сувора забаранялася ўтрымліваць манастыр і спяваць паводле заўсёднага, некалі гарантаванага тым жа самым Ніканам чыну. Ад гэтага часу і назаўсёды яны мусілі перайсці на маскоўскі чын і спеў Уваскрэсенскага манастыра ды выракчыся тых рэшткаў беларускасці, што яшчэ заставаліся ў іх пасля дзесяцігадовага жыцця на чужыне⁴⁵².

Але гэта быў далёка не канец цяжкасцяў былых куцеінцаў. Неўзабаве Іверскі манастыр пераходзіць пад юрысдыкцыю мясцовае царкоўнае ўлады, г. зн. пад непасрэднае кіраванне ноўгарадскае мітраполіі. Пры мітрапаліту Піцірыму яны, зрэшты, жылі яшчэ даволі някеспка: той іх надта не прыгнятаў, а, ведаючы іхнія ўменні, прысылаў ім на шытаванне кнігі. Ягоны наступнік мітрапаліт Якім таксама шанавалі іверцаў. Аднак гэтая пашана дала браціі нечаканы і нядобры плён, калі ён (а за ім і наступныя мітрапаліты) пачаў высылкаць у Іверскі манастыр — мусіць, дзеля ўзорнасці нораваў, што там былі завезеныя, — манахаў-правіннікаў з іншых асяродкаў⁴⁵³. Гэта прывяло не столькі да выхавання, колькі да падзення дысцыпліны ў самім манастыры. Прысланыя манахі зніжалі ўзровень маральнасці, нават замахваліся на злачынствы. Напрыклад, у лютым 1673 г. архімандрыт Яўмен скардзіўся мітрапаліту Якіму на тое, што “ссылочной старец Гаврилей, ухвата от меснаго образа большой подсвечник, и тем подсвечником убил меня, богомольца твоего, до умертвия, на моем архимандричьем месте”⁴⁵⁴. Яўмен прасіў забраць прысланых манахаў з падуладнага яму манастыра, “бо жить с ними не мочно”⁴⁵⁵. Ці была задаволеная ягоная просьба, невядома; аднак болей скаргі ў дакументах не сустракаюцца.

Тым не менш сапраўдныя цяжкасці напаткалі іверцаў пазней, пры іншым мітрапаліту — Карнілу. У красавіку 1678 г. Яўмен з браціяй піша да ігуменні Новадзвяочага манастыра Маланні, просячы пра заступніцтва перад царом і патрыярхам. Ён згадвае, што яна ўжо дапамагала яму раней: “Такоже и ныне и впредь наше недостойнство со всею братьею молим и просим вашего преподобия, дабы ваше преподобие за обитель святую, и о нашемъ недостойнстве, и о монастырских наших нужных делах, о чем преподобию вашему будут бить челом, и о вспоможении ми-

лості просить, старец Маркел, да стряпчэй Ефрем, великому государю... такожде отцу нашему, великому господину, святейшему Иоакиму, патриарху московскому и всеа Руси, заступали и вспоможение чинили и обитель святую от напрасных нападных бед оберегали”⁴⁵⁶. Відаць, гэтыя “нападныя беды” ўяўлялі сабой сур’ёзную небяспеку, бо брація з такой жа просьбай звяртаецца і да іншых асобаў⁴⁵⁷, а найперш да ноўгарадскага ваяводы князя Мікіты Урусава, з якім у іх усталяваліся добрыя стасункі: “Надеяся на твое, государя нашего, премилостивое за дом пресвятые Богородицы заступление и к нам, убогим жалованье, понеже ты, государь наш, дом пресвятые Богородицы от нападающих заступаешь, и впредь наше недостойнство своею милостию жалуешь, отпустили к тебе, государю нашему, о монастырском нашем деле побить челом тебе, государю нашему, келейного своего иеродиакона Ефрема”⁴⁵⁸.

Пад “нападающими”, мяркуем, маецца на ўвазе Карніла, бо іверцы нават спрабуюць вырвацца з-пад ягонае юрысдыкцыі. Адна з граматаў сведчыць, што на пачатку 1690 г. манастырскі “стряпчий” падаў цару хадайніцтва наконт выключэння манастыра з-пад кіравання ноўгарадскага мітрапаліта⁴⁵⁹. На запыт Карнілы, ад чыйго імя было хадайніцтва, манахі адмаўлялі сваё дачыненне да гэтай справы⁴⁶⁰, што, аднак, не падманула мітрапаліта. Карніла знайшоў спосаб адпомсціць крыху пазней, калі на патрыяршы пасад сеў Адрыян, які, у адрозненне ад Якіма, не ведаў іверцаў асабіста. Трэба памятаць, што гэтыя падзеі адбываліся праз тры з паловай дзясяткі гадоў пасля перасялення куцеінцаў на Валдай. Век беларускіх старцаў ужо набліжаўся да свайго крэсу, і яны адзін па адным пачалі сыходзіць з гэтага свету; архімандрыты змяняліся кожныя некалькі гадоў: па Яўмене прыйшоў Засіма, па Засіме — Іосіф... А калі і той памёр, іверцам было адмоўлена ў апошнім прывілеі, які яны мелі, — у праве выбіраць архімандрыта з асяродку сваёй браціі: Карніла, нягледзячы на тое, што яны выбралі паміж сябе іераманаха Феагноста, прызначыў сваім рашэннем на іверскага архімандрыта Нікадыма з ноўгарадскага Духавага манастыра. Брація некалькі разоў пісала пра гэта патрыярху Адрыяну: “Из начала, государь, как строился Иверский монастырь, по указу великих государей и по грамотам святейших патриархов, избирали мы, богомольцы твои в Иверской монастырь в наше общежительное братство архимандритов из себя, с собору, по древнему нашему общежителному кутеинскому обыкновению, и по нынешний 200 год у нас богомольцов твоих данных архимандритов в Иверском монастыре не бывало. И в нынешнем 200 году, судьбами праведного Бога, в нашем Иверском монастыре архимандрита Иосифа не стало, помре, и по указу преосвященного Корнилия, митрополита Великаго Новаграда и Великих Лук, прислан к нам богомольцам твоим, вместо архимандри-

та Иосифа, из Новагорода Духова монастыря архимандрит Никодим; а на место архимандрита Иосифа мы богомольцы твои избрали из себя тогож Иверского монастыря постриженного монаха Феогнаста. [...] пожалуй нас богомольцов своих, не вели государь, у нас в Иверском монастыре в общежительном братстве быть присланных архимандритов, а вели, государь впредь выбирать, и ныншняго выбранного иеромонаха Феогнаста поставить в архимандриты, по древнему нашему общежителному кутеинскому чину и о том вели, государь, послать в Великий Новгород к преосвященному Корнилию, митрополиту Великаго Новаграда и Великих Лук, указ, чтоб нам и общежителному нашему древнему кутеинскому чину от данных архимандритов нарушения не было”⁴⁶¹.

Цяжка сказаць, якім быў вынік таго пісання: больш дакументаў па гэтай справе не захавалася. Наступны раз мы сустракаем імя архимандрыта ў актах толькі праз паўтара года — Антон, пра паходжанне якога нам нічога невядома. Кропку ў справе выбараў архимандрыта ў Іверскім манастыры ставіць прызначэнне ў 1699 г. на гэтае месца Тараса з іншага манастыра. Прызначэнне ажыццявіў новапастаўлены мітрапаліт ноўгарадскі Ёў пасля смерці архимандрыта Антона. З гэтае нагоды Ёў пісаў патрыярху Адрыяну: “В нынешнем 207 году, Апреля в 7 день, в твоей, великого господина и государя отца нашего, святейшаго кир Адриана... в грамоте ко мне, богомольцу твоему, писано, велено в Иверской монастырь архимандрита и наместника избрать мне, богомольцу твоему, буде есть того ж монастыря из ермонахов и из монахов добродетельных и искусных; а будет в том монастыре таких искусных монахов, кому б быть архимандритом и наместником, нет, и мне избрать архимандрита и наместника из других монастырей... И в Иверском, государь, монастыре добродетельных и искусных еромонахов и монахов, чтоб быть кому архимандритом и наместником, нет: все уклонились от слабого жития в пьянство и во всякое невоздержание; а избрал я, богомолец твой, в тот Иверской монастырь Антоньева монастыря Римлянина архимандрита Тарасия, а человек он доброй и крепкожителной, и к монашескому житию искусной, и от пьянства воздержливый, и тот Иверской монастырь управить и в прежний чин привести может”⁴⁶².

Магчыма, Тарас быў добрым архимандрытам, але адначасова з’яўляўся шавіністычным маскоўцам: прыняўшы сан, адразу пачаў выжываць з манастыра тую малую беларускую рэшту, што там яшчэ заставалася. З гэтае нагоды ў снежні 1699 г. патрыярх Адрыян мусіў адмыслова яму пісаць, пагражаючы карай у выпадку непаслушэнства: “В нынешнем 208 году, Декабря в 16 день, бил челом нам святейшему патриарху вашего монастыря черной дьякон Климент: в нынешнем 208 году, Октября в 16 день, выслал де ты его дьякона из монастыря

безвинно для того, что он родом иноземец и преж его были в Иверском монастыре иноземцы..., а ты человек русской и прибираешь к себе в монастырь русских же, а ему де жить не велишь... И как к вам ся наша, святейшего патриарха, грамота придет, а дьякон Климонт к вам в монастырь прислан будет, и вы б его, дьякона Климонта, в монастырь приняли и велели ему быти у себя в монастыре по прежнему, и из монастыря б никого общников не спускали, и за вины не выбивали..."⁴⁶³

Ёсць нейкі сумны знак у тым, што роўна праз паўстагоддзя пасля перасялення куцеінскае браціі на Валдай, у траўні 1704 г., у манастыры здарыўся пажар і “в книгохранительницы церковные печатные... книги все сгорели”⁴⁶⁴. Гэты эпизод ставіць кропку ў гісторыі беларускай кніжнасці ў Іверскім манастыры.

Падсумаванне. Нягледзячы на панаванне цягам пэўнага часу пасля пераезду куцеінскай браціі на Валдай у Іверскім манастыры айчынай кніжнасці, у выніку фізічнага вымірання куцеінскіх перасяленцаў, канфлікту з царкоўнай іерархіяй, а таксама з прычыны частых пажараў беларуская кніжная традыцыя ў Іверскім манастыры на мяжы XVII і XVIII стст. была перарваная.

Заканчэнне

акім чынам, крызісны стан праваслаўнае царквы ў Рэчы Паспалітай у другой палове XVI ст. змусіў сацыяльна-актыўную частку вернікаў пачаць шукаць шляхі выхаду з цяжкай сітуацыі, у выніку чаго акрэсліліся два асноўныя кірункі рэфармавання царкоўнага жыцця: *via antiqua* і *via moderna*. Падтрыманне апошняга кірунку большай часткай іерархаў памеснай царквы і заключэнне вуніі з Рымам не развязаła, аднак, усіх праблем, але яшчэ болей паглыбіла канфрантацыю ў грамадстве паміж рознымі лагерамі.

Прыхільнікі кірунку *via antiqua* не спынілі барацьбы і распачалі актыўную працу па заснаванні манастыроў, стварэнні школ і выданні літаратуры. Менавіта ў кантэксце гэтай працы быў у 1623 г. фундаваны, а неўзабаве і збудаваны Богаяўленскі манастыр у Куцейне, кніжнай і выдавецкай дзейнасці якога прысвечана наша даследаванне.

Богаяўленскі манастыр у Куцейне быў заснаваны Багданам Фёдарам Вільгельмавічам Сцяцкевічам і яго жонкай Аленай з Саламярэцкіх у 1623 г., а фундашавы ліст, які забяспечваў функцыянаванне друкарні матэрыяльнымі сродкамі, быў выдадзены манастыру Ганнай Вільгельмавай Сцяцкевічавай і яе сынам Янам Вільгельмавічам Сцяцкевічам-Заверскім у 1629 г. Выдавецкая дзейнасць у Куцейне адбывалася ад 1631 да 1654 г. — г. зн. да пачатку вайны з Маскоўскай дзяржавай, калі манахі перад абліччам ваеннай небяспекі мусілі выехаць на Смаленшчыну ў Бізюкоўскі манастыр. Пазней паводле загаду патрыярха Нікана большасць куцейнскай браціі разам з маёмасцю (у тым ліку бібліятэкай і друкарскім варштатам) была перавезена ў Іверскі манастыр на Валдайскай возеры. Пасля заключэння міру з Маскоўскай у 1668 г. частка былых манахаў Богаяўленскага манастыра вярнулася з Смаленшчыны ў Куцейну.

Пачаткова кнігавыдавецкая дзейнасць у Куцейне вялася беларускім друкаром Спірыдонам Собалем, які прыехаў па запрашэнні Ялія Труцэвіч ды куцейнскіх вярхоў і заставаўся, імаверна, да вясны 1634 г. Мэтаю яго прыезду было друкаванне вучэбных і малітоўных кніг, прызначаных для забеспячэння патрэбаў праваслаўных вернікаў Усходняй Беларусі.

Апрача публікацыі замоўленых браціяй кніг, менавіта ў Куцейне Собаль перавыдаў такія свае кіеўскія друкі, як “Апостал” і “Актоіх” з захаваннем старых выходных дадзеных. Разам з тым «“Ліманар” з дробнымі ініцыяламі» (Кіеў, 1628 г.), які паводле прынятай у літаратуры думкі таксама выйшаў у Куцейне, насамрэч мае на тытульным аркушы сапраўдныя выходныя дадзеныя. Што да «“Ліманара” з буйнымі ініцыяламі» і тымі ж самымі дадзенымі, то ён таксама ўбачыў свет у Кіеве, але ў 1629 г. і ўяўляе сабой другое выданне.

Пасля ад’езду Спірыдона Собаля ў Магілёў сваю працу ў Куцейне распачала друкарня Богаяўленскага манастыра, з варштата якой у 1636–1654 гг. выйшла ў свет 11 назваў кніг у 14 выданнях. Літаратура выдавалася ў манастырскай друкарні па-старабеларуску і па-царкоўнаславянску. Некаторыя з публікаваных тэкстаў былі перакладзеныя на старабеларускую мову непасрэдна ў Куцейне; іншыя перадрукоўваліся з больш ранніх беларускіх і ўкраінскіх кніг. Выданні манастырскай друкарні часцей за ўсё выходзілі фарматам *in quarto* накладам, не меншым за 600 паасобнікаў.

Друкарня мела адзін варштат гэтак званага “Тутэнбергавага тыпу”, які абслугоўвала, імаверна, тры чалавекі. Аднак пры выпуску аднаго выдання магло быць занята ад 10 да 15 працаўнікоў розных спецыяльнасцяў. Кнігі, што выйшлі ў свет з манастырскай друкарні, паводле свайго аздаблення і арганізацыі тэксту знаходзіліся ў рэчышчы айчынай выдавецкай традыцыі. У куцейнскіх манастырскіх выданнях мы назіраем абодва тыпы арганізацыі старонкі, характэрныя для беларускіх і ўкраінскіх кірылічных кніг разгляdanaга перыяду: рамкавы і бязрамкавы. Апошні сустракаецца толькі на пачатковым этапе працы друкарні або ў перадруках. Падобным чынам з дапамогай элементаў (калонтытулаў, фаліяцыі ці пагінацыі, сінтатур і кустодаў), характэрных для айчынных друкаваных кніг гэтага часу, арганізавалася і старонка. З дэкаратыўных элементаў ужываліся застаўкі, канцоўкі, ініцыялы і маргінальныя ўпрыгожанні; друк ажыццёўлены як у адну, так і ў дзве фарбы.

У выданнях куцейнскай манастырскай друкарні актыўна выкарыстоўваліся элементы літога наборнага арнаменту для аздаблення кніг. Наборны арнамент ужываўся для стварэння рамкі з мэтай аздаблення тытульнага аркуша, старонак або паасобных ілюстрацый; для аздаблення калонтытулаў; для стварэння заставак і канцовак, ініцыялаў, дадатковых элементаў афармлення. Усе гэтыя прыёмы, характэрныя для айчынай кнігі разгляdanaга перыяду, пазычаны куцейнцамі пад час працы ў друкарні Спірыдона Собаля, а таксама пры перадрукоўванні выданняў з іншых варштатаў.

У куцеінскіх выданнях выяўлення ўсе асноўныя віды ксілаграфічнага аздаблення, што выкарыстоўваліся ў разгляданы перыяд: рамкі тытульных аркушаў, гербавыя выявы, ілюстрацыйныя гравюры, застаўкі і загаловкі, маргінальныя ўпрыгожанні, ініцыялы, канцоўкі. Сустраканыя ў даследаваных друках элементы ксілаграфічнага аздаблення вызначаюцца разнастайнасцю і разам з тым адсутнасцю адзінага стылю, што тлумачыцца іх паходжаннем з розных крыніц або капіяваннем з розных выданняў. Большасць выкарыстаных куцеінскімі друкарамі аздобаў (улічваючы вялікую колькасць ініцыялаў) можна разглядаць як арыгінальныя элементы афармлення, аднак пэўная іх частка ўжо выкарыстоўвалася раней у іншых друкарнях і магла трапіць у Куцейну разам з матэрыялам, набытым або вырабленым Спірыдонам Собалем у Кіеве.

Да арыгінальных дрэварытаў, выкананых непасрэдна ў Куцейне, варта залічыць рамкі тытульных аркушаў шэрагу выданняў манастырскай друкарні (“Гісторыі пра Варлаама і Ясафа”, “Брашна духоўнага”, “Новага Запавету”, “Дыёптры”), ілюстрацыйныя гравюры (“Ян Залатавусны” ў “Актоіху”, “Цар Давід” у “Брашне духоўным” і ў “Новым Запавеце”, некалькі цыклаў рэлігійных выяваў у “Трыфалагіёне”, партрэты евангелістаў у “Новым Запавеце”), серыю заставак з выявамі апосталаў у “Новым Запавеце” і некалькі серый ініцыялаў, якія сустракаюцца што-раз у большай колькасці ў розных друках, пачынаючы з “Гісторыі пра Варлаама і Ясафа”.

Станаўленне адметнай школы ксілаграфіі ў Куцейне, імаверна, можна звязваць з запрашэннем майстра з Кіева і датаваць пачатак яе дзейнасці 1636 г. У падрыхтоўцы серый ілюстрацыйных дрэварытаў для выдаваных у Куцейне кніг кожны раз магло браць удзел да 3–4 гравёраў. Можна выказаць меркаванне, што за 20 гадоў існавання манастырскай друкарні над падрыхтоўкай ксілаграфічнага матэрыялу магло працаваць да дзесяці рэзчыкаў рознай кваліфікацыі.

Апрача друкаванай кнігі ў Куцейне не толькі актыўна бытавалі, але і ствараліся манускрыпты. Такая сітуацыя выкліканая малой колькасцю айчынных кірылічных друкарняў для забеспячэння чытацкага попыту. Даўнія рукапісныя кнігі, а таксама ўкраінскія ды маскоўскія выданні магло развязаць пытанне толькі часткова, што змушала манахаў і манахіняў брацца за пяро. У куцеінскіх Богаўленскім ды Успенскім манастырах вялася прафесійная праца па перапісанні кніг як дзеля забеспячэння ўласных патрэбаў, так і на замову. Акрамя таго, ажыццяўлялася і індывідуальнае, келейнае, памнажэнне ад рукі тых ці іншых тэкстаў паасобнымі манахамі. Асабліва востра адчувалася патрэба ў малітоўна-літургічнай літаратуры, тэксты якой рэпрадукаваліся ў выглядзе як самастойных кніг (напрыклад, ірмалояў), так і дадаткаў-

алігатаў, што падшытоўваліся да адпаведных друкаваных выданняў. Перапісваліся творы маральна-павучальнага характару, кнігі, звязаныя з хрысціянскім самаўдасканаленнем ці манаскім жыццём. Аздабленне і арганізацыя старонкі манускрыптаў, паходжанне якіх можна звязваць з Богаяўленскім манастыром, сведчаць пра заўважны ўплыў на прадукцыю скрыпторыума Куцейны друкаваных выданняў, што акрэсліваецца прысутнасцю ў куцеінскіх манускрыптах тых самых рысаў, якія мы назіраем і ў публікацыях манастырскай друкарні.

Куцеінскі Богаяўленскі манастыр меў агульны царкоўны кнігазбор для сваіх храмаў. Уласна літургічная і спеўна-малітоўная літаратура, якая прысутнічала ў царкоўных зборах куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст., была прадстаўлена кіеўскімі, віленска-явейскімі, львоўскімі і куцеінскімі выданнямі; частка кніг былі рукапісныя.

Можна меркаваць, што ў куцеінскім Богаяўленскім манастыры існавала манастырская бібліятэка, якая змяшчала таксама манускрыпты і друкаваныя выданні чэцыйнага характару. Манастырская бібліятэка магла размяшчацца або ў скарбцу ў падмурку Богаяўленскай царквы, або ў адмыслова прызначаным памяшканні ў манастырскім корпусе. Мелі куцеінцы і свае ўласныя, часцей за ўсё невялікія, келейныя бібліятэчкі.

Рукапісная кніга куцеінскіх збораў была ў значнай ступені прадстаўленая манускрыптамі XVI–XVII стст., хоць ёсць падставы дапускаць і прысутнасць больш ранніх рукапісаў. Друкаваная кніга рэпрэзентавана, у сваёй большасці, кіеўскімі, львоўскімі і ўласна куцеінскімі выданнямі. Гаварыць пра наяўнасць у куцеінскіх зборах першай паловы XVII ст. прадукцыі маскоўскіх друкарняў на цяперашні момант не выпадае, бо няма пераканаўчых сведчанняў іх ужывання ў манастыры; разам з тым нельга выключыць, што, прынамсі, адзінкавыя паасобнікі такіх кніг у зборах манахаў ці ў манастырскай бібліятэцы прысутнічалі. Фактаў, што ўказвалі б на бытаванне ў Куцейне і магілёўскіх друкаў, няшмат, хоць ступень ужывання апошніх з увагі на моцныя павязі з Буйніцкім манастыром і магілёўскім брацтвам павінна быць даволі значнай.

Літаратура, што захоўвалася ў манастыры, мела літургічны, чэцыйны ды падручна-слоўнікавы характар. Гэта паказвае, што яе выкарыстоўвалі як для малітвы ды богаслужбы, так і для пабожнага чытання, навучання (маральна-багаслоўскага і агульнаадукацыйнага) ды падрыхтоўкі казанняў. У бібліятэцы былі таксама творы багаслоўска-дагматычныя і палемічныя. У кантактаванні куцеінцаў з кнігай можна вылучыць тры асноўныя кірункі: рытуальнае чытанне, навучальнае чытанне і развіццёвае чытанне, — кожны з якіх забяспечваўся адпаведнай літаратурай. Карыстацца кніжнымі зборамі ў Куцейне маглі як манахі, так і паслушнікі.

У 1654–1655 гг. паводле рашэння патрыярха Нікана адбыўся пераезд значнай часткі куцеінскай браціі ў Іверскі манастыр на Валдайскае возера. Адною з асноўных мэтаў, якая пры гэтым ставілася патрыярхам, было кантраляванне дзейнасці манастырскай друкарні. Пераехаўшы ў Іверскі манастыр, куцеінская брація імкнулася аднавіць выпуск праваслаўнай літаратуры, што, аднак, нярэдка выклікала процістаянне з боку царкоўнай іерархіі. Тым не менш паасобныя выданні яшчэ выходзілі да 1665 г., калі паводле загаду Нікана друкарскі варштат быў адасланы ва Уваскрэсенскі манастыр, пасля чаго да былых куцеінцаў больш не вярнуўся.

Пэўны час пасля пераезду куцеінскай браціі на Валдаі у Іверскім манастыры панавала айчынная кніжнасць, а манахі выкарыстоўвалі як набытыя на Айчыне веды ды ўменні, так і прывезеную з сабой літаратуру ды друкарскае і шытарскае абсталяванне ва ўласным культурна-рэлігійным жыцці і пры дачыненнях з мясцовым насельніцтвам (у тым ліку высокапастаўленымі дзяржаўнымі і царкоўнымі саноўнікамі). Аднак у выніку фізічнага вымірання куцеінскіх перасяленцаў, канфлікту з царкоўнай іерархіяй, а таксама з прычыны частых пажараў беларуская кніжная традыцыя ў Іверскім манастыры на мяжы XVII і XVIII стст. была перарваная.

Заўвагі

1. Макарий (Булгаков), митр. История русской церкви: в 7 кн., 12 т. Кн. 1–7, т. 1–12 / Макарий (Булгаков), митрополит. М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994–1996.
2. Голубинский, Е. История русской церкви: в 2-х т., 4-х полутوماх. Т. 1–2, полутома 1–4 / Е.Голубинский. М.: Крутицкое подворье, 2002.
3. Карташов, А.В. Очерки по истории русской церкви: в 2-х т. Т. 1–2 / А.В.Карташов. Париж: YMCA-Press, б.г.
4. Kumor, B. Historia Kościoła / B. Kumor, ks. Lublin: Redakcja wydawnictw KUL, 1985. Cz. 5, 6.
5. Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian (966–1945): Praca zespołowa / pod red. J. Kłoczowskiego. Lublin: Redakcja wydawnictw KUL, 1980. 321 s. (Biblioteka historii społeczno-religijnej; 1).
6. Чистович, И. Очерк истории западно-русской церкви / И.Чистович: в 2 ч. Ч. 1, 2. СПб, 1882–1884.
7. Бантыш-Каменский, Н.Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии / Н.Бантыш-Каменский. Вильна, 1866. 387 с.
8. Коялович, М.О. Литовская церковная уния / М.Коялович: в 2 т. Т. 1, 2. СПб, 1859–1861.
9. Дмитриев, М.В. Православие и реформация: Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVIII в. / М.В.Дмитриев. М.: Изд-во МГУ, 1990. 135 с.
10. Я знаёміўся з гэтай працай у польскім перакладзе: Jobert, A. Od Lutry do Mohyły: Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa (1517–1648) / A.Jobert; przełożyła E.Śękowska, przedmowa do wyd. pol. J. Kłoczowski, postowie Z.Libiszowska. Warszawa: PAX – Volumen, 1994. 333 s. (У гэтым і некаторых іншых выпадках я мусіў звяртацца да зробленых нашымі суседзьмі перакладаў, якія больш даступныя ў Беларусі, чым арыгіналы).
11. Я знаёміўся з гэтай працай у аўтарызаваным украінскім перакладзе: Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б.Гудзяк; пер. с англ. М.Габалевіч; під ред. О.Турия. Львів, 2000. 426, [5] с.
12. Васюк, Г.В. Православная церковь в Речи Посполитой в 80–90-е годы XVI – первой половине XVII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.В.Васюк. Минск, 1994. 25 с.; Васюк, Г.В. Общественно-политическая и конфессиональная обстановка в Речи Посполитой в 80–90-е годы XVI в. // Веснік БДУ. Сер. 3. 1992. С. 20–25; Васюк, Г.В. Православная церковь в Речи Посполитой во время правления Владислава IV (1632–1648) // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў “Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)”: Тэзісы дакл. і павед. (Мінск, 3–5 лютага 1993 г.). Ч. 2: Сусветная гісторыя. Мінск, 1993. С. 120–122; Васюк, Г.В., Карев, Д.В. Православная церковь в ВКЛ и Польше в XIV–XVIII в. // Наш

Радавод: Матэрыялы Междунар. науч. конф. по регион. истории Восточной Европы “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии. XIII – нач. XX в.” (Гродно, 22–24 октября 1991 г.). Гродно, 1991. Кн. 3, ч. 2. С. 203–210; Васюк, Г.В., Карев, Д.В. Политика правящих кругов Речи Посполитой по отношению к православному населению государства во второй половине XVI – XVIII в.: (науч.-попул. очерки) // Наш Радавод: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. “Царква і культура народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.” (Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка 1992 г.). Гродно, 1992. Кн. 4, ч. 2. С. 361–414 (паўторная публікацыя з нязначнымі зменамі: Васюк, Г.В., Карев, Д.В. Правящие круги Речи Посполитой и православное население государства во второй половине XVI – XVIII в.: (науч.-попул. очерки) // Наш Радавод: Матэрыялы Міжнар. кругага стала “Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X–XX стст.” (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.) / Заходне-бел. гуманіт. цэнтр даследаванняў Усходняй Еўропы (Гродна); Бел. гіст. тав-ва (Беласток). Гродна, 1999. Кн. 8. С. 192–233).

13. Вернікоўская, А. Супраціўленне праваслаўных Полацкай епархіі ўвядзенню ўніі і забойства Язафата Кунцэвіча // Беларускі гістарычны агляд. 2001. Т. 8. С. 25–54.

14. Марозава, С. Уніяцкая Царква ў этнаканфесійным развіцці Беларусі (1596–1839 гг.) / С.Марозава; пад навук. рэд. У.М.Конана. Гродна: ГрДУ, 2001. 352 с.

15. Палуцкая, С.В. Культурныя каштоўнасці ў міжканфесійнай барацьбе канца XVI – першай пал. XVII ст. у Вялікім Княстве Літоўскім // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў “Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)”: Тэзісы дакл. і павед. (Мінск, 3–5 лютага 1993 г.). У 2 ч. Ч. 1: Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 120–122.

16. Марозаў, С. Традыцыі Фларэнцыйскай ўніі ў Вялікім Княстве Літоўскім у XV – пач. XVII ст. // Рэфармацыя і грамадства: XVI ст.: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 29 лістапада 2003 г.) / уклад. С.Акінчыц, гал. рэд. А.Грыцкевіч. Мінск: Бел. кнігазбор, 2005. С. 380–393.

17. Сагановіч, Г. Канфесійная палітыка маскоўскіх улад на акупаванай тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага (1654–1667) // Наш Радавод: Матэрыялы Междунар. науч. конф. по регион. истории Восточной Европы “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии. XIII – нач. XX в.” (Гродно, 22–24 октября 1991 г.). Гродно, 1991. Кн. 3, ч. 2. С. 263–267.

18. Сцепура, Д. Виленское Свято-Духовское братство в XVI–XVII вв.. Киев, 1899. 183 с.

19. Chomik, P. Bractwo św. Ducha w Wilnie w XVI–XVIII wieku // “Pokazanie Cerkwie prawdzijej...”: Studia nad dziejami kultury Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej / pod red. P.Chomika. Białystok, 2004. S. 21–36.

20. Жудро, Ф.А. Богоявленский братский монастырь в г. Могилеве. Могилев-губернский, 1899. 51 с.; Жудро Ф.А. История Могилевского Богоявленского братства. Могилев-на-Днепре, 1890. 112 с.

21. Харлампович, К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898. 524, LXII с.

22. Медынский, Е.Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVII и XVIII столетиях. М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. 172, [2] с.

23. Ісасвіч, Я.Д. Братства та іх роль у развітку украінскай культуры XVI–XVII в.). Київ: Наукова думка, 1966. 252 с.

24. Мещеряков, В.П. Братские школы Белоруссии в XVI – I-й пол. XVII в. Мн.: Изд-во БГУ, 1977. 55, [1] с.

25. Капраль, М.М. Реформування братств на землях Украіны та Білорусі (кінець XVI – пачаток XVII століття) // Наш Радавод: Матэрыялы Міжнарод. науч. конф. по регион. истории Восточной Европы “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии. XIII – нач. XX в.” (Гродно, 22–24 октября 1991 г.). Гродно, 1991. Кн. 3, ч. 2. С. 258–262.

26. Chomik, P. Drukarnie brackie na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku // Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek) / red. nauk. J.Gwioździk i E.Różycki. Katowice, 2004. S. 372–388.

27. Czyszewska-Hennel, T. Rola bractw prawosławnych w polemice międzywyznaniowej w Rzeczypospolitej końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku // „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”: Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej / pod red. nauk. P.Chomika. Białystok, 2004. S. 8–20.

28. Мірановіч, А. Генеза царкоўных брацтваў на беларускіх землях у XVI–XVII стст. // Праваслаўе. 1996. С. 39–47; Мірановіч, А. Cerkiew prawosławna a białoruska świadomość narodowa // Белорусский сборник: Ст. и матер. по истории и культуре Белоруссии / РНБ; Санкт-Петербургская ассоциация белорусистов. СПб., 2002. Вып. 2. С. 16–24; Мірановіч, А. Праваслаўнае школьніцтва на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага да канца XVIII ст. // Белорусский сборник: Ст. и матер. по истории и культуре Белоруссии / РНБ; Санкт-Петербургская ассоциация белорусистов; отв. сост. Н.В.Николаев. СПб., 2005. Вып. 3. С. 56–65.

29. Маслов, С.І. Украінська друкована книжка XVII–XVIII вв. / С.І.Маслов; Український науковий інститут книгознавства. [Київ], 1925. 76, [4] с.; Маслов С.И. Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича / С.И.Маслов. Киев, 1908. 55 с., [3] л. ил.; Маслов С.И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность / С.И. Маслов. Киев: Наук. думка, 1982. 245 с.

30. Исаевич, Я.Д. Преемники первопечатника. М.: Книга, 1981. 191 с.

31. Коляда, Г.И. Памва Берында – архитипограф // Книга: Исслед. и матер. М.: Книга, 1964. Вып. 9. С. 125–140.

32. Исследование о заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв. // Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. / изд. Киев. духов. акад.; под ред. проф. свящ. Ф.Титова. Т. 1: Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. Киев, 1905. Ч. 1. С. XV–XXXIV.

33. Грыгаровіч, І.І. Беларуская іерархія / пер. на бел. мову М.Нікалаева. Мінск: БелЭн., 1992. 121 с.

34. Леонид, архим. Исторический очерк Иверской Святоозерской обители в ея патриарший период (с 1653 по конец 1666 года) // Русская историческая библиотека. Т. 5. Акты Иверскаго Святоозерскаго монастыря (1582–1706), собр. о. архимандритом Леонидом. Петербург, 1878. Сл. 1–62.

35. Абецедарский, Л.С. Белорусы в Москве. Минск, 1957. 60, [2] с.

36. Белоненко В.С. Из истории книгопечатания Иверского Валдайского монастыря // Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах Отдела рукописей ГПБ. Л., 1988. С.67–76; Его же. Из истории книжности Иверского Успенского монастыря на Валдайском озере в XVII в. // Литература Древней Руси. Источниковедение: Сб. науч. тр. Л., 1988. С. 197–

206; Его же. Материалы для истории книжного дела и библиотеки Иверского Успенского монастыря на Валдайском озере в XVII–XIX в. // Книжные центры Древней Руси: XVII в. Разные аспекты исследования. СПб., 1994. С. 90–103; Его же. Из истории культурных взаимосвязей народов Восточной Европы в XVII–XVIII вв. Люди и книги // Белорусский сборник: Ст. и матер. по истории и культуре Белоруссии / РНБ; Санкт-Петербургская ассоциация белорусистов; сост. Н.В.Николаев. СПб., 1998. Вып. 1. С. 107–110.

37. Гліннік, В.В. Святадухаўская (цёплая) царква куцеінскага Багаяўленскага манастыра: (Досвед рэканструкцыі) // Барока ў беларускай культуры і мастацтве / НАНБ, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Пад рэд. В.Ф.Шматава. Мінск: Бел. навука, 1998. С. 168–185.

38. Левко, О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии / АН БССР; Ин-т истории; под ред. Г.В.Штыхова. Минск: Навука і тэхніка, 1992. 127 с.: ил.; Ее же. Средневековая Орша и ее округа: (ист.-археолог. очерк) / Бел. добровольное об-во охраны памятников истории и культуры. Орша, 1993. 51 с.; Ее же. Культурные памятники Орши конца XVI – XVIII в.: (ист.-археолог. исследование) / Оршанский городской фонд охраны памятников истории и культуры. Орша, 1996. 51 с.; Ее же. Средневековые территориально-административные центры Северно-Восточной Беларуси: Формирование и развитие. Минск: Бел. навука, 2004. 280 с.; Ее же. Материалы раскопок исторического центра средневековой Орши // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 15: Археалогія эпохі сярэднявечча. (Да 80-годдзя з дня нараджэння Г.В.Штыхова) / Ін-т гісторыі НАНБ. Мінск, 2008. С. 27–46.

39. Кутеинские чтения: Материалы научно-практической конференции (г. Орша, 22 сентября 2005 г.) / сост. Л.М.Фурс, Е.Г.Шкрабо. Орша, 2005. 63 с.

40. В[асилий], и[еромонах]. Оршанский Богоявленский Кутеинский монастырь или древняя Белорусская великая Лавра. Могилев-на-Днепре, 1912. 19 с.

41. Нил (Подобед), иеромонах. Богоявленский Кутеинский мужской монастырь Витебской епархии. История, архитектура, святыни: Дипломная работа / Московская духовная академия; Кафедра церковно-практических дисциплин; иеромонах Нил (Подобед); науч. рук. проф. М.М.Дунаев. Сергиев Посад, 2006. 95 с. (На правах рукапісу. Працу ласкава дало ў карыстанне кіраўніцтва Багаяўленскага манастыра ў Куцейне, за што аўтар гэтых радкоў выказвае шчырую падзяку.)

42. Laucevičius, E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. [Т. 1, 2] / E.Laucevičius. Vilnius: Mintis, 1961.

43. Лихачев, Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Ч. 1–3. СПб, 1899.

44. У прыватнасці: Филигрانی XVII в. По рукописным источникам ГИМ: Каталог / ГИМ; сост. Т.В.Дианова, А.М.Костюхина. М., 1988. 246 с.

45. Филигрانی XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: Каталог / ГИМ; сост. Т.В.Дианова. М., 1993. 192 с.

46. Карский, Е.Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии / Е.Ф.Карский. Варшава, 1891. 518 с.

47. Груша, А.І. Беларуская кірылічная палеаграфія: Вучэб. дапаможнік для студ. гіст. факультэта. Мн: БДУ, 2006. 142 с.

48. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания / ГБЛ, отдел редких книг; [под общ. ред. Е.Л.Немировского]. М., 1976. Вып. 1. 42 с.

49. Правила составления библиографического описания старопечатных изданий / Рос. гос. б-ка; сост. И.М.Полонская, Н.П.Черкашина. 2-е изд. перераб. и доп. / науч. ред. Н.П.Черкашина. М.: Пашков дом, 2003. 400 с.: ил.

50. Леонид, архим. Материалы для истории книгопечатания в России. Типография Оршинского Кутейнского и Иверского Валдайского монастырей (с 1630 по 1665 год) // Вестник общества древнерусского искусства. 1874–1876. Москва, 1876. С. 92–95.

51. Васілеўскі, Д. 3 гісторыі Аршанскага друку // Наш край: Штомесячнік Ц.Б. краязнаўства пры Інбелкульце. 1927. № 8-9: жнівень–верасень. С. 46–50.

52. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 5: Wielkie Księstwo Litewskie / A.Kawecka-Gryczowa i in. Wrocław; Kraków, 1959. s. 141.

53. Пічэта, У. Друк на Беларусі ў XVI і XVII сталяцях // Чатырохсотлеце беларускага друку: 1525–1925 / Ін-т беларускае культуры. Мн, 1926. С. 228–261.

54. Зёрнова, А.С. Книгопечатание в Белоруссии XVI–XVII в. / А.С.Зёрнова, Т.С.Горбунов // 400 лет русского книгопечатания. (1564–1964). Т. 1: Книгопечатание до 1917 г. (1564–1917). М.: Наука, 1965. С. 99–110.

55. Голенченко, Г.Я. История белорусского книгопечатания XVI–XVIII в.: Дис. ... канд. ист. наук / Г.Я.Голенченко. М., 1965. Т. 2. С. 381–389.

56. Jaroszewicz-Pieresławcew, Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn: Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2003. 306, [2] s.

57. Гісторыя беларускай кнігі. У 2 т. Т. 1: Нікалаеў, М. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М.В.Нікалаеў; навук. рэд. В.В.Антонаў, А.І.Мальдзіс. Мінск: БелЭн, 2009. С. 224–230.

58. Шматаў, В.Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII стст. / В.Ф.Шматаў. Мінск: Навука і тэхніка, 1984. 182, [2] с.: іл.; Шматаў, В.Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. / В.Ф.Шматаў. Мінск: Тэхналогія, 2000. 130, [2] с.: іл.

59. Малюшына, В.А. Арнаментыка беларускіх старадрукаў эпохі барока // Барока ў беларускай культуры і мастацтве / НАНБ, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; пад рэд. В.Ф.Шматава. Мінск: Бел. навука, 1998. С. 269–281; Малюшына, В.А. Мастацкія асаблівасці старадрукарскага стылю ў беларускіх выданнях кірылічнага друку XVI–XVIII стст. // Здабыткі: Дакум. помнікі на Беларусі / НББ; склад. Л.Г.Кірухіна, Т.І.Рошчына. Вып. 4. Мінск, 2001. С. 49–74.

60. Голенченко, Г.Я. Белорусы в русском книгопечатании // Книга: Исслед. и матер. М.: Книга, 1966. Вып. 13. С. 99–119; Голенченко, Г.Я. Источники по истории белорусской культуры (Старопечатные учебные книги первой половины XVII в.) // Из истории книги в Белоруссии: сб. ст. / АН БССР, Фунд. б-ка им. Я. Коласа; отв. ред. М.П.Стриженок. Минск, 1979. С. 129–151; Голенченко, Г.Я. Идейные и культурные связи восточно-славянских народов в XVI – середине XVII в. / АН БССР, Ин-т истории; науч. ред. В.И.Мелешко, А.А.Подокшин. Минск: Наука и техника, 1989. 286 с.; Галенчанка, Г.Я. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст. Мінск: Бел. навука, 2008. 458 с.

61. Ботвинник, М. Окуда есть пошел Букварь / М. Ботвинник. Минск: Вышэйшая школа, 1983. С. 66–97.

62. Ярошевич-Переяславцев, З. Документирующая роль кириллических книг, изданных в Великом Княжестве Литовском в XVI–XVIII вв. // Матэрыялы

Першых кнігазнаўчых чытанняў (Мінск, 15 верасня 1998 г.) / НББ; склад. Т.І.Рошчына. Мінск, 2000. С. 63–68.

63. Симмонс, Дж.С.Г. О некоторых старопечатных кириллических книгах в Дублине // Книга: Исслед. и матер. М.: Книга, 1963. Вып. 8. С. 245–254.

64. Билевич, Г.В. Белорусские книги кириллической печати XVI–XVII веков в фондах ФБАН БССР // Из истории книги в Белоруссии: сб. ст. / АН БССР, Фундамент. б-ка им. Я.Коласа; отв. ред. М.П.Стриженок. Минск, 1976. С. 93–113.

65. Цітавец, А.І. Калекцыя беларускіх брацкіх выданняў XVII–XVIII стст. у фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі // Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытанняў (Мінск, 15 верасня 1998 г.) / НББ; склад. Т.І.Рошчына. Мінск, 2000. С. 68–73; Яе ж. Выданні беларускіх друкарняў XVII–XVIII стст. у фондах Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я.Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. // Матэрыялы VI Междунар. книговедческих чтений “Библиотеки в формировании инновационной среды для развития науки, образования и бизнеса” (Минск, 27–20 октября 2010 г.) / НББ; сост. Л.Г.Кірюхіна. Минск, 2000. С. 103–108.

66. Киреева, Г.В. Белорусская старопечатная кирилловская книга в фондах Государственной библиотеки БССР им. В.И.Ленина // Книжная культура Беларусі. Да 500-годдзя з дня нараджэння Ф.Скарыны: (зб. навук. прац) / АН БССР, ЦНБ им. Я.Коласа; адк. рэд. М.П.Стрыженок. Мінск, 1991. С. 130–143; Ее же. Коллекция белорусских кириллических книг XVI–XVII веков в Национальной библиотеке Беларусі // Здабыткі: Дакум. помнікі на Беларусі / НББ; склад. Л.Г.Кірюхіна, Т.І.Рошчына. Вып. 2. Мінск, 1997. С. 80–105; Ее же. Издания Спиридона Соболя в книжных собраниях Беларусі // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: зб. навук. арт. У 2 ч. Ч. 1 / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; склад. Т.А.Дзем’яновіч і інш. Мінск, 2006. С. 105–110.

67. Напр., гл. незагалоўленую нататку Дз.В.Разумоўскага у выд.: Древности: Труды Имп. Моск. археолог. об-ва. М., 1883. Т. 9, вып. 2–3. С. 66–67 [2-й пагінацыі].

68. Некрашэвіч, С.М. Мова кнігі Касьяна Рымляніна Ераміты: “о уставах монастырских” // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. Менск, 1928. Кн. 2. С. 86–114.

69. Гл.: Анхилок, Ю.В. Источники по истории и культуре народов Великого княжества Литовского из собрания А.П.Гранкова (ОР ГБЛ) // Наш Радавод: Матэрыялы Междунар. науч. конф. по регион. истории Восточной Европы “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии. XIII – нач. XX в.” (г. Гродно, 22–24 октября 1991 г.). Гродно, 1991. Кн. 3, ч. 1. С. 167–172.

70. Добрянский, Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. LV, [1], 533 с.

71. Ясіноўскі, Ю. Беларускія ірмалой XVI–XVII стст. // Мастацтва Беларусі. 1984. № 11. С.50–55; Ясіновскі, Ю. Украінскі та білорускі нотолінійні ірмалой XVI–XVIII стст.: Каталог і кодзіколагічна-палеографічне дасліджэння. Львів, 1996. С. 151–152.

72. Нікалаеў, М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. Мінск, 1993. 239 с., іл.

73. Сопиков, В.С. Опыт Российской библиографии: в 5 ч. Ч. 1 / сост. В.С.Сопиков. СПб., 1813. с. 151, 313 с.

74. Каратаев, И. Хронологическая роспись славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730 / сост. И.Каратаев. СПб., 1861.

227, [1]; Каратаев, И. Описание славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т.1: с 1491 по 1652 / сост. И.Каратаев. СПб., 1883. 554 с.

75. Ундольский, В. Очерк славяно-русской библиографии / сост. В.Ундольский. М., 1871. IV, 387 с.

76. Головацкий, Я.Ф. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии Ундольского / Я.Ф.Головацкий. СПб, 1874. 96 с.

77. Свенцицкий, И. Каталог книг церковно-славянской печати / зладив И.Свенцицкий. Жовква, 1908. [7], 213 с.

78. Гильдебрандт, П.А. Перечень по типографиям и годам западнорусской старопечати церковнославянского шрифта // Памятники русской старины в западных губерниях / изд. П.Н.Батюшковым. В 6 т. Т. 6. СПб., 1874. С.171–198.

79. Миловидов, А.И. Старопечатные славяно-русские издания, вышедшие из западно-русских типографий XVI–XVIII вв. Б.в.д. 27 с.

80. Хронологический указатель славяно-русских книг церковной печати с 1491-го по 1864 гг. Вып. 1 / сост. В.Ундольский. М., 1871. 387 с.

81. Строев, П. Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф.А.Толстого и купца И.Н.Царского / изд. П.Строев. М., 1841. 276 с., 2 л. илл.; Ундольский В. Каталог славяно-русских книг церковной печати, библиотеки А.И.Костерина / сост. В.Ундольский. М., 1848. 199 с.

82. У прыватнасці, у згаданым вышэй каталозе “Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф.А.Толстого и купца И.Н.Царского”, пад № 43 згадваецца Трыёдзь кветная, пра якую напісана, што дадзены асобнік знаходзіцца “в библиотеке Иверского Валдайского монастыря, а туда поступил из Кутейнского” (с. 80). Падобныя пазначэнні прысутнічаюць і пры некаторых іншых кнігах – напрыклад, гл. № 58.

83. Зямкевіч, Р. Беларуская бібліяграфія / Р.Земкевіч // Каляндар “Нашай Нівы” на 1910 год. Вільня, 1910. С. 70–75.

84. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі = Gudų knygos istorija: Спроба паясніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагоддзья / апрац. В.Ластоўскі. Коўна, 1926. 776 с.

85. Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII стст. / склад. Г.Я.Галенчанка // Кніга Беларусі (1517–1917): Зводны каталог / ДБЛ БССР; склад. Г.Я.Галенчанка, Т.В.Непарожная, Т.К.Радзевіч. Мінск: БелСЭ, 1986. С. 9–192, № 1–390.

86. Гл.: Перетц, В.Н. Рукописи библиотеки Московского университета, сармарских библиотеки и музея и минских собраний. Л.: Изд-во АН СССР, 1934. 193 с. (Описания рукописных собраний. Вып. 2).

87. Старопечатные книги кирилловской печати в музеях Белорусии: Каталог / [сост. Л.Д.Клок]. Минск: Польша, 1985. 56 с.

88. Петров, С.О. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII ст. / сост. С.О.Петров [и др.]. Киев, 1958. 264 с.

89. Горфункель, А.Х. Каталог книг кирилловской печати XVI–XVII ст. / сост. А.Х.Горфункель. Л., 1970. 80 с, 8 л. ил.

90. Лукьяненко, В.И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта печати XVI–XVII в. / ГПБ им. М.Е.Салтыкова-Щедрина, сост. В.И.Лукьяненко. Л., 1975. Вып. 2: (1601–1654). 266 с.

91. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ СССР / ГБЛ СССР, отдел редких книг; сост. Т.Н.Каменева, А.А.Гусева. М., 1976. Вып. 1: 1574 – 1-я пол. XVII в. 447, [1] с.

92. Katalog druków cyrylickich w zbiorach Biblioteki Narodowej / oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2004. 306, [2] s.

93. Cyrillic Books printed before 1701 in British and Irish Collections: Union Catalogue. [London]: the British Library, [2000]. XLVII, [16], 172 p.

94. Піліповіч А. Дыярыуш // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; падрыхт. А. І. Богдан і [інш.]; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. 2-е выд., выпр. Мінск: Бел. навука, 2005. С. 771–797. Хроніка беларускага горада Могілева, / пісанная і сабраная Александром Трубніцкім ...; пераведена с пол. подлинника Н. Гортынскім. М., 1887. 142 с. Сучаснае перавыданне ўрыўкаў (з цікавым для нас фрагментам пра куцеінскага ігумена Ялія Труцэвіча): Анталогія даўняй беларускай літаратуры, с. 815–832.

95. Pimin, E. Ліфос або Каміен з процы правды Cerkwie Świętej Prawosławney. Kijow, 1644. 424 s. Узнаўленне: Ліфос (1644 г.) (с сабственноручнымі замечаннямі к нему Кассіяна Саковіча) // Архив Юго-Западной России. Киев, 1893. Ч. 1, т. 9. С. 1–414 2-й пагінацыі.

96. Тамсама, с. 370 2-й пагінацыі.

97. № D. Собственноручная записка епископа Белорусского Георгия Конисского о некоторых заграничных монастырях, находящихся в пределах Белорусской епархии, конца 1759 г. // Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. / изд. Киев. духовн. акад.; под ред. проф. свящ. Ф. Титова. Т. 1: Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. Киев, 1905. Ч. 3. С. 1153–1156. (Далей: Памятники православия).

98. № 33. Около 1630. Фундушова запись Анны Стеткевичевой и Яна Стеткевичева Заверского Кутеенскому монастырю на слободу Белковщизну для основания Белковского монастыря // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси / изд. при Управлении Вилен. учеб. округа. Вып. 2. Вильна, 1867. С. 40–45. (Далей: Археографический сборник документов).

99. № 1. Копия фундушовой записи Анны Богдановны Огинской Вильгельмовой Стеткевичевой и Яна Вильгельмовича Стеткевича Заверского, хорунжего Оршанского, Кутеенскому монастырю на слободу Белковщизну для учреждения общежительного монастыря, выданная из книг земских оршанских Кутеенскому игумену Ермолаю Зубаце 1 июня 1688 года (самый фундуш был совершен 29 сентября 1629 года) // Памятники православия. Киев, 1905. Ч. 1. С. 1–9.

100. № 41. 1636 июня 29. Стенная надпись, находящаяся в большой Боявленской церкви Оршанского мужского Кутеенского Боявленского монастыря // Археографический сборник документов, вып. 2, с. 55–56.

101. № 49. 1652. Подтвердительная запись от Михаила Стеткевича на отделение из имения Буйницкого монастыря половины сел: Костянок и Холмов в пользу Боркулабовского монастыря // Археографический сборник документов, вып. 2, с. 71–74.

102. Акты относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. Археограф. комиссиею. Т. 4: (1588–1632). СПб, 1851. VIII, 529, 25, 20 с.; Акты относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. Археограф. Комиссиею. Т. 5: (1633–1699). СПб, 1853. VII, 288, 7, 22 с. (Далей: АЗР).

103. № 230. Жалованная грамота Анны Стеткевичевой и сына ее Оршанскому Кутеинскому девичьему монастырю на владение людьми и угодьями, приписанными к имению Свистелкам // АЗР, т. 4, с. 520–524.

104. № 18. Жалованная грамата Богдана Стеткевича Борколабовскому Вознесенскому девичьему монастырю на владение островом Борком с приписными к нему землей и угодьями, ... // АЗР, т. 5, с. 68–72.

105. Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном витебском архиве. Т. 1–32. Витебск, 1871–1906. (Далей: ИЮМ).

106. Лист короля польского Сигизмунда третьего относительно церковных дел. Року тисеча шесть сот двадцать сегомо м[еся]ца Марца трынадцатого дня. Актыкаця // ИЮМ. Витебск, 1877. Т. 8. С. 417–420.

107. Белорусский архив древних грамот / [предисл., сост. и изд. протоиерея И. Григоровича]. М., 1824. Ч. 1. XVI, 148 с. (Далей: Белорусский архив)

108. Акты исторические, собр. и изд. Археограф. комиссиею. Т. 4: (1645–1676). СПб, 1842. [8], 565, 8, 15 с. (Далей: Акты исторические).

109. № 37. Грамота охранныя Царя Алексея Михайловича Оршанским монастырям ... (1654 г.) // Белорусский архив. Ч. 1. С. 101–103; № 86. Царская охранныя грамота Оршинским Кутеинским монастырям (20 августа 1654) // Акты исторические, с. 222–223.

110. № 108. Патриаршая грамота Иверского монастыря архимандриту Дионисию, о принятии в число братий Киево-Межигорского монастыря старца Иоаким Савелова (сентябрь 1657 г.) // Акты исторические. С. 251; № 109. Патриаршая грамота в Иверский монастырь, о разных приготовлениях, по случаю предстоящего приезда в оный Государя и Патриарха (18 ноября 1657) // Акты исторические. С. 251–254; № 126. Патриаршая грамота Иверского монастыря архимандриту Дионисию, о прекращении печатания Кутеинских Псалтырей (июнь 1658 г.) // Акты исторические, с. 269.

111. Русско-белорусские связи: Сб. док. (1570–1667 гг.) / Главное архивное управление при СМ СССР, ЦГАДА, МО БССР, БГУ им. В. И. Ленина; отв. ред. Л.С.Абеледарский, М.Я.Волков. Минск: Высшая школа, 1963. С. 278.

112. Русская историческая библиотека. Т. 5. Акты Иверскаго Святоозерскаго монастыря (1582–1706), собр. о. архимандритом Леонидом. Петербург, 1878. XLI с., 1074, 64 сл. (Далей: РИБ, т. 5)

113. Леонид, архим. Историческое описание Воскресенского, Новый Иерусалим именуемого, монастыря / сост. по монаст. актам настоятелем оногo архим. Леонидом. М., 1876. 768, II с. (Пра бібліятэку – гл. с. 330–366 і інш.).

114. Амфилохий, архим. Описание Воскресенской Ново-Иерусалимской библиотеки. М., 1876. II, 214 с.

115. Костохина, Л.М. Записи XIII–XVIII вв. на рукописях Воскресенского монастыря // Археографический ежегодник за 1960 г. М., 1962. С. 273–290.

116. Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. I: Священное писание. М., 1855. XVII, 339 с.; Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. II: Писания святых отцов. Т. 1: Толкования Священного писания. М., 1857. V, 199 с.; Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. II: Писания святых отцов. Т. 2: Разные богословские сочинения. М., 1859. XII, 687 с.; Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. II: Писания святых отцов. Т. 3: Разные богословские сочинения (Прибавления). М., 1859. VII, 841 с.; Описание

славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. III: Книги богослужебные. Ч. I. XXII, 584 с.; Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. III: Книги богослужебные. Ч. II. М., 1917. XVI, 528 с.

117. Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева) / сост. Т.Н.Протасьева. Ч. I: № 577–819. М., 1970. 211, XXV, [21] с.; Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева) / сост. Т.Н.Протасьева. Ч. II: № 820–1051. М., 1973. 288 с.

118. Опись Греческим, Греко-Латинским, Польским и Славянским печатным и письменным книгам, взятым из Иверского подворья и из Воскресенского монастыря в Патриаршую ризную Казну, составленная в июне 1675 года ... и роспись книг, взятых из Воскресенского монастыря ... 28 февраля 1676 года ... в Патриарший разряд и тогда же переданных в книгохранительницу... / опубл. В.М.Ундольский // ЧОИДР. 1847. № 5. С. I–II, 1–20 (4-й пагінацыі).

119. Спіс гэты публікаваўся ў двух версіях: Грыгаровіч, І.І. Беларуская іерархія / Пер. на бел. мову М.Нікалаева. Мінск: БелЭн., 1992. С. 76 (у спасылцы); Григорович, И. Список рукописных и старопечатных книг в библиотеках Монастырских, кои, по изданиям, почитаются редкими // Лабынцев, Ю.А. Книжное наследие Н.П.Румянцева. М.: Наука, 2004. С. 133–136.

120. Левко, О.Н. Культовые памятники Орши конца XVI–XVIII в., выява на с. 1 вокладкі.

121. Левко, О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии, выява на нenumараванай 35-й старонцы ілюстрацыйнай уклеякі ў канцы кнігі.

122. “Проповедников у них нет; по их мнению достаточно присутствовать при богослужении и слушать слова Евангелий, посланий и других учителей, которые священник ежедневно читает у них на родном языке.” (Герберштейн, С. Московия. М.; Владимир: АСТ; Астрель; ВКТ, 2008. С. 158).

123. “В церковных порядках московиты отличаются от прочих народов даже того же обряда главным образом в следующем: у них не позволяется священнослужителям говорить никаких проповедей к народу, которыми они бы наставляли в веру, но они перевели на свой язык для этого употребления то, что передано им древними греческими отцами, и, тщательно сделав выборку, всенародно читают по писанному...” (Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578–1582). Шлихтинг, А. Новое известие о России времен Ивана Грозного. Штаден, Г. О Москве Ивана Грозного. Рязань: Александрия, 2005. С. 123).

124. Параўн.: Грамота Александра киевскому митрополиту Иосифу и всему православному духовенству: о судах, правах свободе онаго от притязания светских властей // Белорусский архив, ч. 1, с. 3–7; Грамота Сигизмунда: о запрещении светским начальникам отнимать от епископов, монастырей православных и церквей, по смерти властей имения и ими пользоваться... // Тамсама, с. 65–70.

125. Параўн., напр.: Грамота (Универсал) Сигизмунда, о том, чтобы светские начальства не судили духовных православной веры лиц, не разводили браков и не касались церковных и их собственных имуществ. // Тамсама, т. 71.

126. Напр.: № 17. 1589 Июля 21. Окружная грамота Константинопольского патриарха Иереми Литовско-Русским епископам о извержении из сана священников двоеженцев и троеженцев, с выговором, что Пинский епископ Леонтий таковых в епархии утаил // АЗР, т. 4, с. 21–22; № 17. 1589 Июля 21.

Окружная грамота Константинопольского патриарха Иереми киевскому митрополиту Михаилу, Литовско-Русским епископам, духовенству и мирянам, о уничтожении обычаев приносить в церковь мясо и пироги для освящения, в праздники Рождества Христова и св. Пасхи, также святить Пятницу вместо дня воскресного и Соборная грамота, о том же // АЗР, т. 4, с. 29–31.

127. № 32. 1592 Января 20. Окружное послание Киевского митрополита Михаила, о доставлении пособий Львовскому православному братству, на возобновление сторевшей Успенской церкви, и при ней Греко-Славянской школы, типографии и проч. // АЗР, т. 4, с. 42.

128. № 63. 1595 Марта 25. Послание Владимирского и Брестского епископа Ипатия Киевскому воеводе князю Константину Острожскому, в котором сознавая себя участником в действиях Унии, убеждает и князя к ней пристать // АЗР, т. 4, с. 88–90.

129. Флоря, Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во 2-й пол. XVI – нач. XVII в. / АН СССР; Ин-т славяноведения и балканистики; Б.Н.Флоря; отв. ред. В.Д.Королюк. М.: Наука, 1978. С. 26.

130. Тамсама, с. 46–118.

131. Александрович, С. Особенности развития городов Великого Княжества Литовского в XVI–XVII вв. (по сравнению с городами средневропейских стран) // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАНБ, Ін-т гісторыі; Б.Н.Флора; уклад. А.М.Мядзведзеў, А.А.Мяцельскі. Мінск, 1998. С. 157–161.

132. № 12. Грамота Стефана Батория о пожаловании городу Могилеву Магдебурского права и герба ... (1578 г.) // Белорусский архив, ч. 1, с. 27–39.

133. Памятники православия, т. 1: ч. 3, с. 1153–1156 (инфармацыя пра фундацыйны акт куцеінскага Богаяўленскага манастыра – с. 1153).

134. В[асилий], и[еромонах]. Оршанский Богоявленский Кутеинский монастырь или древняя Белорусская великая Лавра. Могилев-на-Днепре, 1912. С. 5.

135. Лист короля польского Сигизмунда третьего относительно церковных дел. Року тисеча шесть сот двадцать сегомо м[еся]ца Марца трынаццатаго дня. Актыкаця // Историко-юридические материалы. Витебск, 1877. Т. 8, с. 417–420.

136. Там же, с. 418–419.

137. Гл.: Гліннік, В.В. Святадухаўская (цёплая) царква куцеінскага Богаяўленскага манастыра, с. 169.

138. № 41. 1635. Июня 29. Стенная надпись, находящаяся в Богоявленской большой церкви Оршанского мужского Кутеинского Богоявленского монастыря // Археографический сборник документов, вып. 2, с. 55–56.

139. Левко, О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии, выява на нenumараванай 35-й старонцы ілюстрацыйнай уклеікі ў канцы кнігі.

140. № 33. Около 1630. Фундушова запись Анны Стеткевичевой и Яна Стеткевичева Заверского Кутеинскому монастырю на слободу Белковщизну для основания Белковского монастыря // Археографический сборник документов, вып. 2, с. 41.

141. Гл.: Вялікі гістарычны атлас Беларусі ў 3-х т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэспублікі Беларусь, РУП “Белкартаграфія”. Т. 1. Мінск: Белкартаграфія, 2009. С. 110, 119. (Паколькі 2-гі том гэтага выдання, прысвечаны непасрэдна нашаму перыяду яшчэ не ўбачыў свет, мы вымушаны былі карыстацца т. 1, які ахоплівае перыяд ад старажытнасці да XVI ст. уключна).

142. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Віцебская вобласць: нармат. давед. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэспублікі Беларусь, РУП “Белкартаграфія”. Т. 1. Мінск: Тэхналогія, 2009. С. 81.

143. № 33. Около 1630. Фундушовая запись Анны Стеткевичевой и Яна Стеткевичева Заверского Кутеенскому монастырю на слободу Белковщизну для основания Белковского монастыря // Археографический сборник документов, т. 2, с. 41.

144. № 49. 1652. Подтвердительная запись от Михаила Стеткевича на отделение из имения Буйницкого монастыря половины сел: Костянок и Холмов в пользу Боркулабовского монастыря // Археографический сборник документов, вып. 2, с. 71–74.

145. № 33. Около 1630. Фундушовая запись Анны Стеткевичевой и Яна Стеткевичева Заверского Кутеенскому монастырю на слободу Белковщизну для основания Белковского монастыря // Археографический сборник документов, вып. 2, с. 42.

146. Харлампович, К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898. С. 69.

147. № 37. Грамота охранная царя Алексея Михайловича Оршанским монастырям, мужескому и девичью... // Белорусский архив, с. 101–102.

148. Леонид (Кавелин), архим. Исторический очерк Иверской Святоозерской обители в ея патриарший период (с 1653 по конец 1666 года), сл. 11; В[асилий], и[еромонах]. Оршанский Богоявленский Кутеинский монастырь или древняя Белорусская великая Лавра, с. 13.

149. РИБ, т. 5, сл. 552–553.

150. Добрянский, Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 131.

151. РИБ, т. 5, сл. 787–791.

152. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв., т. 1: ч. 1, с. 64–65.

153. Зёрнова, А.С. Белорусский печатник Спиридон Соболев // Книга: Исслед. и матер. М.: Книга, 1965. Вып. 10. С. 126–145.

154. Исаевич, Я.Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга: Исслед. и матер. М.: Книга, 1977. Вып. 34. С. 152; Исаевич, Я.Д. Преемники первопечатника / Я.Д.Исаевич. М.: Книга, 1981. С. 69–74.

155. Мацюк, О.Я. Спиридон Соболев и русско-украинско-белорусские связи // Вторая Всесоюзная науч. конф. По проблемам книговедения “Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела”. Секция история книги (Общие проблемы истории книги. История книги в СССР): Тезисы докл. / АН СССР: МК СССР; Госкомиздат Совмина СССР. Москва, 1974. С. 46–48; Его же. Новые документы о Спиридоне Соболе // Федоровские чтения 1973 “400-летие книгопечатания на Украине”: Сб. науч. трудов. М., 1976. С. 59–67.

156. Różycki, E. Nieznane szczegóły z życia białoruskiego drukarza Spiridona Sobola // Rocznik Biblioteki Narodowej. Warszawa, 1973. S. 287–294.

157. Киреева, Г.В. Издания Спиридона Соболя в книжных собраниях Беларуси // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: зб. навук. арт. У 2 ч. Ч. 1 / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; склад. Т.А.Дзем’яновіч і інш. Мінск, 2006. С. 105–110.

158. Ботвинник, М. Откуда есть пошел Букварь / М. Ботвинник. Минск: Вышэйшая школа, 1983. С. 66–97.

159. Яршоў, А.І. Куцеінскі “Буквар” Спірыдона Собаля // Адукацыя на Віцебшчыне: Гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы рэсп. навук.-практ. канферэнцыі (Віцебск, 30–31 сакавіка 2010 г.) / Віцебскі дзярж. ун-т імя П.М.Машэрава. Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2010. С. 23–26.

160. № 135–138. 1639 г., апреля 7–22. Из дела в Посольском приказе о приезде в Россию белорусского ученого и типографшика С.М.Соболя // Русско-белорусские связи: Сб. док. (1570–1667 гг.) / Главное архивное управление при СМ СССР, ЦГАДА, МО БССР, БГУ им. В.И.Ленина; отв. ред. Л.С.Абеледарский, М.Я.Волков. Минск: Вышэйшая школа, 1963. С. 156–160.

161. Першодрукар Іван Федоров та яго паслідовнікі на Украіні (XVI – перша паловіна XVII ст.): Збірнік дакументаў / Голівне архівне управління при Раді Міністрів УРСР; ЦДІА УРСР у Львові; упоряднікі Я. Д. Ісасвіч та О.А.Купчінскіі; О.Я.Мацок, Е.Й.Ружыцкіі. Кіў: Наукова думка, 1975. 342, [2] с.

162. Сазнанне Спірыдона Багданавіча Собаля, рэктара Магілёўскай школы, пра абавязачельства выплаціць райцы Фёдару Іванавічу Чарнавуску грашовы доўг (6.03.1624 г.) // НГАБ. Актавыя кнігі Магілёўскага магістрата. Ф. 1879, воп. 1, спр. 9, арк. 76–76 адг.; Сазнанне райцы Міхайлы Грыгаровіча, лаўніка Яхіма Максімовіча і см Ахрамея Майсяевіча аб перадачы ва ўладанне райцы Фёдару Іванавічу пляца зямлі каля Бліжняй сцяны на супраць вул. Баярская Спірыдона Багданавіча Собаля ў лік пагашэння грашовага доўгу (24.08.1624 г.) // НГАБ. Актавыя кнігі Магілёўскага магістрата. Ф. 1879, воп. 1, спр. 9, арк. 493 адг.–494 адг.; Пільнасць райцы Фёдара Іванавіча супраць Спірыдона Багданавіча за нявыплату грашовага доўгу (5.10.1624 г.) // Тамсама, арк. 495; Прыповяд бурм. Багдана Собаля аб прад’яўленні маёмасных правоў на частку пляца зямлі ля Бліжняй сцяны на супраць вул. Баярская, якая раней належала ягонаму сыну Спірыдону Багданавічу і была перададзена райцу Фёдару Іванавічу за нявыплату грашовага доўгу (26.08.1624 г.) // Тамсама, арк. 496 адг. (Гэтыя дакументы дапамагла расшукаць загадчыца адзелу даўніх актаў НГАБ Вольга Бабкова, за што выказваю ёй сваю шчырую ўдзячнасць.)

163. Сазнанне Спірыдона Багданавіча Собаля, рэктара Магілёўскай школы, пра абавязачельства выплаціць райцы Фёдару Іванавічу Чарнавуску грашовы доўг (6.03.1624 г.) // НГАБ. Актавыя кнігі Магілёўскага магістрата. Ф. 1879, воп. 1, спр. 9, арк. 76–76 адг.

164. Сазнанне райцы Міхайлы Грыгаровіча, лаўніка Яхіма Максімовіча і см Ахрамея Майсяевіча аб перадачы ва ўладанне райцы Фёдару Іванавічу пляца зямлі каля Бліжняй сцяны на супраць вул. Баярская Спірыдона Багданавіча Собаля ў лік пагашэння грашовага доўгу (24.08.1624 г.) // НГАБ. Актавыя кнігі Магілёўскага магістрата. Ф. 1879, воп. 1, спр. 9, арк. 493 адг.–494 адг.; Пільнасць райцы Фёдара Іванавіча супраць Спірыдона Багданавіча за нявыплату грашовага доўгу (5.10.1624 г.) // Тамсама, арк. 495; Прыповяд бурм. Багдана Собаля аб прад’яўленні маёмасных правоў на частку пляца зямлі ля Бліжняй сцяны на супраць вул. Баярская, якая раней належала ягонаму сыну Спірыдону Багданавічу і была перададзена райцу Фёдару Іванавічу за нявыплату грашовага доўгу (26.08.1624 г.) // Тамсама, арк. 496 адг.

165. Зёрнова, А.С. Белорусский печатник Спиридон Соболев, с. 133.

166. № 125. 1645 р., лютого 13 (3). – Духівніца друкара Спиридонови Соболю, подана до впису до книги могилівського міського уряду // Першодрукар Іван Федоров та яго паслідовнікі на Украіні (XVI – перша паловіна XVII ст.), с. 217–220.

167. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 133.
168. Тамсама, с. 130.
169. Цыг. паводле: Исаевич, Я.Д. Преемники первопечатника, с. 70.
170. Титов Ф.И. Типография Киево-Печерской лавры. Киев, 1916. Т. 1. С. 218–219.
171. Цыг. паводле: Исаевич, Я.Д. Тамсама, с. 71.
172. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 137.
173. Лукьяненко, В.И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта печати XVI – XVII в., вып. 2, № 98, с. 184.
174. Старадрукаванья кірылічныя выданні XVI–XVIII стст. / склад. Г.Я.Галенчанка // Кніга Беларусі (1517–1917), № 144, с. 112–113.
175. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 128–133.
176. Цыг. паводле: Исаевич Я.Д. Тамсама, с. 72.
177. № 136. 1639 г., апреля не позднее 16. Челобитная С.М.Соболя в Вяземскую приказную избу о разрешении приехать в Москву, завести типографию и школу для обучения русских юношей словолитному делу и иностранным языкам // Русско-белорусские связи, с. 158.
178. № 138. 1639 г., апреля 21. Распросные речи московского типографщика В.Бурцова о С.М.Соболе // Тамсама, с. 160.
179. № 135. 1639 г., апреля 7 (17). Лист дорогобужского воеводы Я.И.Грымалы-Кременевского вяземскому воеводе Ю.П.Буйносову-Ростовскому о пропуске С.М.Соболя в Москву // Русско-белорусские связи, с. 157.
180. № 138. 1639 г., апреля 21. Распросные речи московского типографщика В.Бурцова о С.М.Соболе // Русско-белорусские связи, с. 159–160.
181. Напр., гл.: № 113. 1640 р., листопада 22 (12). – Підтвердження Тимофія Соболя своєму батькові друкареві Спиридонові Соболю з Києва про отримання від нього грошей в рахунок належної йому частини спадщини, подане для запису до книг моголівського міського уряду // Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів. Київ: Наукова думка, 1975. С. 195–197; № 123. 1645 р., лютого 13 (3). – Духівниця друкаря Спиридона Соболя, подана для впису до книги моголівського міського уряду // Тамсама, с. 217–220.
182. Тамсама.
183. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 133.
184. Исаевич, Я.Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга: Исслед. и матер. Москва: Книга, 1977. Вып. 34. С. 152.
185. № 125. 1646 р., лютого 21 (11). – Свідчення лавників Матвія Ясликовського та Івана Єльонка у львівському вїтївському уряді про огляд скрині з речами і книжками друкаря Спиридонові Соболю, які він заповів братству в Сокалі // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів, с. 223–224.
186. Исаевич, Я.Д. Приемники первопечатника, с. 71.
187. Тамсама.
188. Цыг. паводле: Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 134. Гэтыя ж словы прысутнічаюць і ў прысвячэнні да 3-га выдання “Апостала” – гл.: Апостол. 3-е изд. Моголев, 1638 (тип. С. Соболя). арк. 3 (5). Экз. НББ, 09/4095
189. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 134.
190. Тамсама, с. 130.

191. Параўн.: Филиграни XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: Каталог / ГИМ; сост. Т.В.Дианова. М., 1993. С. 182.
192. Зёрнова, А. С. Тамсама, с. 139.
193. № 122. 1645 р., січня 14 (4). – Підтвердження ігумена монастиря в Кутейні Йоіля Труцевича, дане у могилівському міському уряді друкареві Спиридонову Соболю, про отримання від нього грошей // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні, с. 217.
194. Исаевич, Я.Д. Тамсама, с. 66.
195. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 138–139.
196. Вайнштейн, О.Л. Россия и тридцатилетняя война (1618–1648 гг.): Очерки из истории внешней политики Московского государства в пер. пол. XVII в. / О.Л.Вайнштейн. [М.; Л.]: ОГИЗ–Госполитиздат, 1947. 216 с.
197. Вайнштейн, О.Л. Россия и тридцатилетняя война (1618–1648 гг.), с. 168.
198. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 139.
199. Гл., напрыклад: Старадрукаванья кірылічныя выданні XVI–XVIII стст. / склад. Г.Я. Галенчанка // Кніга Беларусі (1517–1917), № 117, с. 103.
200. Зёрнова, А. С. Тамсама, с. 139.
201. Филиграни XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы, с. 182.
202. Тамсама, с. 182.
203. Тамсама, с. 181.
204. Тамсама, с. 182–183.
205. Laucevičius, E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. [Т. 2], s. 177.
206. Исаевич, Я.Д. Тамсама, с. 72–73.
207. РИБ, т. 5, сл. 552–553.
208. Тамсама, сл. 560–561.
209. Параўн., напрыклад: Немировский, Е.Л. Изобретение Иоганна Гуттенберга. Из истории книгопечатания: Технические аспекты. (К 600-летию со дня рождения Иоганна Гуттенберга) / Е.Л.Немировский; под ред. В.И.Васильева. М.: Наука, 2000. С. 78–79.
210. Исаевич, Я.Д. Тамсама, с. 123.
211. Тамсама, с. 94.
212. Асвета і педагогічная думка Беларусі: Са старажытных часоў да 1917 г. Мінск, 1985. С. 68.
213. Русско-белорусские связи (1570–1667 гг.), с. 278.
214. РИБ, т. 5, сл. 542.
215. Імёны абедзвюх названых асобаў больш нідзе ў дакументах не сустракаюцца; аднак, трэба думаць, у гэтым акце засведчана перадача маёмасці папярэдным загадчыкам кнігагандлёвага склада новапрызначанаму.
216. РИБ, т. 5, сл. 542.
217. Захоўваецца у Адзеле рэдкай кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ў Мінску; шыфр: 094/4824.
218. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 2315, воп. 1, спр. 39, арк. 32.
219. Грыгаровіч, І.І. Беларуская іерархія, с. 76.
220. Киселева, Л.И.. Западно-европейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв.: Кодикологический и книговедческий аспект / Библиотека АН СССР; Л.И.Киселева. М.: Наука, 1985. 304 с.
221. Гл., напр.: Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта печати XVI–XVII вв. / ГПБ им. М.Е.Салтыкова-Щедрина, сост. В.И.Лукияненко. Л., 1975.

- Вып. 2: (1601–1654). 266 с.; Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII стст. / склад. Г.Я.Галенчанка // Кніга Беларусі (1517–1917): Зводны каталог / ДБЛ БССР; склад. Г.Я.Галенчанка, Т.В.Непарожная, Т.К.Радзевіч. Мінск: БелСЭ, 1986. С. 9–192, № 1–390; Симмонс, Дж.С.Г. О некоторых старопечатных кириллических книгах в Дублине // Книга: Исслед. и матер. М.: Книга, 1963. Вып. 8. С. 250–251.
222. Гусева, А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта 2-й пол. XVI–XVIII в. / РГБ; А.А.Гусева. М., 1997. 140 с.
223. Tschichold, J. Ausgewählte Aufsätze über Fragen der Gestalt des Buches und der Typographie / J.Tschichold. Basel; Stuttgart: Birkhäuser Verlag, 1975 (Я карыстаўся рускамоўным перакладам: Чихольд, Я. Облик книги: Избранные статьи о книжном оформлении / Ян Чихольд. М.: Книга, 1980. 240 с.).
224. Сидоров, А.А. История оформления русской книги / А.А.Сидоров. М.: Книга, 1964. 392 с.
225. Симмонс, Дж.С.Г. О некоторых старопечатных кириллических книгах в Дублине // Книга: Исслед. и матер. М.: Книга, 1963. Вып. 8. С. 252, 253. (“Буквар” 1636 г. быў выдадзены самім Спірыдонам Собалем, а “Буквар” 1649 г. – магілёўскім праваслаўным брацтвам, але на ўзор папярэдняга і з выкарыстаннем Собалевага друкарскага абсталявання.).
226. КП 10278/23, арк. 5 2-й фаліяцыі.
227. № 138. 1639 г., апреля 21. Расспросные речи московского типографщика В.Бурдова о С.М.Соболе // Русско-белорусские связи (1570–1667 гг.), с. 159.
228. РИБ, т.5, сл. 560–561.
229. Грыгаровіч, І.І. Беларуская іерархія / пер. на бел. мову М.Нікалаева. Мінск: БелЭн., 1992. С. 75 (у спасылцы).
230. Симмонс, Дж.С.Г. О некоторых старопечатных кириллических книгах в Дублине // Книга: Исслед. и матер.. М.: Книга, 1963. Вып. 8. С. 250.
231. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 136.
232. Исаевич, Я.Д. Тамсама, с. 71.
233. Зёрнова, А.С. Тамсама, с. 85.
234. Тамсама, с. 135.
235. Шматаў, В.Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст., с. 104.
236. Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII стст., с. 105, № 125.
237. Тамсама, с. 119, № 160.
238. Параўн.: Шматаў, В.Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст., с. 104.
239. Тамсама.
240. Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII стст., с. 116, № 153.
241. Симмонс, Дж.С.Г. Тамсама, с. 250–251.
242. Старадрукаваныя кірылічныя выданні XVI–XVIII стст., с. 105, № 123.
243. НГМ РБ, КП 4574
244. НГМ РБ, КП 419
245. НББ, 091/4274
246. НББ, 091/291
247. НББ, 091/283К
248. НГМ РБ, КП 541
249. НББ, 12Рк28517
250. НГМ РБ, інв. № 4574
251. [Разумовский, Д.В. Сообщение] // Древности: Труды Имп. Москов. археолог. об-ва. М., 1883. Т.9, вып. 2-3. С. 66–67 [2-й пагінацыі]; Ясіноўскі, Ю.

- Беларускія ірмалой XVI–XVII стст. // Мастацтва Беларусі. 1984. № 11. С.50–55; Ясиновський Ю. Українські та білорускі нотолінійні ірмалой XVI–XVIII стст.: Каталог і кодэкалогічна-палеаграфічнае даследаванне. Львiв, 1996. С.151–152.
252. РИБ, т. 5, сл. 691.
253. Шыфр 091/283К
254. Laucevičius, E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas. Vilnius: Mintis, 1961. T.1. P. 227, 181.
255. Параўн.: [Разумовский, Д.В. Сообщение] // Древности: Труды Императорского археологического общества в Москве, 1883. Т.9, вып. 2-3. С. 66–67 [2-й пагінацыя].
256. Строев, П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. СПб., 1871. Ст. 503–505.
257. У НГАБ гл. матэрыялы фонда 2315 – напр., ф. 2315, воп.1, спр. 38: “Оршанский Успенский девичий монастырь: Описание вещей, приобретенных за бытность игуменей Александры с 1814 по 1825 гг.”
258. У НГМ РБ комплекс куцеінскіх актывых матэрыялаў захоўваецца пад супольным нумарам КП 45930, з дробамі для паасобных дакументаў.
259. Дзеля больш дакладнага азнаямлення з вынікамі вывучэння памянніка адсылаем да адной з нашых папярэдніх публікацый: Лаўрык, Ю.М. Некалькі развагаў пра кнігапісанне ў Куцейне // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: у 2 ч. Мінск, 2006. Ч. 1. С. 163–176.
260. Лихачев, Н.П. Палеаграфічнае значэнне бумажных водзяных знакаў, Ч. 3, табл. CLVI.
261. Тамсама, ч. 2, с. 58.
262. Тамсама, ч. 3, табл. CLXXV.
263. Тамсама, ч. 2. с. 116.
264. Филигранные XVII в. По рукописным источникам ГИМ, с. 193.
265. Laucevičius, E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: [su 2 t]. Vilnius: Mintis, 1967. [t. 1]. P. 103.
266. Ibidem, [t. 2], p. 181.
267. Филигранные XVII в. По рукописным источникам ГИМ, с. 29.
268. Палеаграфічныя тэблицы почерков с XI по XVII-й век (числом 12), принадлежащие к обстоятельному описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в библиотеке графа Ф.А.Толстова. Б.в.д. Табл. III.
269. Параўн.: Ясиновський, Ю. Українські та білорускі нотолінійні ірмалой XVI–XVIII стст., с.106.
270. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 2315, воп. 1, спр. 39, арк. 32.
271. НГМ РБ. КП 541
272. Параўн.: Строев, П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. СПб., 1871. Ст. 503.
273. Гл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (АЮЗР). Т.14. СПб, 1889. Ст. 209.
274. Гл.: Белоненко, В.С. Из истории книжности Иверского Успенского монастыря на Валдайском озере в XVII в. // Литература Древней Руси. Источниковедение: Сб. науч. тр. Ленинград, 1988. С. 201.
275. Гл.: РИБ, т. 5, сл. 826–827.
276. Некрашэвіч, С.М. Мова кнігі Касьяна Рымлянна Ераміты: “ω уставах монашеских” // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. Менск, 1928. Кн. 2. С. 86–114.

277. Перетц, В.Н. Рукописи библиотеки Московского университета, сармацкіх бібліятэкі і музея і мінскіх сабраўніў. Л., 1934. С. 192.

278. Гл.: Анхільюк, Ю.В. Істочнікі па історыі і культуры народаў Вялікага княства Літоўскага із сабраўніў А.П.Гранкова (ОР ГБЛ) // Наш Радавод: Матэрыялы Междунар. науч. конф. па рэгіон. історыі Восточнай Еўропы “Культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII – пач. XX в.” (г. Гродно, 22–24 кастрычніка 1991 г.). Гродно, 1991. Кн. 3, ч. 1. С. 167–172.

279. Нікалаеў, М. Палата кнігапіснаў: Рукапіснаў кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. Мінск, 1993. С. 46.

280. Добрыанскі, Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, царковно-славянскіх і русскіх. Вільна, 1882. С. 131.

281. Редков, М. Преподобный Авраамий Смоленский и его житие // Смоленская старина. Смоленск, 1909. Вып.1. С. 119.

282. Параўн.: Ясіновскі, Ю. Украінскі та білорускі нотолініні ірмалой XVI–XVIII стст., с. 106.

283. Ясіноўскі, Ю. Беларускі ірмалой XVI–XVII стст., с.51.

284. Ян Запавеснік навучаў пра прыёсе Хрыста; астатніа тры, абвешчаныа Настаўнікамі Царквы, пакінулі па сабе зборнікі казанняў, якіа і да сённяшняга дня карыстаюцца папулярнасцю сярод святароў, манахаў і вернікаў.

285. Абраз неаднойчы рэпрадукаваўся. Апошняа, як здаецца, публікацыа ў кн.: Жывапіс барока Беларусі. Мінск: Бел. Эн., 2003. С. 88–89.

286. Параўн., напр., тамсама, с. 81, 137, 171.

287. Гл., напр., кнігі з куцеінскімі інскрыпцыямі, што захоўваліся ў Іверскім манастыры (Леанід (Кавелін), архім. Исторический очерк Иверской Святоозерской обители в ее патриарший период (с 1653 по конец 1666 года) // РИБ, т. 5, сл. 50–62.

288. НББ, шыфр 094/4100

289. Голенченко, Г.Я. Идеиные и культурные связи восточно-славянскіх народаў в XVI – середіне XVII в., с. 21.

290. Воронова, И. Экземпляр кутеінскага “Трифологіона” в сабраўніў Музея фресок Дионисия // Кутеінскіе чтєния: Матер. науч.-практ. конф. (г. Орша, 22 сєнтября 2005 г.). Орша, 2005. С. 32–37.

291. Воранава, І. Куцеінскі “Трыфалагіён” у Музеі фрэсак Дзіянісіа // Культура: штотыд. грамад.-асвет. газ. 2006. № 1 (715). С. 13.

292. Тамсама.

293. Русско-белорусские связи (1570–1667), с. 329, 384, 425 і інш.

294. Гл., напр. „Опись Могилевской епархии Оршанского Успенского Девицяго монастыря...”, што захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі: ф. 2315, воп. 1, спр. 39, арк. 31–34.

295. Левко, О.Н. Культурные памятники Орши конца XVI – XVIII в.: выява на с. 1 вокладкі.

296. № 41. 1635. Іюня 29. Стенная надпіс, находящаяся в Богоявленской большой церкви Оршанского мужского Кутеінскаго Богоявленскаго монастыря // Археаграфічэскі зборнік дакументаў, т. 2, с. 55–56.

297. В[асилий], и[еромонах]. Оршанскі Богоявленскі Кутеінскі монастырь, с. 6.

298. Лист короля польского Сигизмунда третьего относительно церковных дел. Року тисєча шєсть сот двадцать сємого мца Марца трынадцатого дня. Актыкацыа // Историко-юридические материалы, т. 8, с. 417–420.

299. Гл.: Гліннік, В.В. Святадухаўская (цёплая) царква куцеінскага Богаўленскага манастыра, с. 169.
300. Больш падрабязна згаданыя выпадкі аўтар гэтых радкоў апісвае ў публікацыях: Лаўрык, Ю. “На друкаванні кніг, Царкве Божай патрэбных...”: Пра што распавядае тастамент Канстанціна Далмата // Роднае слова. 2011. №. 8. С. 81–84; Лаўрык, Ю. Менскія дамінікане ў 1798 г. // Наша вера. 2011. № 3. С. 66–71.
301. Інвентарь Лещинского монастыря от 28 декабря 1588 г.: Актыковане Інвентару Манастыра Лещенскаго / [опубл. Д.И.Довгялло] // Минские епархиальные ведомости. 1909. № 10 (часть неофициальная). С. 244–253.
302. Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 341.
303. Никольский, К. Краткое обозрение богослужебных книг. СПб, 1856. 87 с.
304. РИБ, т. 5, сл. 49–62 і інш.
305. РИБ, т. 5, сл. 58.
306. Голенченко, Г.Я. История белорусского книгопечатания XVI–XVIII вв., т. 2, с. 407.
307. Гл., напр.: Русско-белорусские связи (1570–1667), с. 237–238, 278 і інш.
308. Тамсама, сл. 481–482.
309. РИБ, т. 5, сл. 690–691.
310. Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 330–366 і інш.
311. Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. М., 1859. Т. 3, отд. 2. С. 342–349 і інш.; Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева) / сост. Т.Н.Протасьева. М., 1970. Ч. 1: № 577–819. Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева) / сост. Т.Н.Протасьева. М., 1973. Ч. 2: № 820–1051.
312. Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 341.
313. Амфилохий, архим. Описание Воскресенской Ново-Иерусалимской библиотеки, с. 108.
314. Тамсама, сл. 787–788.
315. Сапунов, Б.В. Книга в России в XI–XIII вв. / Б.В.Сапунов; б-ка АН СССР; под ред. С.П. Луппова. Л., 1978. С. 79.
316. 1579 Ноября 27. Інвентарь Минского Вознесенского монастыря // Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам. 1848. № 28. С.34–36
317. Миловидов, А.И. Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря. Б. в. д. [1909]. С. 18–19.
318. АЮЗР, ч. 1: т. 9, с. 370 2-й пагінацыі.
319. Шыфр 15728, с. 1–15.
320. Клепиков, С.А. Из истории русского художественного переплета // Книга: Исслед. и матер. М., 1959. С. 99 (у спасылцы 6).
321. НГАБ: ф. 3245, воп. 3, спр. 68, арк. 7 адг.
322. В[асилий], и[еромонах]. Оршанский Богоявленский Кутейнский монастырь, с. 9.
323. Гл. “Inwentarz cerkwie monastyra Supraslskiego”, апублікаваны ў “Приложении IV” да кн.: Щавинская, Л.Л. Литературная культура белорусов Подляшья: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. Минск, 1998. С. 142–148 (“Книги крилосовые” паказаныя на с. 147).

324. Гл.: *Опись Слуцкого Троицкого монастыря архимандрита Иосифа, нареченного епископа Смоленского, при сдаче его имущества // Акты, относящихся к истории Западной России. СПб., 1846. Т. 1. С. 136–137.*

325. *Опись книг Супрасльского монастыря, имевшихся там к 1532 г. // Щавинская Л.Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря / Ин-т славяноведения и балканистики РАН; НББ. Минск, 1998. С. 128–130.*

326. *Инвентарь Лещинского монастыря от 28 декабря 1588 г.: Актыковане Инвентару Монастыра Лещенского / [опубл. Д.И.Довгялло] // Минские епархиальные ведомости. 1909. № 10 (часть неофициальная). С. 244–253; Миловидов А.И. Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря. Б.в.д. [1909]. С. 11–12, 18–19.*

327. *Владимиров, П.В. Новые данные для изучения литературной деятельности князя Андрея Курбского // Труды IX Археологического съезда. М., 1895. С. 308–316; Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 492.*

328. *Параўн.: Перечень рукописей Патриаршей библиотеки по инвентарному каталогу (1823 г.), описанных в шести книгах Горского и Невоструева // Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. III: Книги богослужебные. Ч. 2. М., 1917. С. 528.*

329. *Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева) / сост. Т.Н.Протасьева. Ч. 1: № 577–819. М., 1970. С. 112–113.*

330. *Владимиров, П.В. Новые данные, с. 308.*

331. *РИБ, т. 5, сл. 998.*

332. *Тамсама, сл. 49.*

333. *Параўн.: РИБ, т. 5, сл. 137–138.*

334. *Параўн., напр.: РИБ, т. 5, сл. 241–242 і інш.*

335. *Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. Отд. II: Писания святых отцов. Т. 1: Толкования Священного писания. М., 1857. № 98.*

336. *РИБ, т. 5, сл. 137–138.*

337. *Тамсама, сл. 690–691.*

338. *Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 330–366 і інш.*

339. *Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. М., 1859. Т. 3, отд. 2. С. 342–349 і інш.; Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева) / сост. Т.Н.Протасьева. М., 1970. Ч. 1: № 577–819 Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева) / сост. Т.Н.Протасьева. М., 1973. Ч. 2: № 820–1051.*

340. *Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / Сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. М., 1859. Т. 3, отд. 2. С. 342.*

341. *Тамсама, с. 349.*

342. *Тамсама, с. 668.*

343. *Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 344.*

344. *Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева), ч. 2, № 928, 991 і інш.*

345. Амфілохий, архим. Описание Воскресенской Ново-Иерусалимской библиотеки, с. 194–195.

346. Гл.: 1653 г. апреля не позднее 2. – Челобитная монахов оршанского Кутейнского монастыря о желании продать привезенные ими в Москву книги в казну // Русско-белорусские связи (1570–1667), с. 278.

347. Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В.Горского и К.И.Невоструева), ч. 1: № 577–819. М., 1970. С. 112–113.

348. Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 330–366 і інш.

349. Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. М., 1859. Т. 3, отд. 2. С. 111–119.

350. Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 361.

351. РИБ, т. 5, сл. 690–691.

352. Описание славянских рукописей Московской синодальной (Патриаршей) библиотеки / сост. А.В.Горский, К.И.Невоструев. М., 1859. Т. 3, отд. 2. С. 119–128, 129–132.

353. Леонид, архим. Историческое описание ..., с. 284.

354. Тамсама, с. 282.

355. Грыгаровіч, І.І. Беларуская іерархія/ Пер. на бел. мову М.Нікалаева. Мінск: БелЭн., 1992. С. 76 (у спасьшцы); Григорович И. Список рукописных и старопечатных книг в библиотеках Монастырских, кои, по изданиям, почтаются редкими // Лабынцев, Ю.А. Книжное наследие Н.П.Румянцева. М.: Наука, 2004. С. 133–136.

356. Гл., напр. “Опись Могилевской епархии Оршанского Успенского Девичаго монастыря...”, што захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі: ф. 2315, воп. 1, спр. 39, арк. 31–34.

357. Русско-белорусские связи (1570–1667), с. 329, 384, 425 і інш.

358. Шыфр 094/4086К

359. Шыфр 094/4086К, арк. 1–13.

360. НГМ РБ, інв. № 4574, нн. арк. 5–7 адг.

361. Некрашэвіч, С.М. Мова кнігі Касьяна Рымляніна Ераміты: “о уставах монастырских” // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. Мінск, 1927. Кн. 2. С. 86–114.

362. Гл.: Перетц, В.Н. Рукописи библиотеки Московского университета, самарских библиотеки и музея и минских собраний. Л., 1934. С. 192; Нікалаеў, М. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. Мінск, 1993. С. 46.; Нил (Подобед), иеромонах. Богоявленский Кутейнский мужской монастырь Витебской епархии. История, архитектура, святыни: Дипломная работа / Моск. духов. акад.; Кафедра церковно-практических дисциплин; иеромонах Нил (Подобед); науч. рук. проф. М.М.Дунаев. Сергиев Посад, 2006. С. 22.

363. Гл.: Анхилик, Ю.В. Источники по истории и культуре народов Великого княжества Литовского из собрания А.П. Гранкова (ОР ГБЛ) // Наш Радавод: Материалы Междунар. науч. конф. по регион. истории Восточной Европы “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии. XIII – нач. XX в.” (г. Гродно, 22–24 октября 1991 г.). Гродно, 1991. Кн. 3, ч. 1. С. 167–172.

364. Владимиров, П.В. Новые данные для изучения литературной деятельности князя Андрея Курбского // Труды IX Археологического съезда. М., 1895. С. 308–316.

365. РИБ, т.5, сл. 53.

366. Здаецца, што гэтыя манускрыпты спісваліся з друкаваных кніг – прынамсі, апублікаваныя пад псеўданімам Клірык Астрожскі творы “Гісторыя пра Літвы і Літвы і сінод” і “Водпіс на ліст вялебнага айца Іпата” выйшлі ў свет у 1598 г. ў Астрозе, а напачатку “Кнігі на раскол папістаў” адзначана, што яна выдрукавана ў 1690 г. у Букарэшце.
367. НГМ РБ, КП 419
368. НГМ РБ, КП 541
369. Параўн.: Строев, П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. СПб., 1871. Сл. 503.
370. Гл.: АЮЗР, т. 14, сл. 209.
371. Белоненко, В.С. Из истории книжности Иверского Успенского монастыря на Валдайском озере в XVII в. // Литература Древней Руси. Источниковедение: Сб. науч. тр. Ленинград, 1988. С. 197–206 (201).
372. Памятники православия, т. 1: ч. 1, с. 1–9.
373. НББ, шыфр 094/4100
374. РИБ, т. 5, сл. 826–828.
375. Тамсама, сл. 826.
376. Тамсама, сл. 826–827.
377. Тамсама, сл. 827.
378. Украинские книги кирилловской печати, вып. 1, № 65, 84.
379. Тамсама, № 94.
380. Тамсама 1, № 53.
381. № 46. 1639 г. Августа 1. Инструкция от Могилевского Крестоносного братства Захару Сидоровичу, посланному братством к митрополиту Петру Могиле по делам братского монастыря // Археографический сборник документов, вып. 2. С. 64–65.
382. Гл., напр.: Русско-белорусские связи (1570–1667), с. 160–161, 249.
383. Пра сувязі, што існавалі у куценскіх манахаў з бізюкоўскімі ды буйніцкімі гавораць шмат якія дакумэнты; напрыклад, у 1650 г. прадстаўнікі гэтых трох манастыроў супольна выправіліся ў Маскоўшчыну закупляць хлеб для пракорму браціі (гл. Русско-белорусские связи (1570–1667), с. 237–238).
384. АЮЗР, т. 14, сл. 203–205. Спамянутае ў дакуменце “разарэнне ад літоўскіх людзей” у дадзеным выпадку, быць можа, не столькі сведчыць пра канкрэтныя факты гвалту, колькі мае задачу падкрэсліць лаяльнасць просьбітаў у адносінах да цара. З другога боку, пэўныя колы ў Вялікім Княстве Літоўскім маглі разглядаць праваслаўных манахаў як здраднікаў, якія запрасалі маскоўцаў напасці на Княства — бо цар шырака абвяшчаў, што вядзе вайну выключна дзеля абароны праваслаўнае веры.
385. Тамсама, сл. 205.
386. Тамсама, сл. 209.
387. Тамсама, сл. 221–222.
388. Русско-белорусские связи (1570–1667): Сб. докум. Минск, 1963. С. 329, 384, 425 і інш.
389. РИБ, т. 5, сл. 9–10.
390. Анталогія даўняй беларускай літаратуры, с. 818.
391. Тамсама.
392. АЮЗР, т. 14, сл. 550.
393. Леонид, архим. Исторический очерк, сл. 11.
394. РИБ, т. 5, сл. 137–138.

395. Тамсама, сл. 507; гл., па-за тым, сл. 435–436.
396. Тамсама, сл. 276–277.
397. Тамсама, сл. 680–681.
398. Тамсама, сл. 773.
399. Тамсама, сл. 343.
400. Тамсама, сл. 295: “Как к вам ся наша грамота придёт, и вам бы велети... уловить рыбы всякой и сельдей с воз и, улова рыбу, приколов, прислати наспех к нам...”; гл. таксама сл. 509–510, 513–514, 561 і інш.
401. Тамсама, сл. 355: “И как к вам ся наша грамота придёт, и вы бы... из Иверского монастыря к нам в Воскресенской монастырь прислали тысячу пудь соли...”; гл. таксама сл. 695–696.
402. Тамсама, сл. 515: “Да прислать бы вам к нам, великому господину, про наш обиход, ведер с 20 уксусу доброго новгородского”; гл. таксама кал. 456, 525, 542.
403. Тамсама, сл. 350–351.
404. Тамсама, сл. 350–351.
405. Тамсама, сл. 306.
406. Тамсама, сл. 319.
407. Тамсама, сл. 690–695, 787–791.
408. Тамсама, сл. 869.
409. Тамсама.
410. Тамсама, сл. 787–791.
411. Тамсама, сл. 870.
412. Цыт. паводле: Харлампович, К. Малороссийское влияние, т.1, с.265.
413. Голенченко, Г.Я. Белорусы в русском книгопечатании, с. 100.
414. Голенченко, Г.Я. История белорусского книгопечатания XVI–XVIII вв., т. 2, с. 407.
415. Цыт. паводле: Голенченко, Г.Я. Идеиные и культурные связи, с. 62.
416. РИБ, т. 5, сл. 240–242.
417. Тамсама, сл. 240.
418. Тамсама, сл. 241–242.
419. Тамсама, сл. 333–334.
420. Тамсама, сл. 542.
421. Гл., напр.: тамсама, сл. 691, 761.
422. Леонид, архим. Исторический очерк, сл. 55–56.
423. Імёны абедзвюх названых асобаў больш нідзе ў іверскіх дакументах не сустракаюцца; аднак, трэба думаць, у гэтым акце засведчана перадача маёмасці папярэднім загадкама сховішча гатовай прадукцыі друкарні новапрызначанаму.
424. РИБ, т. 5, сл. 542.
425. Параўн.: РИБ, т. 5, сл. 519–520 і 533–535.
426. Голенченко, Г. Я. История белорусского книгопечатания XVI–XVIII вв., т. 2, с. 410.
427. РИБ, т. 5, сл. 552–553.
428. Тамсама, сл. 560–561.
429. Тамсама, сл. 570–571.
430. Тамсама, сл. 869.
431. Леонид, архим. Материалы для истории книгопечатания, с. 92.
432. Русско-белорусские связи во второй половине XVII века (1667–1686 гг.), с. 212.

433. Книгопечатание в Москве XVII в. // 400 лет русского книгопечатания. (1564–1964), т.1, с. 62.
434. Голенченко, Г.Я. Белорусы в русском книгопечатании, с. 110.
435. Параўн.: РИБ, т. 5, сл. 414.
436. Тамсама, сл. 794.
437. Тамсама, сл. 799.
438. Тамсама, сл. 897.
439. Голенченко Г.Я. Идеёныя і культурныя сувязі, с.67.
440. РИБ, т. 5, сл. 740–742.
441. Тамсама, сл. 761.
442. Тамсама, сл. 771.
443. Тамсама, сл. 772.
444. Тамсама.
445. Тамсама, сл. 863–864.
446. Тамсама, сл. 843–844.
447. Тамсама, сл. 543.
448. Тамсама, сл. 748–750.
449. Тамсама, сл. 757–758.
450. Тамсама, сл. 758–759.
451. Тамсама, сл. 759–760.
452. Тамсама, сл. 557–559.
453. Тамсама, сл. 801–802; гл. таксама сл. 856–857.
454. Тамсама, сл. 815–816.
455. Тамсама, сл. 816.
456. Тамсама, сл. 842–843.
457. Тамсама, сл. 920–921, 921–922 і інш.
458. Тамсама, сл. 843.
459. Тамсама, сл. 901–902.
460. Тамсама, сл. 902–903.
461. Тамсама, сл. 927–928.
462. Тамсама, сл. 970–971.
463. Тамсама, сл. 979.
464. Тамсама, сл. 998.

КУЦЕЎСКІЯ КНІГІ ў зборах Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь

Рукапісы і друкаваныя выданні, звязаныя сваім паходжаннем ці бытаваннем з куцеўскім Богаяўленскім манастыром, уваходзяць у склад дзвюх калекцый Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь: “Рукапісныя кнігі” і “Старадрукі”.

Калекцыя “Рукапісныя кнігі” змяшчае два манускрыпты, якія можна звязваць дзейнасцю куцеўскага Богаяўленскага манастыра, а менавіта “Тыпікон” XVI ст. (№ 419), што бытаваў у Куцеўе, і створаны там у 1651 г. “Ірмалой” (№ 4574). Абедзве кнігі паходзяць з даваенных збораў Беларускага дзяржаўнага музея. Да створаных у манастыры манускрыптаў можна з вялікай ступенню імавернасці аднесці і рукапісны алігат, падшытаваны да выдадзенага ў Куцеўе ў 1639 г. “Брашна духоўнага” (№ 541), якое захоўваецца ў музейнай калекцыі “Старадрукі”.

Калекцыя “Старадрукі” змяшчае 8 выданняў у колькасці 9 паасобнікаў. Гэтыя выданні паходзяць з дзвюх крыніцаў. Першая з іх – гэта зборы міжваеннага часу Беларускага дзяржаўнага музея. Да даўніх здабыткаў Музея адносяцца: “Лексікон” Памвы Бярынды 1653 г. (№ 410), “Анфалагіён” 1647 г. (№ 526) і “Брашна духоўнае” 1639 г. (№ 541), якія маюць штампы БДМ. Другая частка кніг паступіла з Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна паводле акту № 1106 ад 23.09.63 г. у складзе партыі з 33 кірылічных (пераважна, беларускіх) старадрукаў. Сярод гэтых кніг з Масквы былі перададзены наступныя куцеўскія выданні: “Аповесць пра Варлаама і Ясафа” Яна Дамаскіна 1637 г. (№ 10278/3), “Актоіх” 1646 г. (№ 10278/4), выданні “Дыёптры” 1651 (№ 10278/5) і 1654 гг. (№ 10278/6), “Новы Запавет з Псалтыром” 1652 г. (№ 10278/23), “Лексікон” П. Бярынды 1653 г. (№ 10278/25).

Ніжэй змешчаны каталог куцеўскіх кніг у зборах НГМ РБ, разбіты на два спісы: “Куцеўскія манускрыпты” і “Выданні манастырской друкарні”. Бібліяграфічны запіс у каталозе змяшчае:

- уніфікаваную назву, выходныя звесткі і інвентарны нумар прадмета;
- апісанне з указаннем арыгінальнага тытула кнігі, люстра друку выданняў ці характарыстык тэкставага блока рукапісаў, а таксама наяўных аркушаў (для рукапісаў дадаецца інфармацыя пра пісьмо і філіграні помніка);
- апісанне стану захаванасці з указаннем стратаў;
- апісанне аправы;
- апісанне правененцый і іншых пазнакаў;
- звесткі па гісторыі прадмета на падставе інфармацыі з правененцый або паводле публікацый у навуковай літаратуры (бібліяграфія не падаецца з прычыны яе падрабязнага разгляду ў тэксце манаграфіі).

Каталог

I. Манускрыпты

1) *Тыпікон*. Б. в. д. [Беларусь, 1-я пал. XVI ст.] КП 419.

Апісанне паасобніка. Уставь церковнѣй службѣ. Б. в. д. 335 нн арк. (сучасная фаліяцья алоўкам). Фармат 2°; памер прадмета 30 см × 20 см; памер тэкставага блока 25–25,5 см × 13–14 см. Вышыня літар 2–3 мм. Радкоў на старонцы – 26.

Пісьмо: паўустаў; вязь. Тэкст пісаны брунатым атрамантам рознай насычанасці; загалоўкі і ламбарды цынобравыя.

Папера з вадзянымі знакамі. Філігрань з выявай кароны памерам 115 мм × 45 мм; найбольш блізкая выява паказана ў альбоме Э. Лаўцывічуса пад нумарам 1593 і датуецца 1515 г.

Аправа: скура цынамонавага колеру на дошках; сляпое цісненне басмамі; гнёзды зашчapak і зашчapкі – з жоўтага металу (знізу зашчapкі прадубляваныя накладкамі з чорнага металу). Аправа XVI ст.; пацёртая і месцамі пашкоджаная.

Захаванасць. Старонкі забруджаныя, некаторыя пашкоджаныя і рэстаўраваныя. Шматлікія зацэкі ўсярэдзіне кнігі.

Знакі і надпісы. На спінце аправы два цэтлікі: 1) прастанутны (13 мм × 18 мм) цэтлік з паперы белага колеру з друкаванай рамкай і літарамі “Р. М”, а таксама надпісам: “3933”; 2) васьмікутны цэтлік (41 мм × 31 мм) з надпісамі фіялетавым атрамантам “ИНВ 731 419 ГИМ”.

На форзацы: 1) надпіс сінім алоўкам: “3933”; 2) запіс простым алоўкам: “Типикон (Устав) нач. XVII в. Кутейно мон. под Оршей”; 3) скрэслены надпіс сінім алоўкам “515”; 4) круглы штамп фіялетавай масцікай: “Минский церковный историко-археологический Комитет”; 5) круглы штамп фіялетавай масцікай: “Областной музей Комиссариат Просвещения Белорусской Республики” з надпісам сінім алоўкам: “3933”; 6) надпіс чырвоным алоўкам: “65”; 7) скрэслены надпіс сінім алоўкам: “375”; 8) скрэслены надпіс сінім алоўкам, пераведзены чорнай тушшу: “3781 28/II 48”; 9) надпіс чорнай тушшу з закрэсленым нумарам: “ИНВ 731 ГИМ”; прастанутны штамп: “БДМ Инв. № ___ гор. Минск” з упісаным фіялетавым атрамантам нумарам: “419”.

На аркушы 76 адг. напauвыцвiльыя надпісы адной рукі: 1) “Невѣже нежли | Сяди розмишла | гакъ сами ѡтци | постановили | Сей оуставъ типика | излажи маркови | бо они расуждали | неседми соборохъ | JOM Birukowicz”; 2) “Pomoc moia Od pana Boga | Ktory Stworzył niebo y ziemie”.

На аркушы 95 адг. двойчы змешчаны надпіс: “Pomoc moia Od pana Boga | Ktory Stworzył niebo y ziemie”.

* З прычыны выцвiтання атраманту гэты надпіс праглядаецца вельмі слаба, таму для яго расчiтання мне давялося звярнуцца да дасведчаных палеографau з Нацыянальнага гістарычнага архiва Беларусі В. Бабковай, А. Александрвай і І. Бобер, якім я выказваю шчырую падзяку за дапамогу.

На аркушы 96 надпісы: 1) “помощь моя от Г(оспо)да Сотворшаго небо”; 2) “Ромос моѳа Od рана Бога”. Фрагменты аналагічных надпісаў (пробаў пяра?) сустрэкаюцца і ў іншых месцах кнігі.

На апошняй старонцы кніжнага блока надпіс: “по ѿицу [sic!] чес(т)ному ПетрѸ Бир[Ѹ]ковичѸ свѳсченикѸ КѸтеинскомѸ”.

На апошняй старонцы і нахзацы – штампы і надпісы, аналагічныя прысутным на форзацы.

Гісторыя прадмета. У XVII ці XVIII ст. рукапіс бытаваў ў куцеінскім Бога-яўленскім манастыры, будучы ўласнасцю іерманаха Пятра Біруковіча. На пачатку XX ст. кніга паступіла ў Мінскі царкоўны гістарычна-археалагічны камітэт, адкуль пазней перайшла ў фонды Абласнога музея ў Мінску. У часе Другой сусветнай вайны манускрыпт быў вывезены ў Германію, адкуль вернуты ў 1948 г. Належаў да збораў, на базе якіх арганізоўваўся Дзяржаўны гістарычны музей у Мінску, аднак у сувязі з адмовай савецкіх ўладаў ад ідзі стварэння ДГМ захоўваўся ў фондах Дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Пасля стварэння ў Мінску Беларускага дзяржаўнага музея быў перададзены ў яго фонды.

2) Баркалабаўскі ірмалой. Куцейна, 1651. КП 4574.

Апісанне паасобніка. Ірмалой сирфчъ Б(о) гоꙋгодныа Пѣсни Во хвалѸ Б(о)гѸ въ Тро(и) цы единомѸ, во оукрашеніе ж(е) ц(е)ркви, и всѣх вѣрных во оутешеніе: Ѡ С(ва)тѣх Прор(о) къ избранный С(ва)тѣмъ же Іоанномъ Дамаскиномъ Пресладча(и)ше сложенный. Куцейна: Богаяўленскі манастыр, 1651. 318 нн арк. Фармат 2°; памер прадмета 30 см × 18 см; памер тэкставага блока 24,5–25 см × 13 см. Вы-

шыня літар 2–5 мм. Радкоў на старонцы – 12, 32. Застаўкі, канцоўка, калантыгулы; старонкі ў лінейных рамках. Фаліяцыя сучасная.

Пісьмо: позні паўустаў; вязь; квадратная натацыя. Розныя часткі тэксту пісаныя брунатным і чорным атрамантам; загалюўкі і ламбарды цынобравыя.

Папера з вадзянымі знакамі. Філіграні двух тыпаў: 1) дзвюхгаловы арол пад каронай, з літарай “G” на грудзях, памерам 75 мм × 50 мм; 2) філігрань: дзвяочая галава ў фас на шчыце, памерам 35 мм × 30 мм. Найбольш блізкія філіграні пададзены ў альбоме Э. Лаўцявічуса пад нумарамі 3831 (1622 г., Вільня; 1623 г., Павільня) і 454 (1654 г., Расоны; 1655 г., Кейданы).

Аправа: чорная скура на дошках; сляпое ціценне; гнёзды зашчапак і ацалелая зашчапка – з жоўтага металу. Аправа XVII ст.; пацёртая і месцамі пашкоджаная, паточаная жучком. Прысутнічае адна зашчапка на раменчыку, другая – страчана.

Захаванасць. Старонкі забруджаныя, некаторыя пашкоджаныя і рэстаўраваныя. Аркушы 46 і 47 пашкоджаныя і прысутнічаюць толькі ў фрагментах; паміж цяперашнімі 7-м і 8-м адсутнічаюць два аркушы.

Знакі і надпісы. На форзацы, тытульным аркушы і ў іншых месцах шасцікутны штамп фіялетавай масцікай: “Беларускі Дзяржаўны Музей № _____” з упісаным простым алоўкам нумарам: “5665”.

На форзацы і форзацным аркушы пробы пяра брунатым і чорным атрантам: 1) “Г[о]с[по]ди кто ѿ”; 2) “Г[оспо]ді ѿ ко”; 3) “Г[о]с[по]ди”; 4) “Амен”; 5) “про п”; 6) “проба п”; 7) “Г[о]с[по]ди к”.

На аркушы 5–7 адг. пааркушавы ўладальніцкі запіс: “Сія кніга || г(лаго)лемый ермолой || ворколабовског(о) || дивическог(о) || с(ва)таго храма || вознесенія г(о)с(под)ня”.

Гісторыя прадмета. Рукапіс быў створаны ў куцеінскім Богаўленскім манастыры для баркалабаўскага дзвячога Узнясенскага манастыра, дзе пасля і бытаваў. У канцы XIX ст. знаходзіўся ў Маскве. У міжваенны час захоўваўся ў Беларускаім дзяржаўным музеі ў Мінску.

3) Рукапісны алігат “Брашна духоўнага”. Б. в. д. [Куцейна (?), сяр. XVII ст. (?)] КП 541.

Апісанне алігата. С(вя)томѸ АрхістратигѸ МіхаїлѸ и прочіим безплотным силам Кондаки и Икосы. Б. в. д. 42 нн арк. Фармат 4°; памер прадмета 17 см × 15 см; памер тэкставага блока 14,5 см × 10,5 см. Вышыня літар 2–4 мм. Радкоў на старонцы – 16, 24. Пакінута месца для заставак, але яны адсутнічаюць. Канцоўкі, ламбарды, калантыгулы і кустоды; старонкі ў лінейных рамках. Нумарацыя адсутнічае.

Пісьмо: позні паўустаў. Загалоўкі і ламбарды цынобравыя.

Папера з вадзянымі знакамі; філіграні трапляюць на згін аркуша і ідэнтыфікацыі не падлягаюць.

Знакі і надпісы. На рукапісным алігаце адсутнічаюць.

Гісторыя прадмета. Рукапіс, імаверна, быў створаны ў куцеінскім Богаўленскім манастыры ў сярэдзіне XVII ст. для прыватнага ўжывання кагосьці з манахаў (іераманаха Марцім’яна, настаіцеля Генадзі Гарэлкі або некага іншага). У 1948 г. паступіў у фонд, на базе якога арганізоўваўся Дзяржаўны гістарычны музей у Мінску, аднак у сувязі з адмовай савецкіх уладаў ад ідэі стварэння ДГМ захоўваўся ў зборах Дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Пасля стварэння Беларускага дзяржаўнага музея быў перададзены ў яго фонды.

II. Выданні манастырскай друкарні

1) Ян Дамаскін. *Гісторыя пра Варлаама і Ясафа.* 1637. КП 10278/3.

Апісанне. Дамаскін, Іоанн. Гісторыя альбо Правдивое выписаніе с(ва)т(а)го Іоанна Дамаскіна ѿ жытї с(ва)т(а)х пр(е)п(о)д(обных) ѿтець Варлаама Іосафа і ѿ Наверненью ІндіанѸ [загалолак – паводле звестак у літаратуры]. Куцейна: Богаўленскі манастыр, 1637. 4–140, 154–308 арк. Фармат 4°; памер прадмета 19 см × 16 см; памер тэкставага блока 13,5 × 10,5 см. Радкоў на старонцы – 17; 10 радкоў – 76 мм. Кустоды, літарныя сігнатуры; фаліяцыя – у правым верхнім куце, з памылкамі і пропускамі. Ініцыялы, наборны арнамент, калантыгулы, старонкі ў лінейных рамках. Папера з вадзянымі знакамі.

Захаванасць. Страчаны аркушы першага ліку 1–12 нн., і аркушы другога ліку 1–3, 141–153, 309–363. Старонкі забруджаныя, некаторыя пашкоджаныя; прысутнічаюць сляды рэстаўравання розных часоў.

Аправа: сіняя папера на кардоне. Аправа паходзіць з XIX ст., пацёртая і месцамі дэфармаваная.

Знакі і надпісы. На аправе цэтлікі: 1) квадратны (18 мм × 18 мм) з друкаваным нумарам “105”, дзе “5” алоўкам папраўлена на “4”; 2) прастанутны (18 мм × 27 мм) з друкаваным нумарам “107”.

На форзацы: 1) запісы простым алоўкам: “Кутейно 1637 г. Толст. 87. здесь недост. / Всего [?] предисловия / 24 140–153. и съ 309 листа до 363”, “(Кутейн 1637)”, “8-й экз.”; 2) экслібры: “В. М. Ундольскаго № 53”; 3) запіс брунатным атрамантам: “Москов. Музея № 107.”

На форзац. арк.: 1) запісы простым алоўкам: “дуб. 104”, “Иоанн Дамаскин”; 2) запісы брунатным атрамантам: “Повесть о Варлааме и Иоасафе царевиче, Кутейнскій мон., 1637 г.”, “Ундо. 433”.

На аркушы 6–9 у ніжнім полі пааркушова запіс брунатным атрамантам: “Сія // Кніга // Грiгорія [sic!] // Мухiна”

На аркушы 7 адг. у левым полі нечытальныя пасля абрэзкі кніжнага блока рэшткі запісу брунатным атрамантам.

На аркушы 15–16 у ніжнім полі пааркушова запіс брунатным атрамантам: “Сия книга // ... [нрзб.] глаголемая”

На аркушы 70 адг.–71 у ніжнім полі пааркушова запіс брунатным атрамантам: “Книга Священника // Григорiя перепельнскаго Насвѣта”.

На арк. 95 адг. у левым полі часткова абрэзаны надпіс брунатным атрамантам: “[Помощь] моя о(т) господ(а) створшаго небо и земля”

На аркушы 102 адг. – 103, 106 адг. і 116 адг. у левым і ніжнім палях лацінскія пробы п'яра брунатным атрамантам: “NB” і “Non male”.

На аркушы 206 адг. у левым і ніжнім полі запісы брунатным атрамантам: “Belle Grate” і “Suaviter fretium[?] est”.

На арк. 280 адг. (з памылковай фаліяцый “ОП” замест “СП”) у левым полі запіс брунатным атрамантам: “Петръ Шетновскій” і пробы п'яра.

На нахзацавым аркушы: надпіс простым алоўкам: “Провер. МК”.

Гісторыя прадмета. Адным з уладальнікаў кнігі ў канцы XVII ці XVIII ст. быў святар Рыгор Насвета, магчыма, настояцель грэцка-каталіцкай царквы Казьмы і Даміяна у в. Перепельнікі Злочаўскага дэканату на Украіне. Імёны іншых уладальнікаў – Рыгора Мухіна і Пятра Шэтноўскага – запісаны адрознымі почыркамі.

У XIX ст. наш паасобнік трапіў да вядомага расійскага бібліёграфа В. Ундольскага, пра што сведчыць наяўнасць яго экслібрыса. Кнігі з калекцыі Ундольскага (у т. л. “Аповесць пра Варлама і Ясафа”) паступілі ў фонды Маскоўскага публічнага Румянцаўскага музея, зборы якога, у сваю чаргу, пасля рэвалюцыі ляглі ў аснову Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У.І. Леніна (цяпер Расійская дзяржаўная бібліятэка). Там старадрук захоўваўся да 1963 г., калі быў у ліку іншых перададзены ў Мінск.

2) Брашна духоўнае. 1639. КП 541.

Апісанне паасобніка. Брашно духовное сирец Псалмы м(о)л(и)твы пенія бл(а)годарение и каноны и прочая [загалолак – паводле звестак у літаратуры]. Куцейна: Богаўлёнскі манастыр, 1639. [1], 1–188, 193–216, 221–228, 233–234, 229–232, 239–252, [16] арк.; 253–307, 310–384 с., [52] арк.; [42] арк. рукапіс. Фармац 4°; памер прадмета 18 см × 15 см; памер тэкставага блока 14 см × 10,5 см. Радкоў на старонцы – 23; 10 радкоў – 61 мм. Кустоды, літарныя сігнатуры; фаліяцыя – у правым верхнім куце. Гравюра з выявай цара Давіда, ініцыялы, застаўкі, канцоўкі; наборны арнамент, калантытулы; старонкі ў лінейных рамках. Друк у дзве фарбы. Папера з вадзянымі знакамі. Гравюра і некаторыя ініцыялы расфарбаваныя ад рукі.

Аправа: чорная скура на дошках, сляпое цісненне; гнёзды зашчапак – з чорнага металу. Аправа эпохі; моцна пацёртая і месцамі пашкоджаная, адлучаная ад кніжнага блока. Зашчапкі разам з раменчыкамі страчаныя.

Захаванасць. Тытульны аркуш і пачатак кнігі з тэкстам прадмовы, а таксама шэраг аркушаў у сярэдзіне і канцы кнігі страчаныя. У шэрагу месцаў кніжнага блока падшытаваныя пустыя аркушы для запаўнення страгаў. Старонкі забруджаныя і некаторыя пашкоджаныя; шматлікія сляды рэстаўравання. Аркуш з гравюрай цара Давіда і першы аркуш псалтыра моцна пашкоджаныя.

Знакі і надпісы. На аправе: 1) на спінцы пашкоджаны прастакутны цэтлік (35 мм × 24 мм) з запісам брунатным атрамантам “№ ...”; 2) на верхнім вецку запіс простым алоўкам: “3504-48 г.”.

На форзацы: 1) запіс простым алоўкам: “3504-48 г.”; 2) прастакутны штамп: “БДМ Инв. № ___ гор. Минск” з надпісам фіялетавым атрамантам: “541”; 3) надпіс чорнай тушшу з закрэсленым нумарам: “ИНВ 862 ГИМ”.

На шэрагу старонак чытацкія адзнакі на бакавых палях з адсылкамі да кніг Новага і Старога Запавету.

На аркушах 1–9 у ніжнім полі пааркушоваы запіс брунатным атрамантам: “Сие || Брашно || Д[у]ховное || много || Грешнаго || Ёромонаха || Ганадиа || Горельки || к[р]пленая || ёромонаха || Мартиміана || вроку || Тисеча || шесть || соть || шестьдесят || шостого || м(е)с(ц)а || генвара || двадцать || Деятаго || Дня || б(о)гоу || начесть || ихвалу || асобе пользы || ради || Д[у]шевныне || Аподписаль || Своено || власною || р[у]кою а || Вовбители || Бизюковскои”.

У канцы кнігі падшытаваны рукапісны алігат: пісаны дробным паўуставам збор кандакоў і ірмасаў святым, агульным аб’ёмам 42 арк. (гл. спіс: І. Куцеінскія манускрыпты, № 3).

На нахзацавым аркушы: скрэслены надпіс чорнай тушшу: “ИНВ 862-ГИМ”, над якім надпіс фіялетавым атрамантам: “541 БДМ”.

На нахзацы пашкоджаныя жучком пробы пярэ.

Гісторыя прадмета. Прадмет, відаць, бытаваў у Богаўлёнскім манастыры ў сярэдзіне XVII ст., з’яўляючыся ўласнасцю іерманаха Марцім’яна. Пасля перасялення куцеінскай браціі ў Бізюкоўскі манастыр быў перавезены ўладальнікам туды, а затым у 1666 г. прададзены будучаму куцеінскаму

настаяцелью, а на той час таксама іераманаху, Генадзю Гарэлку. У 1948 г. прадмет паступіў у фонд, на базе якога арганізуюўся Дзяржаўны гістарычны музей у Мінску, аднак у сувязі з адмовай савецкіх ўладаў ад ідэі стварэння ДГМ захоўваўся ў зборах Дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Пасля стварэння Беларускага дзяржаўнага музея быў перададзены ў яго фонды.

3) Актюх. 1646. КП 10278/4.

Апісанне паасобніка. Октоих сиреч Осмогласник воскр(е)сны [загалолак – паводле звестак у літаратуры]. Куцейна: Богаяўленскі манастыр, 1646. 3–290 арк. Фармац – 4°; памер прадмета 21,5 см × 17 см; памер тэкставага блока 13,5 см × 10,5 см. Радкоў на старонцы – 17; 10 радкоў – 78 мм. Кустоды, літарныя сігнатуры,

калантытулы, фаліяцыя – у правым верхнім куце. Застаўкі, канцоўкі, ініцыялы, наборны арнамент. Папера з вадзянымі знакамі.

Аправа: цынаманавая скура на дошках; сляпое ціценне, гнёзды зашчапак – бронзавыя. Аправа кан. XIX – пач. XX ст., стылізаваная пад даўнюю; злёгка пацёртая і на спінцы ў раёне капталаў пашкоджаная; страчаны зашчапкі.

Захаванасць. Першыя і апошнія старонкі блока пажоўкляы, некаторыя пашкоджаныя. Страчаны нenumараваныя аркушы 1–3 і аркушы 1–2 з фаліяцый.

Знакі і надпісы. На аправе: 1) на спінцы прастакутны цэтлік (35 мм × 52 мм): “4/158”; 2) на верхнім вачку прастакутны экслібрыс (73 мм × 92 мм): “Свято-Троіцкай Сергіевай Лавры Главная Библиотека. Опись АЦС (1906) г. Отдель 4 № 158”.

На форзацы: 1) прастакутны экслібрыс (73 мм × 92 мм): “Свято-Троіцкай Сергіевай Лавры Главная Библиотека. Опись АЦС (1906) г. Отдель 4 № 158”; 2) надпіс брунатным атрамантам: “№ 677”; 3) надпісы простым алоўкам: “[Кутейна 1646]”, “11-й экз.”.

На форзацным аркушы надпісы: 1) простым алоўкам: “Дамаскин И. / Октоих”; 2) брунатным атрамантам, скрэслены: “06”.

На адгорце ахоўнага аркуша надпісы брунатным атрамантам: 1) “Поописи 1764 года №: 46 47.”; 2) “1795го года № 49”.

На аркушы 3 і 22 у ніжнім полі запіс брунатным атрамантам: “Принадлѣжить Библиотекѣ Свято-Троіцкай Сергіевай лавры 1859го года”

На нахзацавым аркушы надпіс простым алоўкам: “Провер. МК”.

Гісторыя прадмета. Як сведчыць экслібрыс, старадрук у XIX ст. належыў Свята-Троіцкай Сергіевай лаўры, дзе, мабыць, і атрымаў цяперашнюю аправу. У XX ст. кніга знаходзілася ў ДБЛ СССР, адкуль у 1963 г. была перададзена ў Мінск.

4) Трыфалагіён. 1647. КП 526.

Апісанне паасобніка. Трыфологіён или Цветослов [загалолак – паводле звестак у літаратуры]. Куцейна: Богаяўленскі манастыр, 1647. [2], 388 арк. Фармат 4°; памер прадмета 19 см × 15 см; памер тэкставага блока 13,5 см × 10 см. Радкоў на старонцы – 22, 23; 10 радкоў – 60 мм. Кустоды, літарныя сігнатуры; фаліяцыя – у правым верхнім куце. Ініцыялы, наборны арнамент, калантытулы, старонкі ў лінейных рамках. Друк у дзве фарбы. Папера з вадзянымі знакамі.

Аправа: чорная скура на дошках; сляпое цісненне; гняздо зашчэпкі – з чорнага металу. Аправа эпохі, рэстаўраваная ў XVIII ст.; пацёртая і месцамі пашкоджаная. Арыгінальныя зашчэпкі і адно гняздо страчаныя; захаваліся раменчыкі і 1 зашчэпка, узноўленыя пад час рэстаўрацыі.

Захаванасць. Тытульны аркуш і наступны па ім нenumараваны, а таксама аркушы 389–390 з фаліяцыяй страчаны. Старонкі забруджаныя, некаторыя пашкоджаныя і рэстаўраваныя.

Знакі і надпісы. На аправе цэтлікі: 1) прапастакутны зубчасты (15 мм × 22 мм) з блакитнай рамкай і надпісам фіялетавым атрамантам: “1404. П.”; 2) васьмікутны (41 мм × 30 мм) з сіняй рамкай, на якім скрэслены надпіс чорнай тушшу: “ИНВ 816 ГИМ” і надпіс фіялетавым атрамантам: “526 БДМ”.

На форзацы і ў іншых месцах кнігі штамп: шасцікутны штамп фіялетавай масцікай: “Беларускі Дзяржаўны Музей № _____” з упісаным фіялетавым атрамантам нумарам: “Б-1404”.

На форзацным аркушы скрэслены надпіс сінім алоўкам: “3517 25.ІІ.48 г.”; 2) надпіс чырвоным алоўкам: “74”; 3) скрэслены надпіс чорнай тушшу: “ИНВ 816 ГИМ”; 4) прапастакутны штамп: “БДМ Инв. № __ гор. Минск” з надпісам фіялетавым атрамантам: “526”.

На нахзацэвым аркушы скрэслены надпіс чорнай тушшу: “ИНВ 816 ГИМ”, над якім надпіс фіялетавым атрамантам: “526 БДМ”.

Гісторыя прадмета. У міжваенны час старадрук захоўваўся ў Беларускаім дзяржаўным музеі ў Мінску. У часе Другой сусветнай вайны быў вывезены ў Германію, адкуль вернуты ў 1948 г. Належаў да збораў, на базе якіх арганізоўваўся Дзяржаўны гістарычны музей у Мінску, аднак у сувязі з адмовай савецкіх ўладаў ад ідэі стварэння ДГМ захоўваўся ў фондах Дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Пасля стварэння ў Мінску Беларускага дзяржаўнага музея быў перададзены ў яго фонды.

5) Дыётра. 1651. КП 10278/5.

Апісанне паасобніка. Диоптра или Зерцало [загалолак – паводле звестак у літаратуры]. Куцейна: Богаяўленскі манастыр, 1651. [4], 1–336, 337–347 (рукапісныя) арк. Фармат 12°; памер прадмета 13 см × 8 см; памер тэкставага блока 9,0 см × 5,0 см. Радкоў на старонцы – 20; 10 радкоў – 46 мм. Ёсць кустоды, літарныя сігнатуры; фаліяцыя – у правым верхнім куце. Застаўкі, канцоўкі, ініцыялы, наборны арнамент, калантытулы, старонкі ў лінейных рамках. Друк у дзве фарбы. Папера з вадзянымі знакамі.

Аправа: цынамоная скура на дошках; сляпое цісненне, гнёзды зашчапак – бронзавыя. Аправа канца XVIII – першай траціны XIX ст.; пацёртая і пашкоджаная (уздоўж спінікі, а таксама ў раёне ніжняга каптала і верхняга рубя).

Захаванасць. Старонкі забруджаныя, некаторыя пашкоджаныя і рэстаўраваныя. Першыя тры нумараваныя аркушы (у т. л. тытульны) і 337–342 страчаны. Аркушы 337–342 заменены рукапіснымі (рукапісны тэкст займае больш месца, таму колькасць старонак у кнізе павялічылася з 342 да 347).

Знакі і надпісы. На форзацы: 1) запіс фіялетавым алоўкам: “64”; 2) запісы простым алоўкам: “[Кутейн 1651]”, “7-й экз.”

На форзац. арк.: 1) запісы простым алоўкам: “Диоптра или зеркало. Кутейн 1651 г. Богоявленский монастырь”.

На нахзацавым аркушы прастакутны штамп: “БДМ Инв. № __ гор. Минск” з надпісам чорнай тушшу: “10278/5”.

На нахзацы надпіс простым алоўкам: “ПРОВЕР. МК”.

Гісторыя прадмета. У XX ст. старадрук захоўваўся ў ДБЛ СССР, пакуль у ліку іншых беларускіх выданняў не быў у 1963 г. перададзены ў Мінск.

6) Новы Завет з Псалтыром. 1652. КП 10278/23.

Апісанне пасобніка. Новы завет г(о)с(по) да нашага И(су)с(а) Христа, в нем же и Псалтыр [заглавок – паводле звестак у літаратуры]. Куцейна: Богаяўленскі манастыр, 1652. [1], 1–126, 1–446, 474–498, 447–472 арк. Фармат 4°; памер прадмета 19,5 см × 16 см; памер тэкставага блока 14 см × 9 см. Радкоў на старонцы – 24; 10 радкоў –

60 мм. Кустоды, літарныя сінтуры; фаліяцыя – у правым ніжнім куце. Друк у дзве фарбы. Застаўкі, канцоўкі, ініцыялы, наборны арнамент, калантытулы; старонкі ў лінейных рамках. Папера з вадзянымі знакамі.

Аправа: скура на дошках; сляпое цісненне на спінцы. Аправа эпохі, рэстаўраваная ў XVIII ст.; моцна пацёртая і месцамі пашкоджаная.

Захаванасць. 5 нумараваных аркушаў з пачатку кнігі (у т. л. тытульны), а таксама два апошнія страчаныя. Аркушы 474–498 з прычыны страты поля з нумарацыяй пад час рэстаўравання аправы былі ўстаўлены перад 447. Старонкі забруджаныя, шмат якія пашкоджаныя і рэстаўраваныя.

Знакі і надпісы. На форзацы: 1) надпіс сінім алоўкам: “№ 21”; 2) запісы простым алоўкам: “[Кутейно 1652 г.] Унд. 680 Кар. 684”; “6й экз.”

На форзацным аркушы запіс простым алоўкам: “Новый завет с псалтырью впереди. Кутейн 1652 г.”.

На нахзацавым аркушы надпіс простым алоўкам: “108 зач. отъ Луки о причащении 11 зач. отъ Матф. Небо и земля пр. законъ не преидеть 149 зач. отъ св. Павл о причащении”.

На заднім форзацным аркушы надпіс простым алоўкам: “Провер. МК” і прастакутны штамп: “БДМ Инв. № __ гор. Минск” з надпісам чорнай тушшу: “10278/23”.

Гісторыя прадмета. У XX ст. старадрук захоўваўся ў фондах Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна, пакуль у ліку іншых беларускіх выданняў перададзены ў Мінск.

7) Памва Бярында. Лексікон. 1653. КП 410 і КП 10278/25.

Апісанне выдання. Памва Бярында. Леўіконъ славеноросскій: имень толькованіе. Купейна: Богаяўленскі манастыр, 1652. [4], 324 с. Фармат 4^о; памер тэкставага блока 14 см × 12 см. Радкоў на старонцы – 23 у 2 слупкі; 10 радкоў – 60 мм. Кустоды, літарныя сігнатуры; пагінацыя – ў правым вонкавым куце. Ксілаграфічныя ініцыялы, наборны арнамент. Папера ручнога адліву. Музей валодае двума паасобнікамі названага выдання, якія ўлічаныя пад №№ 410 і 10278/25.

7.1. Паасобнік КП 410.

Апісанне. З’яўляецца канвалютам, у якім да “Лексікона” падшытаваныя яшчэ два тэксты: “От Свитка Священнейшаго Собора о исправлении книги сея служебника” і ўласна “Пределъ Священнаго Собора..., сиречь Свитокъ...”. Памер прадмета 17,5 см × 15 см.

Аправа: цынамоная з чорнымі разводамі скура на кардоне; сляпое цісненне. Аправа кан. XVIII ст. – пач. XIX ст., форзацы з блакітнай паперы з вадзянымі знакамі; аправа пацёртая і месцамі пашкоджаная, з унутранага боку паточаная жучком.

Захаванасць. Старонкі забруджаныя, некаторыя пашкоджаныя і рэстаўраваныя.

Знакі і надпісы. На спінцах: 1) цэтлік (57 мм × 70 мм) з надпісамі брунатным атрамантам: “314 6/32”; 2) рэшткі васьмікутнага цэтліка (31 мм × 40 мм) з сіняй рамкай і скрэслены надпіс фіялетавым атрамантам: “ИНВ 722 ГИМ”, па якім надпіс чорным: “410”.

На ніжнім вечку аправы надпіс чорнай тушшу: “ИНВ 722 ГИМ”.

На форзацы надпісы: 1) скрэслены простым алоўкам: “180/162”; 2) фіялетавым атрамантам: “3484 25/II-48 г.”; 3) чорным атрамантам: “ИНВ 722 ГИМ”; 4) чырвоным алоўкам: “79”;

На форзацы, форзацным і тытульным аркушах штампы: 1) шасцікутны штамп фіялетавай масцікай: “Беларускі Дзяржаўны Музей” з упісаным (і скрэсленым) фіялетавым атрамантам нумарам: “Б-1314”; 2) шасцікутны штамп чорнай масцікай: “Беларускі Дзяржаўны Музей” з упісаным фіялетавым атрамантам нумаром “662”, які папраўлены на “691”.

На тытульным аркушы надпісы: 1) у ніжнім полі, абрэзаны: “Та Ksia[żka] Oуса Kalista Łasickiego[?]”; 2) па правым полі: аналагічны, амаль цалкам выцвілы.

На с. 31 чытацкае дапаўненне раздзела: “Грезнь: виног. ягода”.

На с. 84 чытацкае дапаўненне раздзела: “Мста: влага. Пп. Ппс. 2.7.1.2”.

На с. 160 чытацкае дапаўненне значэння лексемы “Супь, семпъ ...”: “ногъ. грыфъ”.

На с. 322 чытацкае дапаўненне раздзела: “Худой: умный тако. гл. 13, ст. 42”.

На заднім форзац. арк.: 1) прастанутны штамп: “БДМ Инв. № __ гор. Минск” з надпісам фіялетавым атрамантам: “410”; 2) надпіс чорным атрамантам: “ИНВ 722 ГИМ”.

Гісторыя прадмета. У XVII ці XVIII ст. кніга належала святару а. Калісту Ласіцкаму, які магчыма і падшытаваў тэксты з маскоўскага “Службоўніка”

1667 г. да “Лексікона”. У міжваенны час старадрук захоўваўся ў Беларускам дзяржаўным музеі ў Мінску. У часе Другой сусветнай вайны быў вывезены ў Германію, адкуль вернуты ў 1948 г. Належаў да збораў, на базе якіх арганізуюўся Дзяржаўны гістарычны музей у Мінску, аднак у сувязі з адмовай савецкіх ўладаў ад ідэі стварэння ДГМ захоўваўся ў фондах Дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Пасля стварэння ў Мінску Беларускага дзяржаўнага музея быў перададзены ў яго фонды.

7.2. Паасобнік КП 10278/25.

Апісанне. Памер прадмета 20 см × 16 см.

Аправа: брунатная скура на дошках; сляпое цісненне; гнёзды зашчапак і адна ацалелая зашчапка – з жоўтага металу. Аправа XVIII ст. (?), пазней была непрафесійна рэстаўраваная; пацёртая і месцамі пашкоджаная, паточаная жучком. Прысутнічае адна зашчапка, устаўленая разам з раменчыкам пад час, ці нават пасля рэстаўрацыі; другая – страчана.

Захаванасць. Старонкі забруджаныя, некаторыя пашкоджаныя і непрафесійна рэстаўраваныя.

Знакі і надпісы. На спінца: квадратны цэтлік (18 мм × 18 мм) з надпісам брунатным атрамантам: “49 Б”.

На форзацы надпісы простым алоўкам: “Кутейн 12/IX-1653 г.”, “16-й экз.”

На тытульным аркушы круглы штамп Румянцаўскага музея з амаль нечытальнай легендай.

На нахзацавым аркушы: надпіс простым алоўкам: “43”.

На нахзацы: 1) надпіс простым алоўкам: “Провер. МК”; 2) надпіс простым алоўкам: “43”; 3) надпіс чорным атрамантам: “№ 168”; 4) прастакутны штамп: “БДМ Инв. № __ гор. Минск” з надпісам чорнай тушшу: “10278/25”.

Гісторыя прадмета. У XIX ст. старадрук захоўваўся ў фондах Румянцаўскага музея, затым – у Дзяржаўнай бібліятэцы СССР імя У.І.Леніна, а ў 1963 г. быў у ліку шэрагу іншых беларускіх выданняў перададзены ў Мінск.

8) Дыёптра. 1654. КП 10278/6.

Апісанне паасобніка. Діюптра или Зерцало Живота во мирѣ семь челоѣчскаго. Куцейна: Богаяўленскі манастыр, 1654. [6], 196 арк. Фармат 4°; памер прадмета 18,5 см × 15 см; памер тэкставага блока 14 см × 10 см. Радкоў на старонцы – 23; 10 радкоў – 61 мм. Кустоды, літарныя сігнатуры; фаліяцыя – у вонкавым верхнім куце. Друк

у дзве фарбы. Застаўкі, канцоўкі, ініцыялы, наборны арнамент, калантытулы; старонкі ў лінейных рамках. Папера з вадзянымі знакамі.

Аправа: мармуровая папера на кардоне, скура; залатое цісненне на спінца. Аправа XIX ст. тыпу “паўскураная”; форзацы з блакітнай паперы з вадзянымі знакамі.

Знакі і надпісы. На спінца аправы пашкоджаны прастакутны (15 мм × 50 мм) цэтлік з паперы сіняга колеру з надпісам: “о[т]д. II № 4...”.

На форзацы: 1) прастакутны экслібрыс (52 мм × 87 мм) з паперы сіняга колеру з надпісам: “ИМПЕРАТОРСКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ

РОССИЙСКИХЪ. Отд. II № 46.”; 2) запісы простым алоўкам: “Диоптра или Зерцало Кутеин 1651 г.”, “8-й экз.”

На форзацным аркушы: запіс чорным атрамантам: “Отд. II. № 46. Диоптра Кутеенс. 1654 г. ... [подпис нрзбр.]”.

На тытульным аркушы запіс чорным атрамантам: “Отд. II. № 46. Стр[оев – подпіс]”.

На 2-м нenumараваным аркушы ў правым полі запіс чорным атрамантам: “П Хавс 19 Апр 1847 г.”

На нenumараваных аркушах 1 адг. – 6 у ніжнім полі пааркушовы запіс брунатным атрамантам: “Сия || Кн(и)га || Алеџѣя || Стефанова || С(ы)на || Раманѣтова”.

На аркушы 1–34 у ніжнім полі пааркушовы надпіс брунатным атрамантам: “Сиа || Кн(и)га || Гла || го || ле || маа || Зе || рца || лѡ || Але || џѣя || Сте || па || нѡ || ва || С(ы)на || ра || ма || нѣ || тѡ || ва || Алеџѣа || рамантова || аподписал || Сию || Кн(и) гѣ || Алеџѣй || рамантовѣ || Своєю || рѣкою || въ 1760м || Годѣ || марта || 1. дня”.

На аркушы 196 пад калафонам запіс чорным атрамантам: “Строев | П Хавский | 19 Апр | 1847 г.”

На нахзацы: 1) надпіс простым алоўкам: “Провер. МК”; 2) праствакутны штамп: “БДМ Инв. № __ гор. Минск” з надпісам чорнай тушшу: “10278/6”.

Гісторыя паасобніка. У XVIII ст. старадрук бытаваў у Расіі. У XIX ст. належаў або вывучаўся вядомымі рускімі гісторыкамі П. Строевым і П. Хаўскім. У савецкі час захоўваўся ў Дзяржаўнай бібліятэцы СССР імя У. І. Леніна, а ў 1963 г. быў у ліку шэрагу іншых беларускіх выданняў перададзены ў Мінск.

Змест

Да чытача	5
Некалькі слоў ад аўтара	7
Уводзіны	9
Раздзел I. Заснаванне Богаяўленскага манастыра і пачатак кнігавыдання	23
Рэлігійна-палітычная сітуацыя ў Беларусі ў канцы XVI — першай палове XVII ст.	24
Заснаванне куцеінскага Богаяўленскага манастыра і першы перыяд яго функцыянавання	31
Кнігавыдавецкая дзейнасць Спірыдона Собаля ў Куцеіне.	40
Стварэнне і дзейнасць манастырскай друкарні	56
Раздзел II. Выданні манастырскай друкарні	65
Арганізацыя старонкі ў куцеінскіх выданнях.	66
Ужыванне літых элементаў у наборы (<i>Шрыфты 83. Наборныя арнаменты 86</i>)	83
Ксілаграфічныя аздобы ў куцеінскіх выданнях	96
Раздзел III. Прадукцыя кнігапіснай майстэрні і манастырская шытарня	127
Куцеінскія манускрыпты.	128
Мастацкае аздабленне і арганізацыя тэксту манускрыптаў	143
Куцеінская шытарня і яе аправы	152
Раздзел IV: Кнігі і кніжнасць у куцеінскім Богаяўленскім манастыры .	159
Царкоўныя кнігазборы	160
Бібліятэкі ў Богаяўленскім манастыры	172
Прадметны склад куцеінскіх кнігазбораў і кола чытання манахаў	185
Раздзел V: Кніжная і літаратурная дзейнасць былых куцеінцаў у Іверскім манастыры.	193
Пераезд куцеінскае браціі ў Маскоўшчыну	194
Кніжная справа і асветная праца ў Іверскім манастыры	201
Канец беларускай кніжнасці на Валдаі	208
Заканчэнне.	213
Заўвагі	219
Каталог	243

Навуковае выданне
Кніжныя цэнтры Беларусі

Лаўрык Юрась Мікалаевіч

Кнігі і кнігазборы
куцеінскага Богаяўленскага манастыра
ў сярэдзіне XVII ст.

Рэдактары
Наста Качан, Марыя Кавальчук

Мастацкае афармленне
Віталь Катовіч

Тэхнічны рэдактар
Аляксандр Дрыбін

Макетаванне
Надзея Вішнеўская

Карэктар
Алена Ляхоўская

ISBN 978-985-458-234-4

9 789854 582344

Падпісана ў друк 29.10.2012. Фармат 60×90 $\frac{1}{16}$, Папера афсетная. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,0. Ул.-выд. арк. 16,8. Наклад 500 паас. Замова № 4112.
НБК «Тэхналогія». ЛІВ № 02330 / 0552516 ад 09.07.2009.
Вул. Ляўкова, 19, 220007, Мінск. www.tn.by; e-mail: firm@tn.by.

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
ЛП № 02330/0150496 ад 11.03.2009.
Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, Мінск.

Кніжныя
цэнтры
Беларусі

Ю. М. Л а ў р ы к

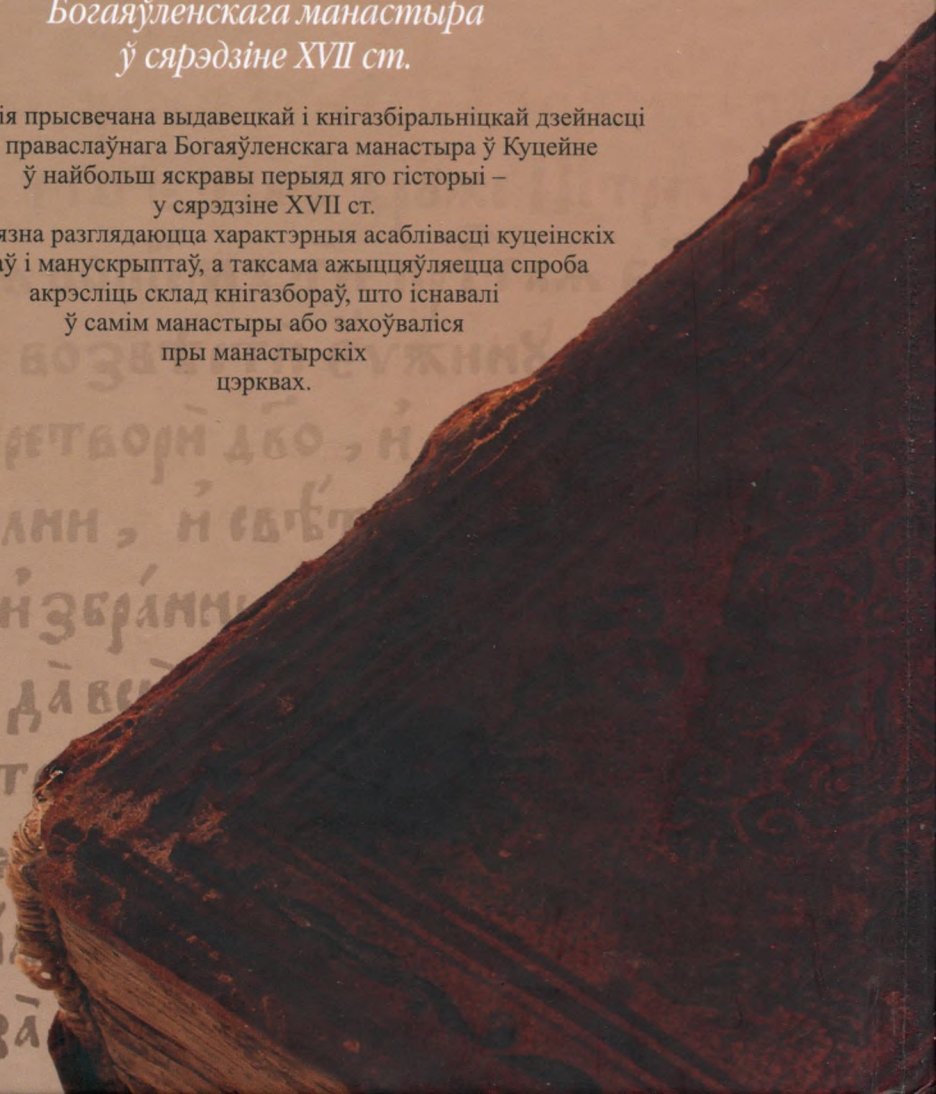
Кнігі і кнігазборы

куцеінскага
Богаяўленскага манастыра
ў сярэдзіне XVII ст.

Манаграфія прысвечана выдавецкай і кнігазбіральніцкай дзейнасці браціі праваслаўнага Богаяўленскага манастыра ў Куцеіне ў найбольш яскравы перыяд яго гісторыі – у сярэдзіне XVII ст.

Падрабязна разглядаюцца характэрныя асаблівасці куцеінскіх друкаў і манускрыптаў, а таксама ажыццяўляецца спроба акрэсліць склад кнігазбораў, што існавалі ў самім манастыры або захоўваліся пры манастырскіх цэрквах.

доить возз
ость претвори дбо , н
а исполни , и свѣт
ебхъ и збранни
тла , дв
тла от
двла
ебѣ еи
твѣ . за

ГО. М. П. У Р Б Л К

Книги
Книга
Боры

Курсейнскага Богояўменскага жаннастна ў сярдэдзіне ХМШ см.

